

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

LSoc 3061.20

Harvard College Library

FROM THE FUND OF

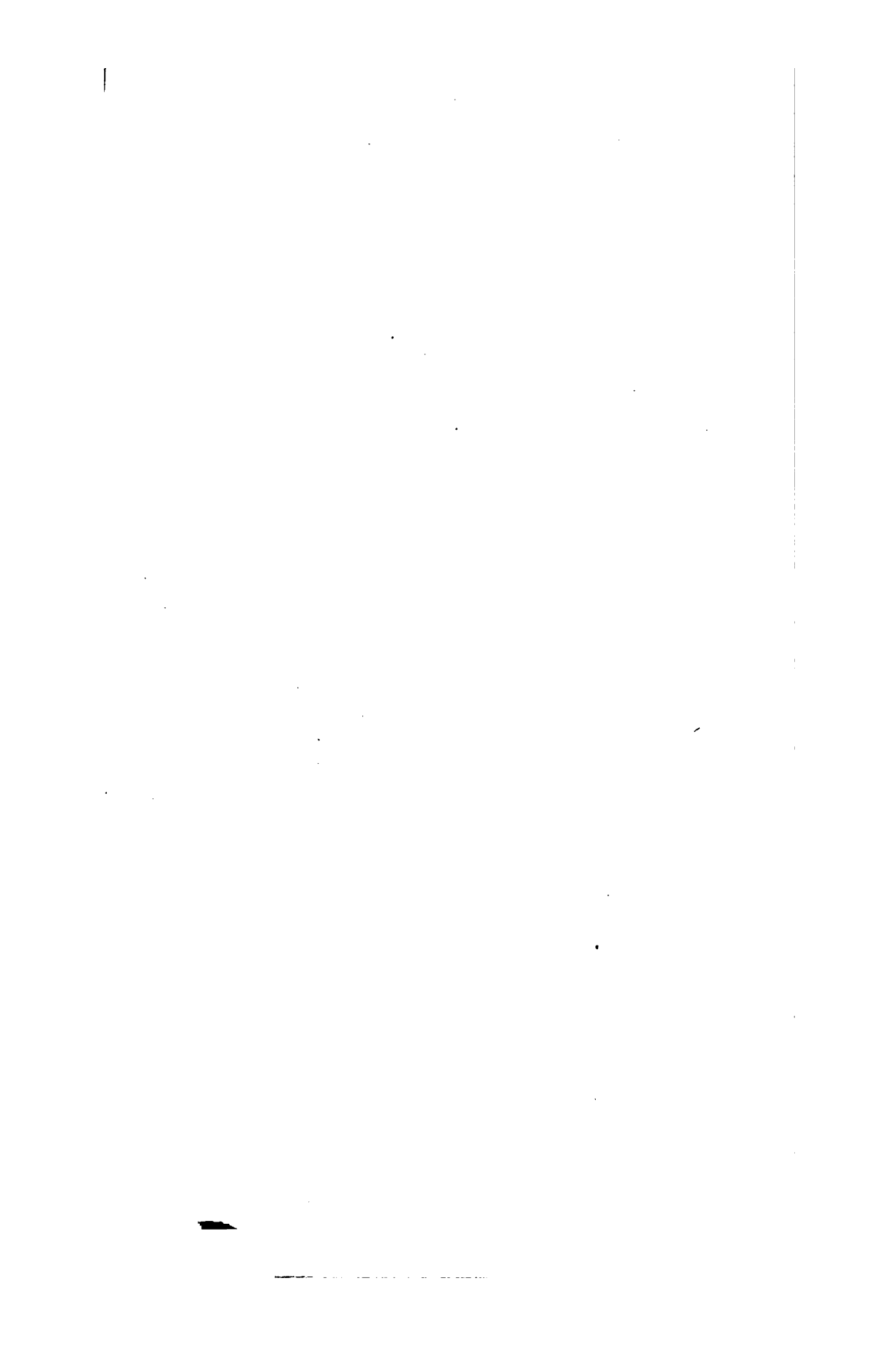
CHARLES MINOT

(Class of 1828).

Received

EC 11 1891

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE
VAN
WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE
VAN
WETENSCHAPPEN.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1910

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE
VAN
WETENSCHAPPEN.

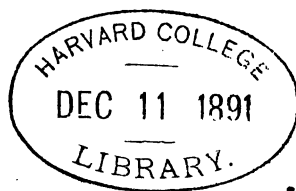
Afdeeling LETTERKUNDE

DERDE REEKS.
ZEVENDE DEEL.

AMSTERDAM.
JOHANNES MÜLLER.
1890.

~~IX. 169~~

LSoc3061.20

Hoi. fund.

I N H O U D
VAN HET
Z E V E N D E D E E L
DER
DERDE REEKS.

PROCESSEN-VERBAAL
DER
GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering gehouden	9 December	1889	blz.	1.
"	"	13 Januari	1890	" 33.
"	"	10 Februari	"	" 51.
"	"	10 Maart	"	" 98.
"	"	14 April	"	" 119.
"	"	12 Mei	"	" 192.
"	"	9 Juni	"	" 241.
"	"	15 September	"	" 255.
"	"	13 October	"	" 271.
"	"	10 November	"	" 328.

LSoc 3061.20

Harvard College Library

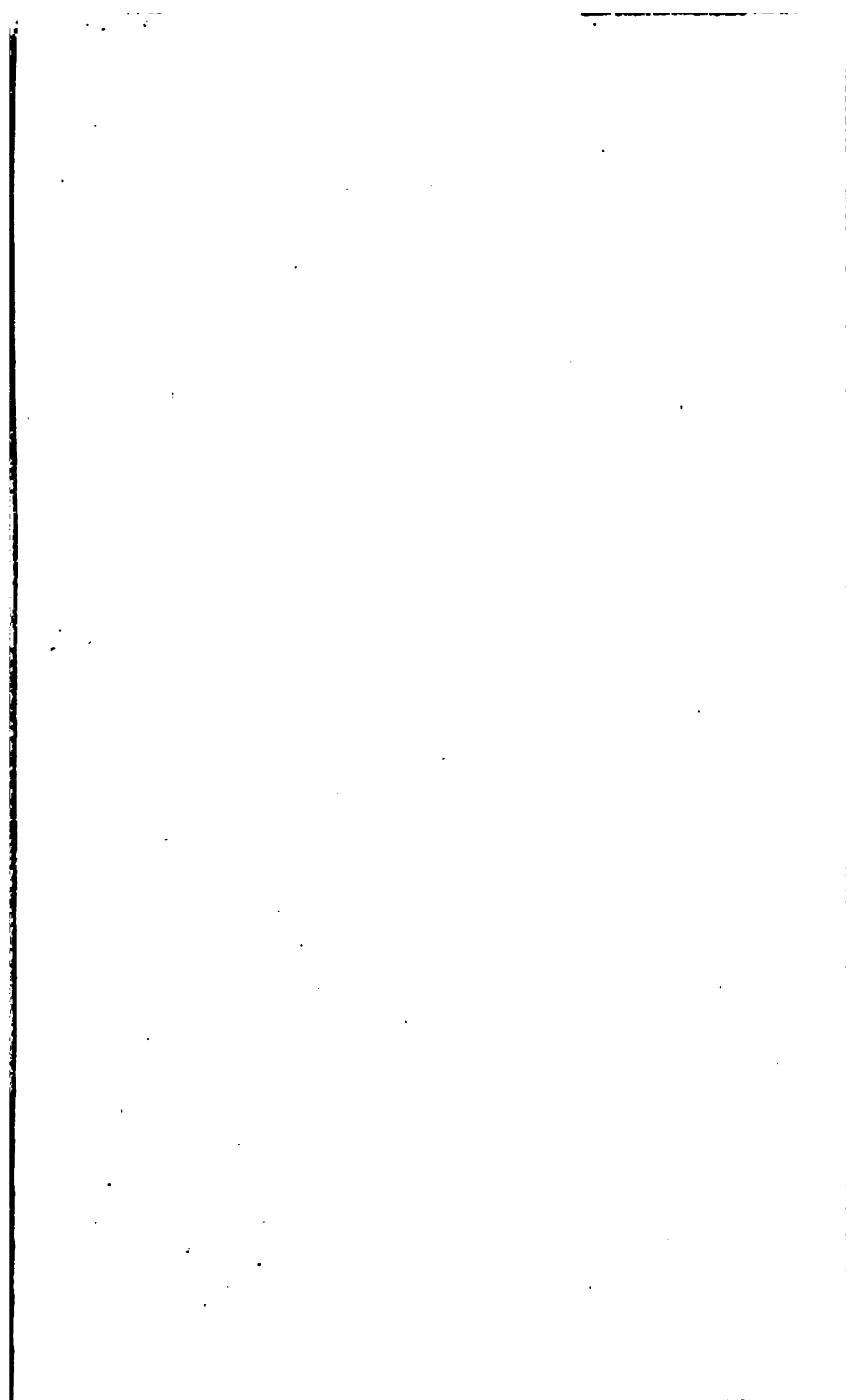
FROM THE FUND OF

CHARLES MINOT

(Class of 1828).

Received

EC 11 1891

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE
VAN
WETENSCHAPPEN.

De aangehaalde regels verplaatsen ons bij den babelschen torenbouw, waarvan wij lezen:

Dat si eenen tor maken wouden,
 Dien si so hoge metsen souden,
 Dat si die lovie daer bi ontgingen,
 Overeen si daer anevingen
 Teglen, ende over morter mede
 Eene dinc, die hout met groter vasthede,
 Dat heetmen butumen inden rijm.

In den vierden regel is iets onduidelijks, en wel met name hindert ons hier de uitdr. *overeen*, daar Maerlant haar hier niet noodig had door den dwang van het rijm. Raadplegen wij nu het latijn van Vincentius, en den tekst der vulgaat, dan vinden wij in de laatste (*Gen.* 11, 3): »habueruntque lateres pro saxis et bitumen pro caemento», dan blijkt duidelijk, welke verbetering moet worden gemaakt. Men leze nl.

Over *steen* si daer anevingen
 Teglen, ende over morter . . .
 . . . butumen,

eene lezing, waartoe reeds vroeger ons medelid W. H. van de Sande Bakhuizen en ik, onafhankelijk van elkander, waren gekomen, en die door de nieuwe hss. wordt bevestigd. *Steen* staat hier tegenover *tegele* en beteekent dus *steen uit de natuur*, *rotssteen*, lat. *saxum*, in tegenstelling met *gebakken steen*, lat. *tegula*. De lezing van *B.* *over steen* is dus nauwkeuriger dan die van *U*: »over *stene* si anevinghen *tichelen*», daar hier een stofnaam, dus een enkv., wordt vereischt, in tegenstelling met *morter*, d. i. *cement*, *kalk*. In een der eerstvolgende regels:

Uter erden *wallet* sulc lijn,

moet nog eene verbetering worden gemaakt. Maerlant wil zeggen, dat deze stof uit den grond *opborrelt*, en niet, dat zij uit de aarde *valt*, hetgeen ook onzin zou zijn. Men leze dus *wallet*, welke lezing ook *U* heeft. *B.*, anders bijna altijd

beter dan het teksths., heeft hier dezelfde fout en leest *vallen*. *Wallen*, oudtijds een sterk (eig. redupl.) ww. (*wiel*, *gewallen*) beteekende hetzelfde als lat. *ebullire*, fr. *bouillir*, hd. *wallen*, *aufwallen*, *aufkochen*, *sprudeln*; en is in het mnl., ook bij Maerlant, zeer gewoon. Het komt ook voor in verbinding met het gelijkbeteekenende *wielen*. Zie *L. o. H. Gloss.* Zeer gebruikelijk was ook het znw. *walle*, kook (in de uitdr. *aan de kook* en *van de kook*), en de uitdr. *een wallekijn laten sieden*, een poosje laten koken. Dezelfde fout, nl. *vallen* voor *wallen*, keert terug *Segh.* 10107:

Men neme sulfur ende pec
Ende smout; al dit berec
Salmen doen *vallen* (l. *wallen*) overeen;

vgl. 10119:

Sulphur ende pec ende smout
Te gader *ghegoten* (var. *ghesoden*).

Zie voor *wallen* in deze beteekenis *Lsp. Gloss.*; Oudem. 7, 841. Met dit *wallen* moet niet verward worden een ander, dat lang zoo gewoon niet is in het mnl., nl. hetzelfde woord als het zw. mhd. *wallen*; hd. *wallen*, d. i. *wandern*, *pilgern*, dat vooral uit het tautologisch gevormde *wallfahrt* bekend is. Vgl. Kluge op de beide artikelen *wallen*, en eng. *to walk*. Het zwakke ww. *wallen* in de bet. *gaan*, *reizen*, *wandelen*, vindt men o. a. *Franc.* 1760:

Gelijc dat een wech gemene
Van penitencien es hem allen,
Die ten hemele waert *wallen*,

en *Seven Vroeden*, vs. 1580:

Ter dorewaert ginc hi *wallen*.

Kil. *wallen* j. *walen*, *vetus peregrinari*.
Doch *Stoke III*, 78 (uitg. Brill):

al de meente groot ende clene...
Wielen alle voor dier vesten,

(varr. bij Huyd. *vielen*), wordt dit ww. door Brill te onrechte verklaard als »verl.tijd van *wallen*, in den zin van *marcheeren*”, daar het in deze bet. niet sterk is. De bet. is hier die van hd. *wogen*, welke ook aan mhd. *wallen* eigen is.
I⁵, 20, 65.

Men gaf desen (*Duillius*) eene maghet,...
Die suverste verre ende na
Ende hiet bi namen Ylia.
Nochtan was hi inde stede
Ende ghenen mesprijs men an haer leide.

Te recht worden deze beide laatste verzen aan den voet der blz onverstaanbaar genoemd. Zij moeten weergeven de lat. woorden van Vinc.: »ut illo quoque seculo pro exemplo fuerit, quo impudicitia monstrum erat, non vitium”. Volkomen stemt hiermede overeen de lezing van *B.*

Nochtan en was doe in de stede
Geen mesprijs onsuverhede.

Nu is natuurlijk hierdoor nog niet verklaard, hoe de lezing van het ths. in de wereld is gekomen, doch zij moet in elk geval berusten op een misverstand, waarvan *B.* vrij is gebleven.

I⁵, 38, 7.

Daer mocht men sien 11 grote heren
Hem jegenlijc tanderen waert keren
Ende wonderlijc met fieren ogen
Elc anderen sijn ghelaet toghen.

Er is hier sprake van eene vredesonderhandeling tusschen Scipio en Hannibal, en alles is duidelijk, behalve alleen de woorden *hem jegenlijc*. *Jegenlijc* is niets en deze lezing wordt dan ook in de beide nieuwe hss. niet gevonden. Het dichtst bij de lezing van het ths. staat U, waar men leest *hem ygelic*, en het is mogelijk, dat *iegelijc* de ware lezing is, doch dan zegt de tweede regel niet veel; daarom schijnt mij de lezing van *B.* veel aannemelijker, waar in plaats van

jegenlijk staat *degenlike*, d. i. *fier*, *uitdagend*, *als helden*. *Degenlike* moet vooral niet verward worden met *degelike*, ndl. *degelijk*; het eerste komt van het in het mnl. overbekende znw. *degen*. Zie verder over de beide woorden het *Mnl. Wdb.*

I^e, 7, 21.

Men vint van hem (*de Galliërs*) menegen genoot,
Die hem selven eer slaen doot,
Dan si wijflike inder hoede
Langhe ghedogeden armoede.

Vinc. »facilius reperiuntur qui se ultro morti offerant quam qui dolorem patienter ferant." De vertaling der laatste woorden is onder de hand van den vertaler uitgedijld tot twee regels, doch de zin er van is duidelijk, indien nl. één woord veranderd wordt, dat hier niet op zijne plaats is. Immers de begrippen *wijflike*, d. i. *verwijfd*, *als eene weeke of zwakke vrouw*, en *in der hoede*, d. i. *voorzichtig*, *met beleid* of *verstand*, *zich schikkende naar de omstandigheden*, passen niet bij elkaar. Met eene geringe verandering herstelle men de ware lezing, welke *wijslike* is. De gissing wordt bevestigd door de beide nieuwe handschriften: *U. heeft wiselic in der hoeden* en *B. wiselike in sulker hoeden*.

I^e, 8, 9.

Onrecht es dicken vertrect
Met scalcken mantele ende bedect.

Vertrect is niet het woord, dat hier vereischt wordt. *Vertrecken* beteekent in het mnl. *uitstellen* of *verhalen*, *vertellen*, niet *bedekken*, *overtrekken*. Toch zijn de nieuwe hss. noodig geweest, om ons hiervan te overtuigen.

Daar vinden wij het woord, dat hier alleen past, nl. *overtrecken*:

Onrecht es dicken bedect
Met scalcken mantele ende *overtrect*.

Trecken was eigenlijk een zwak ww., dat later de ver-voeging van het sterke *treken* heeft overgenomen. Zie Franck,

Mnl. Gramm. § 144. Men zal wellicht vragen, of *vertrecken* deze beteekenis ook niet hebben kan, en wijzen op ww. als *verrassen*, *vernachten*, *verzilveren*, *vergulden* enz., naast hd. *überraschen* en *übernachten*; *versilbern* en *übersilbern*, *vergolden* en *übergolden*. Het antwoord is, vooreerst, dat *vertrecken* uit den aard zijner vroegere beteekenis eer geschikt was, om het tegendeel van *bedekken* uit te drukken, dan *bedekken* zelf. *Vertrecken* beteekende nl. *verhalen*, *mededeelen*, en van een geheim gezegd, heeft dit weinig overeenkomst met *bedekken*. Wil men een bewijs, dat dit juist is, men vergelijkte I⁸, 74, 21:

Wijn ontsteket des menscen zin,
 Ende waerre iet heimelicheden in,
 Met scamelheden overdeect,
 Die wijn doet dat ment vertrect,

waar *B.* in plaats van *vertrect* heeft het tegenovergestelde van *bedect*, nl. *ondeect*. Ten tweede, dat daar, waar *ver-* de bet. van *over-* heeft, het ww. van een naamwoord is afgeleid, en niet een samengesteld ww. is, zooals *vertrecken*. Ten overvloede herinner ik, dat men in de bovengenoemde ww. *vervolstrekt* niet moet beschouwen als uit *over-*geprocopeerd, zooals men in sommige spraakkunsten vindt opgegeven: eene dergelijke procope van de *o* is zonder voorbeeld, en dat deze beschouwing onjuist is, blijkt het best uit de hd. ww. *vergolden* en *übergolden* e. a., die naast elkander bestaan, en waar natuurlijk niet aan oorspronkelijke identiteit van *ver* en *über* kan gedacht worden. In de nabijheid van deze plaats zijn nog een paar regels, waarover ik eene enkele opmerking wilde maken. Vs. 5 vlgg:

Niemen en houdem an dat belof,
 Daar men es oft toe oft of
 Anecomende ten anegange,
 Met looshede oft met bedwange,

welke regels de vertaling zijn van: »in illis promissis standum non est, que quis metu coactus vel dolo deceptus promiserit." De woorden *ten anegange* beteekenen *onverwachts*,

zonder dat men er op verdacht was; zie *Mnl. Wdb.* 1,100. *Oft toe oft of* (in *U. toe ofte of*) klinkt ons op het eerste gehoor vreemd, doch wanneer men zich onze uitdr. *af en toe*, d. i. *nu en dan*, herinnert, komt zij ons al bekender voor. De eigenlijke bet. der uitdr. is *tot ons en van ons, in de richting naar ons toe en van ons af*, dus *hetzij op de eene of op de andere wijze*; lat. *quodammodo*; vgl. mnl. *wech* ende *weder*. Voorbeelden, die de boven gebruikte uitdr. duidelijker maken, zijn *Sp.* III⁸, 42, 21:

So lange ginc hi *toe ende af*,
 Dat hi hem selven begaf
 Inden clooster.

Wal. 52:

Daer ne ghinc niemen *of no toe*,
 Van allen gonen hoghen lieden,

en vooral *Parth.* 4533:

Daer ooc was Melioor, diere *af no toe*
 Een woord niet ne seide doe.

Vgl. *Mnl. Wdb.* 1, 204. De tweede opmerking betreft vs. 13 vlg:

Daer scaerp recht in somegen stonden
 Alte groot onrecht es vonden.

Lat. »*summum jus summa injuria est factum*». Men leze »*Dat* scaerp recht... alte groot onrecht es vonden».

Vs. 15 vlgg:

Dats dat men vechten sal,
 Omme tlant te payse te bringene al,
 Dus salmen emmer te paise raden,
 Waerbi dat pays niet coomt te scaden.

Hier hebben wij, gedeeltelijk althans, slechts de verbeteringen over te nemen, die *B.* aan de hand doet. Men leze in den 1^{en} regel:

Dats *daer* men *om* vechten sal;

en in den 4^{den}:

Waer dat pays niet *en* coomt te scaden.

Vs. 35:

Ende hort, dat wrake ende daet
Alle weghe over een gaet,
Ende nemmer en doe gerechtechede
Als di verwerret es die zede.

Lat. »Cavendum est etiam ne major sit poena quam culpa, et ideo prohibenda est ira in puniendo maxime”.

De lezing van *B.* en *U.* is juister in den eersten regel dan van het ths., doch nog niet goed genoeg. Er staat:

Ende *hoe* dat wrake ende *mesdaet*
Alle weghe overeen gaet.

Men leze: »Ende *hoede*”, d. i. *pas op*; lat. *cavendum*. In den derden regel leze men met *B.* en *U.* *rechtichede* voor *gerechtechede*, dat uit een metrisch oogpunt beter voldoet. In den vierden verandere men *verwerret* in *vererret*, d. i. *vertoornnd*, *verstoord*, *boos*; lat. *ira*.

Eindelijk vs. 49:

Gherechticheit es so goet,
Dat die hem met rove voet,
Hine magere niet ontberen al,
Die meester dies wesen sal
Hi moet effene in midden wanderen
Of si slane ende kiezen enen andren.

Deze woorden zijn onverstaanbaar, vooral door den 4^{den} regel. Bij Vinc. lezen wij: »Tanta est justitie vis, ut nec illi qui maleficio et scelere pascantur, sine ulla eius particula vivere possint, nam et princeps latronum nisi equaliter predam dispertiat, aut interficietur a sociis aut relinquetur”. De drie eerste regels zijn nu duidelijk, als men bij den

tweeden het begrip *zelfs* voegt, doch dat behoeft niet in de woorden uitgedrukt te worden. Voor *met rove* lezen *U.* en *B. bi rove*, hetgeen op hetzelfde neerkomt. In den 4^{den} regel komt uit het nieuwe *hs. B.* een helder en verrassend licht. Daar leest men:

Die meester *dief* wezen sal
 Hi moet emmer (*l. effen, als U*) in delen (*of deele*) wanderen,
 Of si slaen (*l. met ths. slane*) of kiezen enen anderen.

Zoo wordt noch de *princeps latronum*, noch het *dispertiri* van het latijn in de vertaling te vergeefs gezocht, en is de zin der mnl. woorden volkomen duidelijk. Het latijn had hier aan den voet der bl. niet mogen ontbreken.

Men ziet, hoevele treffende verbeteringen men met behulp der nieuwe bronnen in één hoofdstuk van den *Spiegel Hist.* kan aanbrengen.

I⁶, 9, 18.

Ic wille, dat een man wel vare,
 So eist cleine nuttelichede,
 Een ander en si daer mede,
 Die des alse vro sal wesen
 Alse du selve van desen.

De eerste, niet zeer duidelijke, regel beduidt: »Gesteld, dat iemand voorspoed geniet”. *Willen* beteekent hier hetzelfde ongeveer als ons *willen* in *men wil*, d. i. *men beweert*. Zie *T. en Lettb.* 5, 271 vlgg. Het latijn van Vinc., dat met deze regels overeenkomt, luidt: »quis esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes qui illis eque ut tu gauderet”. Hieruit blijkt, dat de lezing van *B. genuechlichede* de voorkeur verdient boven *nuttelichede* van het *ths.* In den laatsten regel is na *selve*, blijkens *B.* en *U.*, de werkwoordsvorm *sout* uitgevallen.

I⁶, 56, 9.

Gramscap es quaet, dier jegen vecht,
 Want soe gaet dicken over recht.

De bedoeling van den eersten regel is geheel verkeerdt weergegeven. Immers er staat: »Gramschap is nadeelig, als men er tegen strijdt." *Die* heeft nl. in het mnl. en nog in de 17de eeuw de beteekenis van *als men*. Zie *Mnl. Wdb.* op die. En indien men de var., aan den voet der bladzijde opgegeven, gelooven mag, schijnt dit werkelijk de bedoeling te zijn: daar leest men nl. »alsmer jegen vecht." Doch ieder ziet in, dat deze spreuk het tegendeel zegt van hetgeen zij zeggen moet. Even eenvoudig als treffend is de verbetering, door *B.* aan de hand gedaan, waar wij lezen:

Gramscap es quaet; *daer* jegen vecht.

I⁷, 23, 41.

Doe quam hi ten temple ende saen
Navonds es hi weder gegaen.

In de aant. aan den voet der bladzijde, wordt voor *doe* voorgesteld te lezen *daghes*. Doch de waarschijnlijkheid der verandering ontbreekt. Veel eenvoudiger en juister is de lezing der nieuwe hss. *vroe* (in *U. vro*). *Vroe* is een zeer gewone vorm voor ndl. *vroeg*. Hij blijkt o. a. overtuigend uit het ww. *vroewaken* (*Ferg. Gloss.*), en uit het bijw. *vroe-morgens*.

I⁸, 34, 9.

Niet nader liede tale,
Die gerne spreken recht ende wale.

Er staat hier weder het tegenovergestelde van hetgeen er staan moet. In *B.* en *U.* staat dan ook:

Die *node* spreken recht ende wale.

Men leze dus in het ths. *ongerne*. Dat dit woord in de middeleeuwen bestaan heeft en aan Maerlant niet onbekend was, leert *Nat. Bl. III*, 339:

Eten, slapen, dats haer leven,
Dats datsi *ongherne* begheven.

Ook hier heeft een der hss. *node*.

I⁸, 34, 71.

Want die vroede en spreekt niet :
 Hine waent soude sijn gesciet;
 Hine waent niet, maer beit ende acht,
 Hine waent niet, maer hi wacht.

De drievoudige herhaling van *hine waent* wekt achterdocht. Ook ontbreekt er iets aan den tweeden regel, waar in elk geval *dat* moet worden ingevuld, hetgeen in overeenstemming is met de beide nieuwe hss. Ook zou men daar liever eene oratio recta lezen, die na het ww. *spreekt* bijna niet ontbreken kan. Ook het lat. heeft: »non *putavi* quidem hoc fieri." Het dichtst hierbij komt *B.*, dat de sporen der ware lezing heeft bewaard in de woorden *hine waende*, welke moeten veranderd worden in *inne waende*: immers bij de oratio indirecta is er voor een praeteritum geen plaats. Men leze dus:

Want die vroede en spreekt niet :
 »*Inne waende dat* soude sijn gesciet";
 Hine *twifelt* (*B.* en *U.*) niet, maer beit ende acht;
 Hine waent niet, maer hi wacht.

I⁸, 36, 177.

Mac di elken mensche gelike,
 Es hi aerm, es hi rike:
 Ne smaet niet gerne onwerde
 Dine ondersaten bi hoverden.

zooals de woorden in het ths. staan, kan de bedoeling alleen zijn: »smaet niet gaarne op eene onwaardige wijze uwe onderhoorigen uit verwaten trots". Lat.: »omnes tibi pares facies, sed inferiores superbiendo non contemnes". Men zou het desnoods hiermede kunnen doen, maar men zal erkennen, dat »niet gaarne smaden" eene niet zeer gelukkige uitdrukking is. Daarom is ons de lezing van *U.* en *B.* zeer welkom:

Ne versmaet *met gere* onwerden
 Dine ondersaten bi hoverden.

I⁸, 37, 79.

So soudstu dijns levens ende
 Dorren ontbeiden alsonder scende,
 Die sekerhede van erderike
 Soudstu ansien blidelike;
 In rusten haerre pijnlichede
 Ende dende in grotre serechede.

In de aant. aan den voet der bladzijde wordt voorgesteld, de beide woorden *sekerhede* en *serechede* van plaats te doen verwisselen, en ongetwijfeld brengt men dan den tekst meer in overeenstemming met den latijnschen, waar wij lezen: »Prospicies haec tristia huius mundi hilaris, tumultuosa quietus, extrema securus''. Doch deze verandering wordt door de nieuwe hss. niet bevestigd. De lezing van *U.* komt met die van het ths. overeen. *B.* leest in den derden regel »die *onsekerhede* van erderike'', en ook dit is eene zeer goede lezing. Men zal wellicht zeggen, dat *serichede* toch vrij wat beter het lat. *tristia* weergeeft; dit is waar, indien men *onsekerheit* opvat in de tegenwoordige beteekenis; maar *sekerheit* had in de middeleeuwen een ruimeren zin dan thans: het beteekende nl. ook *het hoogste geluk, gelukzaligheid, zaligheid*. Eenige voorbeelden zullen dit duidelijk maken. *Bern. S. (Winterst.)* 7 a: »die hoocheit ende die *sekerheit* ende die soeticheit der liefsten''. *Amand I*, 4241: »Dit leven overlijt, ende het ne es negheene *sekerhede*, maer een overliden der droefheden''. *Lucid.* 6088: »Grote *sekerheit* ende bliscap sel die ziele ontfaen (*in den hemel*) ende ewelike salt haer bliuen''. 6252: »Enochs *sekerheit* ende Helyen en es niet yegen der zielen vrien (*vrijheid*).'' *Teest.* 4076: »Daer (*in den hemel*) es die overste salichede entie overste bliscap...., vryheit ende caritate.. ende eweghe *sekerheit* (ook *Wrake III*, 2465); enz. *Onsekerheit* kan dus ook *ongeluk, rampspoed, onrust* beteekenen en in dezen zin vatte men het hier op. Wat de tweede verandering aangaat, zullen de uitgevers van den *Sp.* wel gelijk hebben: *securus* kan moeilijk juister vertaald worden dan door mnl. *sekerhede*.

I⁸, 39, 6.

een dregghenden man,
 Lopende in weghe onghemaent,
 Niet haestech ende scuwende deere,
 Diemen prijst in wisere lere;
 Wintbrauwen sittende ende so fier
 Oft ware een ongetemmet dier.
 Dese die dit doen dus jaghet,
 Al eest dat hi stouthede draghet
 Vele, hine hevet niet tgeval,
 Dat hijt mach gedragen al.

Er wordt ons hier geschilderd de overdreven grootmoedige, d. i. fiere, hooghartige man, dus de trotsche, overmoedige. Daarmede zijn enkele trekken van het hier uitgedrukte beeld niet in overeenstemming, met name de trek in den derden regel geteekend, *niet haestich*. Van deze misvatting zijn de beide nieuwe hss. vrij gebleven: *B.* heeft *haestich* (en aldus stelden ook de uitgevers voor te lezen) en *U.* *seer haestich*. Zoo ook het lat. aan den voet der bladzijde: »virum, in quascumque extollentias dictorum actorumque neglecta honestate festinum”. De volgende regel »Die men prijst in wisere lere,” is eene toevoeging bij *ere*, die van den vertaler is. Verder is onduidelijk vs. 2: »lopende in weghe onghemaent”. Voor *wege* willen de uitgevers lezen *wige*, doch daardoor wordt de zin niet veel duidelijker. Het is waar, dat het lat. dezen trek op eene andere wijze uitdrukt, nl. door *inquietum*, en dat men dus speelruimte heeft voor gissingen, doch daar *hs. B.* leest: »lopende in weghe *onghebaent*”, zal men wel niet veel moeite hebben, om zich te vereenigen met deze wijziging, die althans de onduidelijkheid in de mnl. woorden opheft. In vs. 9 stuiten wij op de vreemde uitdrukking »wintbrauwen *sittende* ende so fier oft ware een ongetemmet dier”. Het lat. heeft: »qui supercilia subrigens et bestiarius etiam quieta excitat.” Er moet dus vermoedelijk een ww. staan, waarvan *wintbrauwen* in den 4^{den} nv. afhangt. Zoo staat dan ook in *B.* en *U.*, die *settende* lezen in plaats van *sittende*. Wintbrauwen

setten beteekent *de wenkbrauwen fronsen*; eig. er eene beweging mede maken, waardoor de eene of andere aandoening wordt uitgedrukt." Vgl. »eene lip *zetten*", d. i. »de lip vooruitbrengen", hetzelfde als »eene lip *trekken*"; »een zwart gezicht *zetten* of *trekken*"; een gelegenheidsgezicht *zetten*, en dgl. Doch het vreemdst van alle is de regel: dese die dit doen dus jaget", welke beantwoorden moet aan lat. »*alium ferit, alium fugat*." *U* staat ook hier weder aan de zijde van het *ths.*, doch in *B* vinden wij gelukkig de ware lezing, die wèl den steun van een *hs.* noodig heeft, om als de ware erkend te worden, want zij gelijkt even veel op die van het *ths.*, als *Sp.* I⁶, 32, 13 *alse wel* van den tekst, op *Omerus* van de varianten. Die lezing is:

Desen slaet hi, den gonen jaget,
Ende al eest enz.

Hoe de lezing in de tekst gekomen is, is raadselachtig, doch aangaande de juistheid der nieuwe kan geen twijfel bestaan.

I⁶, 40, 13 vlgg. *Van bescedenre gherechtcheit.*

- Gherechteheit soutu leden
Also wel tusscen twee beden,
15. Dattu met ghere lusticheden
Ne laets dine ghestade zeden
In ghere roekeloosheden gliden,
So dattu in ghenen tiden
No van groten, no van cleenen
20. Ne souts willen berechten ghenen,
Maer smekers ende spotters mede
Met doghene hem also besneden,
Dat si daden dorpre daden
Ende sijt leden sonder scaden.

De bedoeling van deze moeilijke regels is niet overal even duidelijk, en er is, evenals zoo even, één regel geheel verknoeid. Doch raadplegen wij eerst het latijn uit *Maxima Bibliotheca Veterum Patrum et Antiquorum Scripto-*

rum Ecclesiasticorum, dl. X, bl. 384 b (exempl. in de Univ. Bibl. te Leiden 536 A en 537 A). »*Qualiter sit moderanda iustitia*. Iustitia postremo eo mediocritatis tibi itinere regenda est, ut nec ductu iugiter (*var. turpiter*) levi immotam semper animi rationen negligentia subsequatur. Dum neque de magnis, neque de minimis errantium vitiis corrigendi curam geris, sed neque licentiam peccandi aut alludentibus tibi blande, aut illudentibus proterve permittis, neque rursus nimia rigiditate et asperitate, nil veniae aut benignitati reservans, humanae societati durus appareas". En dan, wat onder ⁸) aan den voet der bladzijde staat opgeteekend. Men ziet dat er van het (het moet erkend worden, niet zeer heldere) latijn onder de hand van Maerlant niet veel is te recht gekomen. Met name de eerste zin laat vooral aan duidelijkheid te wenschen over. Doch de varianten kunnen althans eenig licht aanbrengen. Vooreerst is de variant in den 3den regel, die *lichtichede* (*U.*) of *lichthede* (*B.*) heeft, veel beter dan de lezing *lustichede* van het teksth.; de uitdr. beantwoordt aan lat. *ductu levi*. De uitdr. *tusschen twee beden*, welke alle hss. hebben, is niet zeer duidelijk; waarschijnlijk moet men *twee beden* opvatten als *beide* en de uitdr. verklaren *tusschen beide in*. Vgl. ndl. *met zijn tweebeidjes* (schertsende uitdrukking) en mlat. *ambeduo*.

Vs. 18—20 beteekenen blijkens het Latijn: »gij moet niemand hard vallen hetzij om een groot hetzij om een klein vergrijp. Maar — aldus vervolgt dan de tekst — gij moet streng zijn tegen vleiers en lasteraars, zoodat zij geene gelegenheid hebben om straffeloos lage daden te bedrijven". Van het begrip *streng zijn* is in het ths. niets terug te vinden; gelukkig bieden de varianten eene lezing, die den zin herstelt; in plaats van het zinlooze: »met doghene hen also besneden" vinden wij daar (in *B.*)

Maer smekers ende spotters mede
Met gedogene gef gene stede.

In *U.* is de lezing ook verknoeid, hoewel minder dan in het ths. Daar staat: »Mit ghedoghe gheve (*of* ghene) stede".

Ook de woorden »Dat men die onzienlijchede were van haren bedwanghe" zijn verre van duidelijk; doch deze lezing hebben ook *B.* en *U.*; men zal *onsienlijchede* moeten opvatten als vertaling van *reverentia*, in den zin van *ontzienlijchede*; en *bedwange* als vertaling van *disciplina*; maar dit maakt het mnl. niet helderder; het latijn beteekent: »dat niet aan den eenen kant de eerbied voor het in beoefening brengen der rechtvaardigheid uitslijte door te groote gemeenschappelijke onvastheid van beginselen (door eene te groote toegevendheid, waardoor men als het ware schuldig wordt aan anderer fouten), noch aan den anderen kant de rechtvaardigheid door al te groote hardheid van onze zijde de gunst verlieze van iemand, die anders een vriend van haar zijn zou". Alle hss. hebben hier *verheffe*, waarvoor de uitgevers voorstellen te lezen *verliese*. *B.* is nog verder afgedwaald blijkens de lezing: »*verheffeyement te houde*". Het spreekt vanzelf, dat er geen denken aan is, om, tegen het gezag van alle handschriften in, eene verandering aan te brengen, welke graphisch niet gerechtvaardigd is. Doch is er wel eenige verandering noodig en is wellicht ook *verheffen* het juiste woord, indien men dit opvat in den zin van *verbeuren*? Daar *beuren* = *heffen* is, zie ik niet, waarom *verheffen* deze beteekenis niet zou kunnen hebben gehad. Voorbeelden van dit gebruik zijn tot heden niet opgeteekend, doch dit kan aan onze achteloosheid liggen en aan onze gebrekkige waarnemingen. Ik houd mij overtuigd, dat ze zullen gevonden worden. Bij deze opvatting begrijpt men de lezing van *U.* nog beter: »*verheffeyement te houde*"; zij is te verklaren uit het verkeerd begrijpen van *verheffen*. In het mnd. heeft *verheffen* wel niet deze beteekenis, maar toch eene, die ons ook vreemd is, nl. die van *ontheyffen*, *ontslaan*; hd. *überheben*. Zie Lübben 5, 366. Het woord *verheffen* in deze thans voor het eerst gevonden opvatting is een geschikt voorbeeld om te doen zien, hoe noodig en tevens hoe moeilijk het is, bij het beschouwen van een woord uit een vroeger tijdperk der taal zich los te maken van de opvatting van dat woord, welke daaraan thans voor ons eigen is, m. a. w. een vóóroordeel op zijde te zetten.

I⁸, 44, 19.

Hets haestecheit ende verwoetheit groot,
Ghenouchte te hebbene in smenscen doot: ...
Dies pleghen die diere verwoet.

Hoe dit ooit *haestecheit* kan genoemd worden, is duister, doch door de lezing van *B.* kan dit duister worden verdreven. Daar staat: »hets *beestelike* verwoetheit groot”. Nu is het duidelijk dat in het ths. moet staan:

Hets *beesticheit* ende verwoetheit groot.

Beestich en *beestelijc* komen beide in het mnl. voor, en naast het laatste ook *beestelijcheit*, zie *Mnl. Wdb.* 1, 682. Er zal dus wel geen bezwaar zijn tegen het aannemen van het bestaan ook van *beesticheit* in de middeleeuwen, ik bedoel natuurlijk het woord.

I⁸, 47, 45.

Ghenouchte die es sere cranc
Ende onghedurende omme lanc,
Ende so mer gierechliker an vaet,
So die sake eer vergaet.

Lat. »*Voluptas fragilis est brevis fastidio objecta; quo avidius est hausta, citius in contrarium est recidens*”. Het is duidelijk, dat met *genouchte* het ndl. *zingenot* wordt bedoeld, doch niet, wat de woorden »onghedurende omme lanc” beteekenen moeten. Wellicht zou *ongedurende* hebben kunnen bestaan in de bet. *niet durende*, hoewel dit toch altijd twijfelachtig is, doch in elk geval is de lezing der beide nieuwe hss. eenvoudiger: »Ende gedurende onlanc”.

I⁸, 48, 10.

Die vliegen volgen den honege mede,
Der croengen volgen ooc die diere.

Welke dieren het zijn, die op het doode lichaam afkomen, wordt niet nader aangeduid; wel in het lat., waar men leest: »*cadavera lupi sequuntur*”. Ook in *B.*, waar weliswaar niet

de vertaling van *lupi* gevonden wordt, doch in elk geval eene bepaalde diersoort, insgelijks door roofzucht bekend, wordt genoemd, nl.

Der croengen volgen ooc de *ghiere*.

I⁸, 49, 11.

Alle dinghen sijn bi naturen
Goet ende vulmaect ter curen,
Nutte, wise ende redenlike
Bi naturen ende hovescelike.

Volgens het ths. hebben »alle dingen” al de eigenschappen in de drie volgende regels vermeld. Doch dan hebben zij o. a. éénmaal de eigenschap *wijs*, hetgeen voor levenlooze zaken reeds eenmaal te veel is, en tweemaal die welke door *bi naturen* wordt uitgedrukt, en die ik niet versta. Ook hier geven de nieuwe hss. licht, en nu eens het helderste licht hs. *U*. In *B*. leest men voor den derden regel

Nutten de wise sekerlike.

Deze lezing wekt alreeds in ons de gedachte, dat met *nutte* een tijd van het ww. *nutten* zal bedoeld zijn, doch overigens kan zij ons niet baten. Want wat doen *de wijzen* hier, en waartoe tweemaal het onbeduidende *sekerlike* in het rijm? Doch in *U*. lezen wij:!

Nutten wise redenlike
Bi naturen ende hovescelike,

d. i. »alle dingen zijn van nature goed en voortreffelijk, indien wij ze slechts gebruiken op eene verstandige wijze, overkomstig de natuur en met mate”. Deze spreuk wordt dan toegelicht door het voorbeeld van brood, water en wijn. Het lat. heeft slechts: »non ideo aliqua sunt minus natura bona si vitio male utentium nocent.”

I⁸, 52, 47.

Een wijf can bi engiene
 Keren scietende hare ziene
 Ende gelaet ter werelt togen
 Sonderlinge vorden ogen;
 Al heetmense reine, men mach stille
 Proeven, merken, wat soe wille.

Van het latijn, waaraan deze regels beantwoorden, is door Maerlant niet veel begrepen. Er staat: »efferat matrona oculos jacentes in terram, et adversus officiosum salutatorem inhumana potius quam verecunda sit; longe ante pudicitiam suam ore quam verbo neget'', d. i. »wanneer tot eene vrouw iemand nadert met twijfelachtige bedoelingen, dan moet zij in hare oogen, die gewoonlijk naar den grond moeten gericht zijn, eene uitdrukking leggen, welke reeds genoeg zegt: tegen zoo iemand moet zij eer lomp dan bedeesd of verlegen zijn, en hare eerbaarheid veeleer door hare oogen dan door hare woorden aan den dag leggen''. Doch ook is het waar, dat de uitdrukking van den tweeden regel aan de duidelijkheid niet bevorderlijk is. In *B.* en *U.* is de gedachte, welke hier past, veel beter bewaard; daar lezen wij

Een wijf can bi engiene
 Keren, setten hare siene

(in *B.* »keren ende setten'', waarin *ende* niet strikt noodig is), d. i. »zij kan hare oogen doen rollen en oogen opzetten'', in één woord »met hare oogen werken''. *Siene*, znw. vr. beteekent *oogen*, *gezicht*, zooals o. a. blijkt uit I⁸, 21, 65:

Entie blende die ontfinc
 Sine *ziene*.

Heim. 1275 *var.*

Men mach lichte die *ziene* verliesen
 Jof van groter hoofsweren riesen,

ths. sien; en 1299.

Dat hi niet nerenstelijke langhe
 Sine *siene* in ene dinc ne hanghe,

»zijne oogen voor eene en dezelfde zaak gebruike''. Vgl. de aant. van Clarisse, bl. 299 ald.

Lanc. III, 10051:

Die coninc, die lange daer te voren
Sine *siene* hadde verloren,
Ende sine macht van sinen leden,

en *Sp.* IV², 21, 43:

Dat Eusebia van Rome daer quam,
Ende soe hare *siene* daer nam,

d. i. »haar gezicht terugkreeg''; bij Vinc. »lumen oculorum per eundem martyrem recepit''. Het is hetzelfde woord als mnd. *sune*, vr. »das sehen, der gesichtssinn, das auge, der augappel (noch jetzt *süün*); gezicht, aanblick'' (Lübben 4, 473); got. *siuns*, vr. In de uitdr. »siene setten'' heeft *setten* eene soortgelijke beteekenis als boven in de uitdr. *wint-brauwen setten*, nl. »de uitdrukking eener aandoening of gewaarwording in de oogen leggen''; vgl. nld. *oogen opzetten*, de oogen wijd opendoen.

I⁸, 55, 9.

Jegen dijn vrient wes also coene
Alse jegen di selven in allen doene.
Ende set dijn leven in sulker wage,
Dat dijn herte enen man drage
Dijn vrient, geproevet in allen weldaden,
Sal dine ghelike metti sijn geladen.

Lat.: »tam audacter cum amico loquere quam tecum et tu quidem ita vive, ut nihil tibi committas, nisi quod committere etiam inimico tuo possis''. De uitgevers voegen aan deze mededeeling de gegronde opmerking toe: »Het is niet wel mogelijk, in vs. 11—14 eenigen zin noch zelfs eenige overeenkomst met het Latijn te bespeuren: iedere gissing zou hier gewaagd zijn''. Door de lezing van *B.* wordt weliswaar de vertaling als vertaling niet beter, doch daarin is althans wel zin te ontdekken. Zij luidt aldus:

Ende sette dijn leven in sulker wage,
 Dat dijn herte niemen en drage
 Die vrient geproevet in weldaden,
 Hine si gelike daarmede geladen.

d. i. »zet uw leven op eene zoodanige weegschaal, weeg uw leven zóó af, richt het zoo in, dat gij niemand in uw gemoed laat lezen (dat niemand uwe hartsgeheimen kenne), dan een vriend, in deugd beproefd, en tenzij hij op gelijke wijze als gij daarin deele of belangstelle". Indien deze opvatting juist is, dan moet men in vs. 13 lezen *dan vrient* voor *dijn vrient* (*B.* die vrient), en de eenigszins vreemde constructie van den laatsten regel over het hoofd zien.

I⁸, 56, 35.

Ghene ghenouchte . . .
 En is ghenougelijc in minen moede, . . .
 Ic en hebbere gheselle mede,
 Die de dinc met mi quite so,
 Ende met mi daer in wese vro.

Het lat. heeft slechts: »nullius boni sine socio jucunda est possessio," doch dit is voldoende, om te doen zien, dat *quiten* hier niet het ware woord kan zijn. In *B.* staat *nutte*, en dit is in ieder geval veel beter, doch misschien is nog juister, ook omdat daardoor de lezing *quite* iets beter verklaard wordt, *niete*, hetzelfde als *geniete*. *Nieten* komt o. a. voor Hild. 20, 119; Stoke, dl. 2, bl. 448, vs. 95. Een wederk. *nieten* (vgl. fr. *se rejouir*) in den zin van *zich te goed doen* komt voor *Limb. Serm.* 134a tweemaal. Ook het mhd. kende *niezen* naast *geniezen*.

I⁸, 61, 35.

Ander vroylike saken,
 Daer die meente af bliscap maken,
 Die hebben . . .
 Corte ghenouchte ende dinne.

Vreemd is de uitdr. *vroylike* ¹⁾ *saken*, vooral indien nog

¹⁾ De spelling *vroylike* komt meer voor; zoo b.v. in *Ovl. Lied. en Ged.*

eens hetzelfde begrip, en daar beter op zijne plaats, herhaald wordt, gelijk in den tweeden regel geschiedt. Men leze daarom met *B.*

Alle *uterlike* saken,

d. z. »alle dingen, die slechts het uitwendige, de oppervlakte raken." Het lat. heeft slechts »*hec autem quibus delectatur vulgus.*" *Uterlijke* wordt daarom ook gebruikt van al wat voor het lichaam gedaan wordt of daarop betrekking heeft. Zoo b.v. *Sp.* I⁷, 43, 39 :

VII dyaken . . . ,
Dat si tfolc souden tsamen
Van *uterleker* dinc versien,

d. z. *de lichaams- of levensbehoeften.* Zeer gewoon is ook de bet. *prachtig, schoon.* In dezen zin staat het o. a. *Wal.* 1098:

een paar cledre,
Dat *uterlijke* was ende diere;

en *Amand* II, 2068:

So *uterlicken* (*bijw.*) stonden ghepareert
Elc Juede . . .
Met sierheden menichfoude,
Dat sijs te fierer in den moede
Waren.

Ald. vs. 41

Weelde, die over mate loopt,
Dats dinc die sware vercoopt.

De uitgevers teekenen hierbij aan: »men zou kunnen lezen *die men sware coopt*, d. i. duur bekoopt. Doch vermoedelijk schuilt er iets anders achter." Het Lat. heeft »*in precipiti voluptas ad dolorem vergit*". Men behoeft slechts de lezing van *U.* te volgen, »*die sware becoopt*", en dit *becopen* op te vatten in den passieven zin van *bekocht* of *vergolden worden*

(d. i. opbreekt, mnl. ook *lonet*), om de mnl. woorden met den lat. tekst in overeenstemming te brengen.

I⁸, 64, 27.

Dats wive doen ende manne verre
Nu blide wesen ende nu erre,
Want alle dinc sijn ongestade.

Het Latijn, waaraan deze verzen beantwoorden. is bij Vinc. op de plaats, waar men het zoekt, niet te vinden. Doch ook zonder dat men dit kan raadplegen, moet men de uitdr. *manne verre* vreemd vinden. Immers het is niet te gelooven, dat de bedoeling zou zijn: »dit is iets zeer gewoons bij de vrouw, doch (verre van) ongewoon bij den man". Ook zou men dan *den manne* verwachten. Eerder zal *manne* evenals *wive* een 2de nv. meerv. zijn, afhangende van een znw. En dit is ook zoo volgens *B.*, waar men leest *manne werre*, d. i. *een reden tot toorn, ergernis voor den man*. Daaraan sluit zich aan de lezing in den volgenden regel: »Want al hare (d. i. der wive) dinc es ongestade". Voor *werre*, ndl. *war*, vgl. men Oudem. en Lexer.

I⁸, 64, 51.

Een edel moet, een edel zin
• Hevet grote doghet in,
Want hi emmer te hoghen dinghen
Ende ten crachteghen wille dringhen.

Lat.: »habet hoc optimum in se generosus animus, quod concitatur ad honesta". Men ziet, dat er in dit verband geen plaats is voor het begrip *crachtich*. De nieuwe hss. geven in dezen geen licht; *U.* heeft *tot crachtegen*, waarin alleen dit beter is, dat het lidw. (in *ten*) wordt gemist; *B.* leest *te gerechten*, welk bnw. wij hier evenmin gebruiken kunnen. Wij zijn dus in dezen aan ons zelve overgelaten (of gelijk een veldwinnend germanisme het uitdrukt *op ons zelve aangewezen!*). Doch nu wij eenmaal op de plaats opmerkzaam geworden zijn, is het geneesmiddel niet moeilijk te vinden. Men leze *te erachteghen*, hetgeen juist de verta-

ling is van lat. *honestus*. Zie *Mnl. Wdb.* op eerachtich (2, 559), en eerachticheit (2, 560), waar men zal zien, dat deze fout in de hss. zeer gewoon is.

I⁸, 65, 37.

Gherne vindic ende souke
Indie orbaerlike bouke,
Want leringhe en doet niet min,
Dan soe wecket den slapenden zin.

Het Lat. heeft slechts: »non refert quam multos libros sed quam bonos habeas; lectō (*lectio*) cēta (*certa*?) prodest, varia delectat". Met dit al blijft het duister, wat nu in de nuttige boeken wordt gezocht en gevonden. Er is hier nl. een woord uitgevallen, zooals wel meer gebeurt, en zooals de beide hss. uitwijzen. *B.* heeft nl. »scone genouchte vindic ende souke". *U.* sluit zich nog dichter aan het ths. aan met zijne lezing »Geerne ghenoechte vindic ende souke". De constructie is eenigszins vreemd, doch men zou kunnen lezen: »Gaerne vindic ghenoechte ende soeke". Vooral zijn dan vertaald de woorden uit het Latijn: »*varia lectio delectat*". *Vinde ende soeke* is een voorbeeld van den in het mnl. zeer gewonen prothusteron. Zie daarover Stoett, *Mnl. Synt.* § 522. Een paar plaatsen, waar insgelijks een woord is uitgevallen, zijn *Cass.* 264:

Onse sijn hem spade ende vroe
Hout van herten.

Men leze »onse *gode* sijn". *Wrake* III, 1270:

Die om onse salicheyt woude
Hongher, dorst ende coude.

Men leze »*Doghen* hongher" (*hōgher*). *Wrake* III, 943:

(Si selen) al dat volc alsoo vervaren
Ende soo vele quaets, dat vordien
Sulc jammer en wort vorsien;

Men leze »soo vele quaets *doen*, dat". *Wrake* III, 429:

Wee den rechtre, die hem hueren laet
Daertoe, dat recht voortgaet;

Men leze: »dat recht *niet* voortgaet". Indien het nog noodig was, een bewijs aan te voeren, dan zou men zich kunnen beroepen op *OVL. Ged.* 2, 66, 58:

Scepene, die hem hueren laet
Omme dat gherechticheyt *niet* voort en gaet.

Wrake I, 1202.

Daer so moeste haet ende nijt
Tusschen

Men leze: »emmer (*of* tusscen?) lusschen". Vgl. *Tekstcr.* 27. *Lsp.* III, 2, 139:

Sijns nerghent en ghebreect,
Daer men achter van hem spreect.

Men leze »sijns *vrients*". Zie ook beneden I⁸, 74, 15, en voor meer voorbeelden *Tekstcr.* bl. 84 vlgg.
I⁸, 66, 7.

Nature hevet den mensche gemaect
Van leden gheel ende ongheraect
Inder clærheit van den zinne,
Doch scietet sire materie inne,
Waert dat mer nuttelijc saet in brochte,
Datter wel in wassen mochte.

Lat. veel korter: »dociles natura nos edidit et rationem dedit imperfectam, sed que perfici possit". Uit deze woorden ziet men, dat *ongeraect* de ware lezing is in vs. 2, en niet *gheraect* (hoewel *B.* en *U.* beide dit hebben; immers het beantwoordt aan lat. *imperfectam* (of is het wellicht de vertaling van lat. *dociles*?). Ook de vierde regel is niet juist overgeleverd; in *B.* en *U.* is de ware lezing bewaard, nl.

Doch *sette* sire materie inne;

d. i. »doch zij (de natuur) plantte in den geest des menschen een aanleg, welke voor volmaking vatbaar is”.

I⁸, 67, 31.

Si twee bestaen twirande saken:

Die een wille van maerbere maken

Een chierlijc beelde ende metter liden;

Dander wilt van houte sniden.

Het beeld (ik bedoel de vergelijking) is van Maerlant. Het latijn heeft slechts: »quamvis ad eundem finem duo pervenerint”. Wij behoeven dus voor de onduidelijke woorden *metter liden* geen licht te zoeken bij Vinc. Doch ook zonder hem zijn wij in staat, de plaats te verbeteren. Er is eene uitdr. in het mnl. welke ter lide luidt en die beteekent *terloops, in het voorbijgaan, van liden, voorbijgaan, passeeren*, en dus is feitelijk het woord *lide* hetzelfde als *lij* (b.v. in *lindenlij*, Huygens, *Voorhout*), d. i. *gang, laan, dreef*. Van de uitdr. *ter lide* vindt men voorbeelden *Sp.* I⁷, 74, 59: »ic bem een deel gheleert *ter lide* ende can onser vrouwen ghetide”. I⁶, 31, 19: »Soe hilt dit vaste ende *niet ter lide*: van smorghens toter tierchetide was soe vaste int gebede”. *Nat. Bl.* II, 1318: »Daeromme soect hi (*de das*) vlucht *ter lide* emmer indie waghenslaghen”. *Overzee* 33: »Hoe mogestuut laten dus *ter lide* (*laten loopen, laten gaan, toelaten*)”. *L. v. J. c.* 93: »*Ter liden* ontfaen si dat ghe-loove ende in den tiden van swaerheden harre koringhen so laten sijt varen”. *Vad. Mus.* 2, 176, 21: »Beter es éne gichte blide dan vier, die men gevet *ter lide*”. *Lsp.* III, 8, 465: »Men waent in grammen tide slaen sulcstont *ter lide* ende slaet den mensche doot”. Ook *metter lide* komt voor (b. v. *Lanc.* II, 12111: »des ander dages te primetide sprac Lanceloot metter lide, zei *Lanc. in het voorbijgaan, zoo losweg een enkel woord*)”, doch dat kan in de plaats uit *Sp.* niet bedoeld zijn: daar is noodig het begrip *ernstig* of *met zorg bewerkt, waarop men zijn best heeft gedaan, waarvoor iemand zich heeft ingespannen*, en dit wordt uitgedrukt door *niet ter lide*, het tegenovergestelde van *ter lide*, d. i. *los weg, zooals het valt, zonder dat men er veel aan doet, terloops*,

in *het voorbijgaan*. Hs. B. leest te recht: »ende niet ter lide''.

I⁸, 68, 79.

Ende want hi (*het lichaam*) es aergre
Dan die ziele, so eist recht,
Dat dat dulste diene den besten.

Een zeer goed bewijs, indien er nog een noodig mocht zijn, dat *dulste* werkelijk de superl. is van *dilde* (*dulde*), d. i. *min*, *gering*, levert hs. B., waar op deze plaats staat *de dildste*. Zie *Mnl. Wdb.* op *dulde*. In den laatsten regel van het hoofdstuk:

Te gheduurne . . .
Weder der naturen waghe

vinden wij weder de meermalen voorkomende verwarring van *nature* en *aventure*. Ook is *vlage* veel beter woord in dit verband dan *wage*. In B. vinden wij de ware lezing onbedorven terug:

Jegen der aventuren vlage.

I⁸, 70, 57.

Hovesche wijsheit leert ons dat,
Gherne delen goet ende scat,
Gherne dancken ende loven mede,
Alsemen hevet ontfaen hovescede,
Ende gherne lijen voor die liede,
Alse of men ontfaet gichte of miede.

Hoewel »danken en loven'' eene zeer gewone en zeer goede woordverbinding is, zoo is hier toch het tweede werkwoord niet op zijne plaats. Men moet met B. *lonen* lezen voor *loven*, om den zin te herstellen. Ook in den laatsten regel is eene fout, welke in de andere hss. vermeden is. Men leze:

Alse men ontfaet gichte of miede.

Sp. I⁸, 74, 15.

Wat helpt clene ende groot?

Alle dinc sijn voor Gode bloot.

Hier is in den eersten regel het woord uitgevallen, waarop het vooral aankomt. Men vulle het aan uit *B.* en *U.* en leze:

Wat helpt *bedect* clene ende groot?

Men ziet aan deze verbeteringen, welke nog met vele zouden te vermeerderen zijn, hoeveel beter de tekst der Eerste Partie er zou uitgezien hebben, indien de uitgevers dit *hs.* aan hunne uitgave hadden kunnen ten grondslag leggen. Daaraan is natuurlijk nu niets meer te veranderen: doch wat wij kunnen doen om den tekst te verbeteren, mag niet achterwege blijven. Ook het Gentsche *hs.* moet worden vergeleken en gecollationneerd, en na korter of langer tijd moet al wat er nieuws gevonden is voor den *Sp. Hist.*, vermeerderd met de tot heden onbekende fragmenten uit de Vierde Partie, in één boek worden verzameld en uitgegeven.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13^{den} JANUARI 1890.

Tegenwoordig de heeren KUENEN, voorzitter, G. DE VRIES
AZ., BEETS, FRUIN, NABER, VAN BONEVAL FAURE, DE GOEJE, LAND,
DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, DE PINTO, VERDAM,
FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, P. L. MULLER,
SPEIJER en BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen
en goedgekeurd.

De secretaris deelt mede, dat verscheidene latijnsche gedichten voor den wedstrijd zijn ingekomen en aan de commissie van beoordeeling overgeleverd. Hij leest hunne opschriften en zinspreuken, als:

I. *Polimetron*, een bundel in folio, bevattende zestien gedichten in verschillende voetmaten, met de zinspreuk: *Invitant egregios praemia mores*. II. *Solitarius. Elegia*. — *Sedebit solitarius et tacebit, quia levavit super se. Ierem. Thren.* III. 28. III. *Laurea statuæ Iosephi van den Vondel, Amstelodami*. — *Hollandiae maximo poetae sacrum*. IV. *Africana servitus abolenda*. — *Quum bona causa vocat, nec abest sibi conscia virtus, Ut cedam victus, tamen est certasse decorum. Auctor.* V. *Amor. Carmen elegiacum*. — *Putavimus eum quasi leprosum. Js. 53, 4.* VI. *De matre*

mea. — Non ideo scripseram ut dicerem, sed ut meo amori, meo dolori satisfacerem. Plinius.

Vervolgens leest hij een brief van den correspondent J. Groneman te Jagjakarta ten geleide van 12 teekeningen en lichtdrukken van de jongste opgravingen te Paranbanan, en vestigt de aandacht der leden op twee plaatwerken, het eene *La capsella argentea Africana* etc. in folio, een geschenk van den schrijver, ons buitenlandsch lid G. B. de Rossi, het andere *Un viaggio a Nias*, Milano 1890, aangeboden door den auteur Elio Modigliani te Florence. Zelf biedt hij voor de boekerij aan een exemplaar der tweede verbeterde uitgaaf zijner *Historia Gymnasii Leovardiensis*.

De heer Verdam spreekt over de beteekenis en den oorsprong van enkele minder bekende nederlandsche en middelnederlandsche woorden, als:

Uwerhaen, dat niets te maken heeft met het hd. *auerhahn*, maar een woord is dat *nachtuil* beteekent en samenhangt met mhd. *hûwe*, d. i. *uil*. Uit het door Martin uitgegeven fragment van den Reinaert deelt hij tevens een ander woord mede, n.l. het door Kiliaen opgegeven en ook van elders bekende *woerhoen*, d. i. *fazant*.

Naar aanleiding van het bovengenoemde fragment bespreekt hij ook andere verbeteringen, welke in den Reinaert kunnen worden aangebracht.

Mnl. *wet*, waarvan hij de beteekenis *kennis*, *verstand*, *bewustheid* met bewijzen staaft, en dat o. a. in den Rein. II voorkomt in de uitdrukking *sine wet weten*, d. i. *zijn weetje weten*.

Kokkerd, aangaande welk, vooral in de spreektaal bekend, woord hij het vermoeden oppert, dat het voortgekomen is uit een verbasterden vorm van *krokodil*.

Houtvester, waaromtrent hij als zijne meening mededeelt, dat het een door volksetymologie verbasterde vorm is van *houtvorster*.

Capitulaer, bij Stoke I. 678, dat tot heden voor een znw. gehouden is, doch dat opgevat moet worden als een bij-

voeglijk naamwoord, in de beteekenis *met versierde hoofdletters*, en *kol* in *kolrijden* en *tooverkol*, waarin zich twee verschillende woorden *kol* bevinden, doch welke beide overeenkomen met Vlaamsche vormen met *a*, nl. *kalle*, *kal*. Hij gaat verder de beteekenis dier woorden in verschillende tongvallen na, en deelt zijne meening mede aangaande den oorsprong dier beide woorden.

Het gesprokene geeft aanleiding tot eenige opmerkingen en vragen aan de heeren Beets, Naber en Land, die door den spreker beantwoord worden. De mededeeling wordt niet afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen.

De heer Boot vestigt de aandacht op eene menigte handschriften nagelaten door G. Cuperus te Deventer en nu bewaard in de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage. De folioband no. 18 bevat eenige merkwaardige brieven, deels origineelen, deels kopien, onder anderen zeven brieven van J. F. Gronovius aan zijn leerling en vriend.

Hij wenscht twee van deze met zijne toelichting in de Versl. en Meded. uit te geven, en daarbij te voegen een brief van Johan van Vliet aan den jongsten zoon van Gerard Vossius, door hem gevonden onder de handschriften van de bibliotheek der Remonstrantsche gemeente te Amsterdam.

De heer Fockema Andreae spreekt over het woord *op-ruckinge*, dat door ons medelid Sloet van de Beele in zijne Verhandeling De hof te Voorst niet begrepen is. Hij bewijst dat het *uitstel* beteekent en in hofrechterlijke bronnen *uitstel van hoorigheid*. Ook dit opstel wordt voor de Versl. en Meded. bestemd.

Nadat de voorzitter een exemplaar van het tweede deel van zijn Historisch kritisch onderzoek over het Oude Verbond, tweede uitgaaf, voor de boekerij heeft aangeboden, sluit hij de vergadering.

DRIE BRIEVEN
VAN
GELEERDEN UIT DE ZEVENTIENDE EEUW.

MEDEGEDEELD EN TOEGELICHT DOOR

J. C. G. BOOT.

Gijsbert Kuiper, meer bekend onder zijn latijnschen naam Gisbertus Cuperus, is op jeugdigen leeftijd in 1668 tot Hoogleeraar in de Grieksche en Latijnsche letteren, geschiedenis en oudheden aan het Athenaeum te Deventer benoemd, en bleef in die betrekking werkzaam, ook nadat hij tot Burgemeester van die plaats gekozen was.

Reeds in 1670 zagen van hem het licht *Observationum libri tres*, in quibus multi auctorum loci qua explicantur, qua emendantur, varii ritus eruuntur, et nummi elegantissimi illustrantur, *Ultraiecti* apud P. Elzevier, waaraan acht jaren later een *Liber quartus* is toegevoegd, dat te Deventer bij A. Fronten uitgegeven is. Nadat hij in 1681 zijn Hoogleeraarsambt had nedergelegd en in staatsdienst was overgegaan, bleef hij voortdurend zich met de studie der oudheid bezig houden en met geleerde tijdgenooten eene drukke briefwisseling voeren. Saxe, die in zijn *Onomasticon* T. V. p. 175—178 over hem handelt, schrijft terecht: »Nullus ferme illa, qua floruit, aetate vir doctus alicuius loci vel census fuit, quocum non consuetudinem literarum haberet”.

Van die brieven zijn vele in zijne *Lettres de critique, de litterature et d'histoire*, die in 1743 te Amsterdam in 4°

zijn uitgegeven, en in onderscheidene verzamelingen opgenomen, een nog grooter aantal is bewaard onder de door hem nagelaten handschriften. Deze zijn tot 1854 in Deventer gebleven, en toen door den hoogleeraar P. Bosscha aan het Rijk verkocht.

Volgens opgaaf van ons geacht medelid den heer Campbell zijn daaruit vier pakken, bevattende de briefwisseling van Cuperus met Nicolaas Witsen aan het archief van Amsterdam afgestaan ¹⁾, alle brieven en stukken, die door hem in 1706 als gedelegeerde te velde geschreven zijn, overgegaan in het Rijksarchief, en eene reeks folio en quarto deelen, die zijne oudheidkundige en letterkundige correspondentie met binnen- en buitenlandsche geleerden bevat, ingelijfd in de Koninklijke Bibliotheek in den Haag.

Bosscha heeft in 1842 de aandacht op de Cuperiana gevestigd door zijne Opgave en beschrijving van de handschriften nagelaten door G. Cuperus, van welke echter alleen de eerste aflevering is verschenen, waarin vijf en dertig handschriften in folio zijn beschreven.

Bij het doorbladeren van dat boekje viel mijn oog op N°. 18, welks ruggetitel luidt: I. F. GRON. ALIOR. ET CUP. EPIS., en kwam de wensch bij mij op om die verzameling te raadplegen. Op mijn verzoek heeft de heer Campbell mij dat deel toegezonden, na bekomen machtiging van den Minister van Binnenlandsehe Zaken, onder voorwaarde, dat het hier in het Trippenhuys zou bewaard en geraadpleegd worden.

Voor den inhoud is het voldoende te verwijzen op Bosscha's opgave bl. 47—49 van boveng. geschrift. Het bevat niet enkel origineele brieven, maar ook kopiën, van welke eenige gedrukt zijn, zooals een brief van Nic. Heinsius aan Iac. Perizonius, geschreven te Vianen 20 November 1679, dien ik in Burmans Sylloge epistolarum T. IV. p. 794—796 vond. Een brief van Bentley aan Graevius staat in Friedemans uitgave van R. Bentleii et doctorum virorum epistolae partim mutuae p. 39—42. De merkwaardige brief

¹⁾ De inhoud is beknopt opgegeven door Bosscha t. a. p. onder N°. 5 bl. 25—33.

van Claudius Salmasius aan Claudius Sarravius, bevattend eene vergelijking van de letterkundige verdiensten van Hugo Grotius en Gerardus Vossius, die ten voordeele van den laatsten uitvalt, is medegedeeld door Thomas Crenius in het eerste stuk zijner *Animadversiones philologicae et historicae*, L. B. 1697 p. 23—26.

De kopie van een brief van Jurieu aan Voet van Winsen bevat eene bijdrage tot de geschiedenis van den Hugenoot Paul Bauldri, die in October 1685 te Utrecht buitengewoon hoogleeraar in de kerkgeschiedenis is geworden. Zij zal door mij, verbeterd naar het origineel, dat in een ander deel der verzameling door den heer Campbell gevonden is, elders worden medegedeeld.

Nu wensch ik mij te bepalen tot de eerste brieven van het deel, die tusschen October 1666 en September 1671, met uitzondering van den tweeden, door Jo. Fred. Gronovius aan zijn voormaligen leerling geschreven zijn.

De eerste vol lof van den jongen Kuiper, is aan hem ten huize van zijn vader te Nijmegen geadresseerd. In den volgenden wordt hij warm aanbevolen aan Diderik van Welderen, Burggraaf des Rijks en rechter te Nijmegen, tot opvolger van Joh. Schulting, den hoogleeraar der geschiedenis en welsprekendheid aan de Nijmeegsche hoogeschool.

Een buitengewoon loffelijk getuigschrift a. d. VII Idus Septembres A. C. CIOOCLXVI door Gronovius aan Cuperus afgegeven met het opschrift *LECTURIS salvere et gaudere* is No. 3 der verzameling.

Toen Samuel Tennulius te Nijmegen benoemd was, vertrok Cuperus ter voortzetting zijner letteroefeningen naar Parijs. Van de brieven door Gronovius daarheen gezonden A Monsieur Gisbertus Cuperus chez M. Oudinet à la rue de Seine au Fauxbourg St. Germain, zijn er drie bewaard gebleven. De eerste loopt over eenige plaatsen van oude schrijvers, waarover Kuiper zijn leermeester geschreven had, en geeft een proefje van verbeteringen in de *Naturalis historia* van Plinius, die met vele andere — *ducentos aut trecentos locos egregie restitutos (praefiscine dixerim) praestabo*, schrijft Gronovius — zijn opgenomen in zijne noten op den tekst

van Plinius, die in het volgend jaar (1669) te Leiden is uitgegeven ¹⁾. Verder draagt hij zijn vriend op in de Parijsche bibliotheken een en ander voor hem te zoeken en na te zien. De tweede is geheel gevuld met soortgelijke opdrachten. In den derden, geschreven 1 Augustus 1668, meldt hij hem, dat men in Overijssel al tweemalen *Marq. Bonum*, d. i. Marquardum Gudium gepolst had, en niettegenstaande zijne weigering hem toch wilde benoemen, en, als hij bleef weigeren, zich tot Cuperus zoude wenden. Gudius zal stellig bedanken; »Itaque pares te licet, ut Italiae, dumtaxat nunc, πολλὰ χαλεπὴν dicas et ad Salam habitatum migres." Hij besluit zijn brief met de woorden: »Vale et ominibus cum bonis excipe Sparten tibi destinatam."

Spoedig daarna is Cuperus tot hoogleeraar te Deventer benoemd en de drie volgende brieven zijn daarheen gezonden. De eerste van 22 September 1670 bevat een compliment over de *Observationum libri tres*, een gelukwensch met zijn huwelijk, en de volgende beschrijving van den staat zijner eigene gezondheid: »Ego e morbo gravi lente admodum convalesco, et incrementis adeo fallentibus, ut quidquid quoque die procedam, parum intelligam, post plures junctosque me alacriorem imaginor. Sed ut pueri cantharis (lees: cantharisi) liberum aërem permittere se simulant, mox funiculo crus alligatos, volatu revocant: sic ego interdum pulcre mihi stare videor, dein sensu non quidem doloris sed infirmitatis, recido ad fastidium mei et omnium rerum".

De twee volgende zijn voor ons belangrijker en verdienen, naar mijn oordeel, in ruimer kring bekend gemaakt te worden. Zij bevatten eene menigte opmerkingen over plaatsen van oude schrijvers, waarover Cuperus zijn vriend had geraadpleegd, en die hij in het vierde boek zijner *Observationes* gedeeltelijk heeft besproken. Ik laat ze hier volgen met opgave der bedoelde plaatsen, voorzooover ik die heb gevonden.

¹⁾ Eene verbeterde en met volledige indices voorziene uitgaaf van die *Notae* staat in het zesde deel van J. Sillig's uitgave der *Naturalis historia*, welk deel in 1855 te Gotha is verschenen.

VIRO CL. GISBERTO CUPEO IOHANNES FREDERICUS GRONOVIVS.
S. P. D.

In loco Strabonis ¹⁾ omnia plana post Casauboni correctionem ²⁾: quamvis et ille apertius loqui, et tu, mi Cupere, commodius accipere verba eius potueritis. Non enim *τυφλοί στενωποί* ipsa sunt brevía vel vada caeca et Syrtes, sed loca arcta et angusta cum horum tum aliorum suspecta incommodorum. Quid igitur proprie *τυφλοί στενωποί*? quos Iustinus ex Trogo *sinus, non transitus* appellat ³⁾, quos Galli et in mari et in viis vicisque oppidanis vocant *un cul de sac*, fauces sive angustiae sine exitu. Ut *caecus paries* qui lumen sive fenestram non habet. Persae igitur in Euripum, Afri in fretum Siculum a viae monstratoribus recte ducti (ne necessum haberent hi omnem Siciliam, illi Euboeam circumvehi) putarunt per ignorantiam Geographiae et regionum maris istos *πορθμούς* sive freta (quia transpectum a primo ingressu litora incurva adimebant) non esse *πορθμούς* vel freta hinc inde patentia et transmissibus opportuna, sed *τυφλούς στενωπούς*, hoc est, angustias, quae tantummodo ab altera parte paterent, et ingressum, instar nassae, non etiam egressum, nisi qua intrasses, haberent; tanquam proditi et expositi periculis huiusmodi locorum, per iram eos occiderunt, atque ea sunt assecuti stultitia, ut ex imaginario et falso in verum et summum propemodum periculum venirent, carentesque *τοις καθοδηγήσασιν* in regionibus ignotis (quemadmodum Usipii illi apud Tacitum Agric. 28) quasi miraculum maris vagi proveherentur, et tanquam caeci sine regente procedentes passim impingerent et naufragia spargerent. Agathemerum si quando nactus fuero, inspiciam, quem designas, locum ⁴⁾. Quae Iustinus in Macedonum successione turbat, expedire difficile est, quia, quos

¹⁾ Geogr. I. 1, 17 p. 10 B ed. Casaub.

²⁾ In commentario p. 8 B.

³⁾ Iust. Hist. Phil. IV. 1.

⁴⁾ Agathemeri *ὑποτύπωσιν τῆς γεωγραφίας* eodem anno, quo haec epistola scripta est, edidit Samuel Tennulius Amstelodami, postea Iac. Gronovius. L. B. a. 1700.

in plerisque secutus est auctores, longa dies intercept¹⁾. Ego nunc non ita sum affectus animo, ut multum inquirendi laborem tolerem. Interim non improbo laborem tuum. Naucratis ille Heliodoro ipsi dictus videtur ἱμφορος πολύχρυσος, non ἱπόχρυσος²⁾. Quae ex Festo addis, miror magis quam intelligo, eoque nec coniecturis vexare sustineo³⁾. Vobis, quibus est γόνυ χλωρόν, maiore venia licet audacibus esse. Vale Cupere eruditissime et perge, quod feliciter facis, abditos literarum sinus scrutari. Lugduni a. d. III Cal. Sextil. A. C. CIOIOCLXXI.

IOHANNES FREDERICUS GRONOVIVS GISBERTO CUPERO VIRO CL.
S. P. D.

Chartas tuas, Cupere amicissime, magna cum voluptate pervolutavi. Placet industria, placet ἀγγέλναι plerorumque. Διδασκαλίας esse exhibitiones vel actiones praesentes fabularum, item qualia praescribuntur Terentianis ACTA LVDIS, scio: tu vide, ipsas fabulas vel comoedias dici διδασκαλίας numquid auctore certo tibi constet. In Martiali⁴⁾ hoc tantum intelligo me nihil intelligere etiam post acumen tuum; nam ita quemquam tam callidi atque insidiosi principis amicum de corio et capite suo lusisse cui persuadebis? Frontini in principis sanguinem missum, ut a Lipsio est⁵⁾, meo iudicio extra aleam est et auro contra carum quicquid occentes. Sic etiam principem ἀντὶ τοῦ

¹⁾ Respicit Iustini Hist. librum VII. G. Cuperus in Observationum libro IV, Daventriae a. 1678 edito, capite X et XI plures Iustini locos temptavit et illustravit, sed hanc quaestionem non attigit. Conferatur in H. Clintonis Fastis Hellenicis Appendix IV de Macedoniae regibus.

²⁾ In Heliodori Aethiop. L. VI. c. 2 et 8 mercator Naucratis memoratur, sed neutro loco cum epitheto. Locum aliis quaerendum relinquo.

³⁾ Videntur haec pertinere ad ea, quae Cuperus Observ. L. IV. p. 104 seqq. ad Festum in voce *Optio* disputavit.

⁴⁾ Mart. Epigr. XII. 29. cf. Cuperi Observ. L. IV, p. 71.

⁵⁾ Front. Strateg. IV. l. 16. cf. ibidem p. 189 seqq.

principia inculcaverunt fragmento C. Gracchi apud Gellium lib. 15 cap. 12. Stewechium quaeso cum fatua interpretatione valere iube. Falsum, Othonem carpi quasi non reveritum loca sancta. Immo Suetonius ¹⁾ tanquam exemplum ingens et laudabile commemorat, admiraturque libertatem et constantiam Othonis, qui ausus fuerit palam, solenniter, legitime, nec defugiens auctoritatem facere, quod maximae invidiae apud aulam sibi futurum sciebat. *Effodere oculum* cave mutes et τῷ *effundere* cave fidas ²⁾. Si libet, aliquid potes annotatum de his videre ad M. Senecae praefationem in I Controversiarum ³⁾. *Corrogare vela cum antennis* ⁴⁾ hoc sensu iuxta malum, insolens, intolerandum atque *corrogare naves*. Anacreontis locum μὴ σκαλεύειν. Ulcus enim merum est. Et frustra gratularis τῷ πάνι ob τελετὰς explicatas: nam et haec vox corrigenda est. Περὶ τοῦ αἵματος cet, non vacat exigere, modo ne offendas epoptas. Sed haec tu diligentius pertractabis: nostra enim sunt subita, perfusoria, minime meditata et tantum ad hoc comparata, ut tibi materiam poliendi et confirmandi tua subiiciant. Vale ac salve plurimum cum lectissima coniuge et omnibus vestris. Lugduni Batavorum a. d. x Cal. Octobr. CIOIOCLXXI.

¹⁾ In Othone c. 1.

²⁾ Videtur Cuperus in Suetonii Octaviano c. 27 cum Nic. Heinsio *oculis eius sua manu effusis* pro *effossis* legere voluisse.

³⁾ Fortasse ad verba *oculorum aciem contuderat*, pro quo verbo duo codices MSS praebent *confuderat*.

⁴⁾ Verba sunt Livii XXXIII. 48, de quibus sanandis Gronovius desperabat. Aliis, etiam Madvigio Emend. Livian. p. 394, sana videntur.

Op deze brieven van Gronovius laat ik een van Johan van Vliet volgen, dien ik niet kende, toen ik vroeger over hem hier gehandeld heb. Zie de Versl. en Meded. Tweede Reeks D. IV, blz. 278—323 en D. VIII, blz. 28—34. Hij is gericht tot den jongsten zoon van den beroemden Gerard Vossius, en bevindt zich onder de handschriften van het Remonstrantsch Seminarium, die in de Universiteits-Bibliotheek alhier bewaard worden. Hij bevat een aantal coniecturen op de Descriptio orbis terrae van S. Rufus Avienus.

GERARDG VOSSIO G. F.

Ianus Vlitius S.

Sextus hic labitur dies, Amicissime Iuvenis, ex quo literae tuae Leida redeunti mihi traditae; quas post constitutum tempus tantum tamen aberat ut seriuscule venientes culparem, ut etiam tanto desideratiores exciperem. Variationes in Gratio non paucae arrident, egregie omnino, omnes dignissimae, ob quas grates tibi agam, sed maximas. Inter reliquas illa perplacuit v. 304: *tum denique foetae Cum desunt* etc. Nam ita dudum coniectabamus. Ultimam ita exscripsi: *A vento clarique*] Ald. *clarisque* [v. 422]. Quod puto (pace tua dictum) *σφάλμα* memoriale esse, eiusque certior fieri velim: siquidem quod Aldinae asscribis id in vulg. sit, quod vulgatae, id Barthii coniectura sit. Si qua praeterea sunt quae in Poeta isto aut a te aut (ab) aliis doctis viris observata habes, oro atque obsecro te, Vossi Amicissime, ne me latere sinas; aut si quid advertas quod tenuitatem nostram fugere, ut plurima, opineris, volentem imo optantem doceas. Incredibile enim dictu est, quam ingens in me nuper doctissimo affatu tuo *ἐγχειρομνημειον* reliqueris, et in his coeptis conatisque meis pergendi, et lucidissimam vestigiorum tuorum orbitam (sed heu quantum eminus!) insistendi. Ex eo iam statim ad Poetas meos revolavi, et praesertim Avieno operam quantulamcunque impendi, neque desinebam donec plus quam triginta menda (praefiscine dixerim) pro captu exegissem, et nunc simul reliqua apud te inquirerem. Tantus tunc me

ardor occupaverat, ut sine ipso Dionysio, solo comitatus altero interprete, ista auderem. Quare patiaris rogo me hic aliquorum veritatem a te ceu tripode petere.

Pag. 255 ed Pyth. (v. 370—372).

Pars quae *coean* discedit ab aequore septem
Oppida sustentat: *Noti* pars vorgit ad oram,
Qua modus est olli Serbonidos *alta* paludis.

Leg. *Pars quae Oceani et Ponti pars et acta*. Forte etiam *Pars quae Cyaneo*, praevio Salmasio τῷ πάνν.

V. 768 in facis ortum | Eoa et ut coëaneis se repit ab undis | Insula.

Emendat ille; Eoae, *qua Cyaneis erepit* ab undis.

Ubi ego, si quid contra illum licet veritati, malim:

Eoae: tunc Oceani se repit ab undis,
vix duabus literis mutatis. Dionysius enim habet:
ὁπόταν Σκυθικοῦ βαθὺν ῥοὸν Ὠκεανοῦ Νηὶ τάρμης.

Ubi de Sporadibus v. 711 lego: *Densa serenato ceu splendent sidera caelo*, sed vix est ut possim de eo dubitare.

V. 786—90.

Molibus ut celsis scrupus quoque creber inhorret.
Ecquisnam rapidi subvectus gurgitis unda
Haec in terga salis lembum contorqueat unquam?
Aut se monstrigenis, hostem licet, inferat istis
Fluctibus. vel *Ah ne m. h. l. i. aestus.*

Huic coniecturae quantum faveat Dionysius scire omnino percipio.

V. 869—71 leg.

Inter qui auricrepas et scruposas convalles
Transvezere larem. Iuxta gens aspera degit
Heniochi; plerique olim vel illic etc.

V. 928. *Qua petit (an perit?) huius Fluminis os.*

V. 1023. Suppleo: *Termessusque dehinc urbs eminet, eminet arcem, ita saepissime ille.*

V. 1192. *Spreverit hos saltus.*

V. 1231. *Porta quasi et longas bivium d. i. o.*

V. 1251. *Quae liquidos amnes via devehat*, deinde

Famosum qui Persam roboret usus.

Sed haec satis; cetera enim mihi constant. Insanata mihi adhuc ista sunt. V. 1087 *amplius imbuat ordo*. F. *hunc Pleias imbuat ortu*, quamquam non intelligo ¹). V. 1220 *pinu subivit Etine* ²), et alibi illud de Pactolo ³). In quae si quid habes mecum communicandum, ut et totum Avienum optatissimum feceris. Oppianum ant Dionysium *περιηγῆτῆν* si utrumvis posses mihi mittere, nihil restat quo me posses amplius totum tibi obstringere. Multa omniuo hic desunt, doctorum virorum consortium, quo docear, librorum facultas, qua instruam; et tamen, si Diis placet, hucusque inopiam meam hic defendi. Quanto in his rebus meis magis doleam, tanto tibi plus gratulandum censeo, Iuvenis Doctissime, a doctis progenito, inter Musas et libros educato. Quis non exclamet: — Sic, sic iuvat esse beatum. Deus te omnemque vestram familiam Reip. literariae quam diu incolumem servet. Vale *φίλτατον κάρα*.

Raptim Hagae. Prid. Kal. Qui ntil. CLODCXIL.

Sed quam primum pote me doctissimi
sermonis tui adflatu invise.

1) Egregie hunc versum geminatis tribus litteris unaque deleta restituit
Nic. Heinsius Advers. p. 578: incola claris

Cor studiis acuit, vitam pius imbuunt ordo.

quod Holderus recepit, in sua editione ad Aeni pontem, 1887.

2) Friesemannus iam edidit:

Has post in terras pinu subit Aeetine.

Et sic in Holderi editione legimus. Aëtiⁿe = Aetias, in Ovidii Metam. VII, 9, patronymicum est, ut Nereïne in Catulli LXIV, 28. Vlitius verum temptavit in adnot. ad Nemesiani Cyneg. v. 43.

³⁾ Videtur in mente habuisse v. 997, ubi in editione Pitthoei, qua utebatur, eum potuit offendere *curvas sed et undique ripas Creber ales*. Heinsius bene correxit: *curva sedet undique ripa Creber ales*.

OP R U C K I N G E.

BIJDRAGE VAN

S. J. FOCKEMA ANDREAE.

In en na de middeleeuwen treffen wij, het is bekend, in Overijssel en Gelderland een groot aantal *hoorige goederen* aan, dat zijn zoodanige goederen, welke door den rechthebbende zijn bestemd om uitsluitend door *hoorigen*, naar *hofrecht* te worden bezeten.

De naam *hoorige* is een vox generis, welke personen van onderscheiden rechtstoestand omvat, die echter allen dit gemeen hebben, dat zij de volle vrijheid missen en — om te spreken met de onechte, maar in menig opzicht niet onjuiste Declaratie van Koninck Albrecht — (1322?) — »den Heeren moeten winnen ende werven goet en bloet”.

Hunne verplichting om hun heer *goed* te winnen vertoont zich vooral in het aan dezen toekomende recht op hunne nalatenschap, dat, aanvankelijk onbeperkt, eerst langzamerhand wordt ingekrompen. Die om hun heer *bloet* te winnen, brengt mede, dat de staat van hoorigheid der ouders door de kinderen wordt gedeeld.

Een hoorig goed gaat — volgens bijna alle Nederlandsche bronnen — na den dood des bezitters over op eenen, door het hofrecht aangewezen, erfgenaam. Deze ontleent echter aan zijn erfrecht niet een onmiddellijk recht op het goed, maar slechts eene aanspraak op beleening hiermee door den heer onder inachtneming van de gebruikelijke vormen en voldoening aan de hofrechtelijke vereischen.

Het hoofdvereischte, opdat deze erfgenaam zijn recht kunne doen gelden, is — het volgt uit den aard van het goed welks bezit hij verlangt — dat hij hoorig zij of worde *naar dat goed*, m. a. w. hoorig aan den heer van dat goed, in den graad door den aard hiervan aangewezen ¹⁾).

Wil de erfgenaam dit niet, of kan hij het niet, wijl hij aan een anderen heer onderworpen is en wenscht hij nochtans het goed in bezit te nemen, zoo worden hem in sommige bronnen twee wegen geopend.

Hij kan het hoorig goed in gebruik nemen zonder daarnaar hoorig te worden, mits hij òf met toestemming van den heer eenen *hulder* stelle ²⁾, òf van den heer »*opruckinge*” verkrijge.

Ons geacht medelid Sloet vraagt in zijne verhandeling over den Hof te Voorst ³⁾: »is die *oprucking* een verlot om op »het erf te rukken en er bezit van te nemen? Zoo ja, waarom »werd zij dan voor een bepaald aantal jaren gegeven en daarna »vernieuwd? Hoe is dit in overeenstemming te brengen met »het regt van erfopvolging, dat bepaald werd toegekend?” En de schrijver voegt er bij: »gaarne erken ik, dat de »op- »rucking” voor mij een der moeilijkste punten van hof- »regt is”.

Het komt mij voor, dat enkele bronnen over de opruckinge voldoende licht verspreiden.

Laat ik beginnen met een der akten, omtrent het onderwerp door Mr. Sloet medegedeeld, in herinnering te brengen. Zij luidt aldus: »Ick Willem van den Oldenwyer, amptman »in der tyt des Goidtshuys van Prume, doe kont en bekenne »in desen openen brieve, dat ick Derick Abbingk van der »hoerichheit na synen guede geheiten Abbinck, dat des Goids- »huys van Prume kurmedige guet is, een *opruckinge* gegeven »hebbe en gheve hem die mit desen brieve, angaende op

¹⁾ Volschuldig eigen, hofhoorig (*sensu strictiori*), keurmedig, wastinsig, naarmate het begeerde goed volschuldig eigen, hofhoorig, keurmedig, wastinsig is.

²⁾ Landr. v. Overijssel 1630. II. 26 a. 3.

³⁾ Bl. 52.

»dach datum dis brieffs, vijf jaer langk, in deser maten,
 »dat Derick voirscreven hier en bynnen holden sall alle
 »rechten enn gewoonten des hoeffs van Opvoirst, *gelijck of*
 »*he den Goidshuse enn heren van Prume hoerich enn loedich*
 »*weer*, beheltlick oick den Goitshuse van Prume van Derick
 »voirscr. oerre koeren off he bynnen desen vijf jaeren aff-
 »livich wurde sonder argelist, enz." De akte is van 1454.
 Er blijkt ten volle uit, dat hij, die de »opruckinge" erlangt,
 gedurende de 5 jaren, dat zij hare kracht behoudt, niet keur-
 medig wordt, maar gehouden is tot dezelfde verplichtingen,
 die op hem zouden rusten indien hij dit ware.

Dat het de »opruckinge" is die hem hier tot het bezit
 zonder verandering van zijn staat het recht geeft, volgt ook
 uit eene »Verklaaringe van die Volschuldige eygen luyden
 »en goederen" ¹⁾. Art. 1 hiervan zegt: zij die zulke goede-
 ren verkrijgen, »moeten daer nae eygen worden of sulx (te
 »weten, dat sy die gebruycken en by haer nature blyven)
 »aen de Grontheer afdragen van 7 jaeren tot 7 jaeren, ende
 »des versterfs halfen des Heeren wille hebben". En Art. 3
 bevat eene bepaling voor het geval, dat »dese luyden . . .
 »alle seven jaer geen oprucking gesocht hebben".

Beide artikelen geven, in verband met elkaar, aan het
 woord »oprucking" een zeer bepaalden zin, en toonen aan,
 dat het de zooeven vermelde kracht heeft.

Op de Veluwe waren een aantal vrije of gevrijde goederen,
 welker bezit wel is waar tot soortgelijke praestatiën ver-
 plichtte als dat van hoorige goederen, maar o. a. in zoover
 van de laatste verschilden, dat ieder »van wat staet of con-
 »ditie hy was" ze vrij mocht bezitten »sonder daer nae te
 »hooren of sich te verandersaten, mits sich by de reecken-
 »kamer behoorlick qualificerende, betalende de gewoontlicke
 »uytgangen en doende alle sess jaeren opruckinge" ²⁾.

Terwijl met betrekking tot de volschuldig eigen goederen,
 waarvan zooeven sprake was, de »opruckinge" in elk bij-

¹⁾ Schrassert Cod. Gelr. Z. II. 328.

²⁾ Beschrijvinge van Heerengoederen en van de rechten van Heeren-
 goederen in Veluwe gelegen. (Schrassert Cod. Gelr. Z. II. 196) a. 4.

zonder geval van den heer moet verzocht en door dezen kan geweigerd worden, is ten aanzien der gevrijde goederen eens voor al aan de bezitters de bevoegdheid gegeven zich-zelfen de opruckinge te verschaffen. ¹⁾

Ook ten aanzien van goederen van den Abt van Paderborn op de Veluwe en elders gelegen bestaat dit onderscheid, zooals ons blijkt uit een oud register, afgedrukt bij Schrassert t. a. p. bl. 1 vlg., dat m. i. over ons onderwerp veel licht verspreidt.

Van de *hoorige* of *eigen* goederen wordt daar gezegd, (art. 4) dat niemand ze mag bezitten en gebruiken, zonder daarnaar »horigh en lodigh" te worden »*tensy met wil of consent des abts of syn amptenaren*"

»En om te blijven in possessie van 't goet, dat sy alsoo" (d. i. met syn bijzonder consent) »besitten, syn gehouden »alle ses of seven jaren te versoecken opruckinge."

De abt heeft echter ook gevrijde goederen, die — zoo luidt art. 5 — »van de vors. servituten en eygenschappen »gevryt en ontslagen syn, sulx dat die possesseurs van dien »geen »*opruckinge nog uytstellinge* en behoeven te versoecken."

»Opruckinge *nog uytstellinge*"; maar de bezitters der hoorige hoeven hebben slechts »opruckinge" te verzoeken, niets anders; waar hier eene tegenstelling wordt gemaakt, kan wel niets anders zijn bedoeld, dan dat de bezitters der gevrijde hoeven van het vragen dier »opruckinge" zijn vrijgesteld.

»Opruckinge" en »uytstellinge" moeten dus twee woorden zijn, tot aanduiding van hetzelfde begrip.

¹⁾ Blijkbaar met het oog op dergelijke goederen, zegt Lamb. Goris *Adv. Jur.* I. C. 3 no. 10: »possessores ipsos quodam modo serviles efficiunt, licet interim praevia solenni apud dominum professione (*nostro idiomate opruckinge*) singulis sexenniis, nisi ipsum predium dominicum deserant, renovanda, fiduciaria quasi libertate fruantur".

De verklaring is m. i. niet volkomen nauwkeurig. Niet de *professio* zelve heet »opruckinge", maar wat hetzij door de *professio* wordt verkregen, hetzij door den heer toegekend.

Met het oog op de terminologie van het aangehaalde stuk is echter Goris' vertaling te verklaren.

Vgl. J. Schrassert *Periocha Juris Dominici*. § 7.

Dit nu komt mij ook uit anderen hoofde waarschijnlijk voor. Immers wij treffen nog in een stuk van geheel anderen aard het woord „opruckinge” aan in den zin van *uitstel*.

In 1578 was er te Deventer ontevredenheid ontstaan over den druk voor de bezoldiging der bezetting op de stad gelegd. Deze liep zoo hoog, dat een uitval van de soldaten op de bewoners van het omliggende platte land dreigde.

Ter voorkoming hiervan had er overleg plaats tusschen gecommitteerden van de Staten en de hoplieden te Deventer. Omtrent den uitslag hiervan werd in eene vergadering van gecommitteerden te Windesheim op 20 Januari 1578 o. a. medegedeeld ¹⁾: „dat te Deventer by de hopluyden (betreffende 't uytvallen der soldaten op den huysluyden) opruckinge „geschied was, bess wonsdagen avent oft donredagen morgen”, wat wel niet anders kan beteekenen, dan dat zij in een uitstel tot zoolang waren getreden.

Deze plaats voltooit in mijn oog het bewijs, dat „opruckinge” beteekent uitstel en in hofrechtelijke bronnen *uitstel van hoorigheid* ²⁾.

¹⁾ P. Bondam. Verzameling van Onuitgeg. st. V. bl. 162 noot.

²⁾ Schiller u. Lübben. V. 124 geven slechts ééne plaats waaruit de beteekenis van „opruckinge” blijkt; „sonder opruckinge” is daar, zonder ophouden, zonder tussenpoos.

Ons medelid Verdam vestigde mijne aandacht op eene plaats bij Nijhoff Gedenkw. IV 372, waar het woord eveneens een verwanten zin heeft. Twee personen verbinden zich daar, niet „van eyn ander te treden mit vreden, opruckinge” (hier vermoedelijk wapenschorsing) „noch bestande”.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10^{den} FEBRUARI 1890.

Tegenwoordig de heeren KUENEN, voorzitter, BEETS, NABER, HOEKSTRA, KERN, VAN BONEVAL FAURE, DE GOEJE, LAND, DE HOOP SCHEFFER, ACQUOY, COSIJN, PLEYTE, TIELE, VAN DE SANDE BAK-HUYZEN, VERDAM, DE LOUWER, SIJMONS, CORNELISSEN, S. MULLER, FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, VAN RIEMSDIJK, HAMAKER en BOOT, secretaris, en de Correspondenten GRONEMAN en TROMP.

De heeren Leemans en Wijnne hebben bericht gezonden, dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zeven lichtdrukken aangeboden door den heer IJzerman te Padang, eene circulaire van het comité voor het monument van Virgilius te Mantua, waarbij op nieuw bijdragen gevraagd worden, en bericht van het overlijden van het lid der afdeeling Dr. P. de Jong te Utrecht.

De voorzitter herdenkt dat verlies in de volgende toespraak :

» Met ontroering hebben wij allen de droevige tijding vernomen, die thans in dezen vorm tot ons komt. Voor vier weken was de Jong nog in ons midden, krachtvol en opgewekt; weinige dagen later bezweek hij voor het geweld der ziekte, die hem had aangetast. Met innige deelneming den-

ken wij aan zijne weduwe en zijne eenige dochter, die door dit afsterven in diepen rouw gedompeld zijn. Maar ook buiten dien huiselijken kring wordt veel aan de Jong verloren en zijn heengaan smartelijk gevoeld. De Utrechtsche Universiteit betreurt een voorganger, op wien zij met recht trotsch kon zijn; de Oostersche wetenschap een geleerde, die veel had gearbeid en gegeven en van wien zij nog meer mocht verwachten. Ik heb het voorrecht gehad, de Jong van zijn studententijd af te kennen. Toen reeds openbaarde hij de voortreffelijke hoedanigheden, die hem steeds zouden blijven kenmerken. Schitterende gaven waren hem niet toebedeeld. Maar aan een helder hoofd en een gezond oordeel paarde hij zeldzame nauwkeurigheid en nauwgezetheid en onvermoeide werkkraft. Daarvan getuigt reeds zijne dissertatie *de Psalmis Maccabaicis* en in al wat hij verder leverde vinden wij die deugden terug. Terwijl hij, wat het O. Testament betreft, aan die eerste veelbelovende proeve door zijn onderwijs veel, in geschrifte betrekkelijk weinig toevoegde, wijdde hij zich vooral aan de studie der Arabische letterkunde en bewees hij haar door zijne uitgaven hoogst belangrijke diensten. Onze Academie dankt hem den Catalogus harer Oostersche handschriften. Meer dan één Arabisch auteur zag door zijne zorgen het licht. En al wat hij gaf was afgewerkt. »Wat de Jong mededeelt, behoeft men niet meer te controleeren, maar kan men voor vast en zeker aannemen" — zoo getuigt, op grond van een jaren lang voortgezet gebruik van zijne geschriften, ons medelid de Goeje. Wèl mag dan onze Afdeeling treuren over het verlies, dat zij heeft geleden. Diegenen onzer, die den overledene nader stonden, missen meer nog dan een verdienstelijk ambtgenoot. Met mij dragen zij rouw over het heengaan van een door en door goed man en van een trouwen, hartelijken vriend. Ons allen, hun inzonderheid, blijft hij onvergetelijk".

Daarna leest de heer Cosijn een opstel voor over de verzen, waarin de dichter Cynewulf in runen zijn naam heeft medegedeeld. Hij vereenigt zich geheel met het oordeel van Grein,

dat in de Juliana de drie runengroepen, elk afzonderlijk, den ganschen naam of den persoon des dichters vertegenwoordigen. Zij hebben daarin uitsluitend de beteekenis van *letters*; hare namen komen niet in aanmerking.

Anders is het, naar zijne meening, gelegen met de runen in den *Crist*, de *Fata Apostolorum* en de *Elene*. Hier verklaart de spreker de runen als *woorden*. De zwarigheden, die zich bij die verklaring voordoen, tracht hij uit den weg te ruimen door b. v. de rune *û* niet als *oeros*, maar als het bezittelijk voornaamwoord, en in plaats van den gewonen naam *wên* het in den Salzburger codex voorkomende *wyn* als het door den dichter bedoelde woord op te vatten. Alleen hier en daar zou de schrijver het met opzet den lezer lastig hebben gemaakt door, bij wijze van charade, de runen ook als letters te bezigen.

De spreker biedt zijne mededeeling voor de uitgave in de Verslagen aan, en beantwoordt de opmerkingen en vragen van de heeren Sijmons en Kern.

Vervolgens geeft de heer Tromp een overzicht van hetgeen bij onderscheiden volken in gebruik was of nog is bij het begraven van zelfmoordenaars, van vrouwen, die in het kraambed gestorven zijn, en van ongedoopte kinderen. Hij deelt de resultaten van zijn onderzoek mede naar de redenen van die gewoonten, en in het bijzonder over het begraven onder den drup.

Door de heeren de la Saussaye, Tiele, Land, Cornelissen en Hoekstra worden eenige opmerkingen in het midden gebracht en vragen gedaan, die door den spreker beantwoord worden. Zijne bijdrage zal in de Verslagen der afdeeling geplaatst worden.

De heer Groneman wenschte ook eene mededeeling te doen, maar ziet om het vergevorderde uur daar nu van af, en verklaart zich bereid in eene latere vergadering het woord te voeren.

Na rondvraag wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

CYNEWULF'S RUNENVERZEN.

BIJDRAGE VAN

P. J. C O S I J N.

De omvangrijke poëtische letterkunde der Angelsaksen bestaat, op vier uitzonderingen na, uit gewrochten van dichters, wier namen ons onbekend zijn. Deze vier uitzonderingen zijn de Juliane, de Christus, de Elene en de Acta Apostolorum. Dat deze van denzelfden dichter zijn, blijkt uit de versregels waarin hij ons in runen zijn naam mededeelt: behalve in den Christus zijn deze versregels te vinden in de epilogen, welke een bijzonder godvruchtigen geest ademen. De auteur richt zich daarin òf tot de Heilige, wier leven hij beschreven heeft, met de bede zijn voorspraak te zijn bij God, òf tot den lezer met het uitdrukkelijk verzoek voor het heil zijner ziel te bidden en tevens met het doel om door de beschrijving van het vreeselijke oordeel, dat ons eenmaal wacht, op te wekken tot bekeering en boete. Over die runenregels wensch ik thans te handelen, omdat ze veel moeilijkheden opleveren, die tot heden nog niet uit den weg zijn geruimd. Ik geloof geenszins in dezen tot een afdoend resultaat te zijn gekomen. Maar niet onmogelijk acht ik het, dat mijn afwijkend oordeel ons in sommige opzichten der waarheid naderbij zal brengen. De dichter noemt zich zelf Cynewulf. Over zijn persoon staat historisch niets vast. Men neemt met groote waarschijnlijkheid aan, dat hij in de achtste eeuw geleefd heeft. Niet onwaarschijnlijk is het gevoelen, dat hij in het Noordhumbrisch dialect geschreven heeft. Daar nu onze teksten van veel later tijd en in het

Westsaksisch vervat zijn, hebben we dus te doen met een door afschrijvers verknoeide overzetting. Het noodlot heeft gewild, dat we telkens maar over één handschrift kunnen beschikken: de belangrijke *variae lectiones* ontbreken. Een rijk veld dus voor hartstochtelijke beoefenaars der conjecturale tekstcritiek. Onnoodig is het evenwel tot bezonnenheid en omzichtigheid aan te manen. De zoogenaamde »Cynewulf-geleerden» hebben zich waarlijk niet in halsbrekende gissingen te buiten gedaan. We hebben dezen heeren veel te danken: syntaktische tabellen en keurige overzichten van gelijkkluidende plaatsen en dichterlijke formules, maar hun pogingen om tot een beteren tekst te geraken zijn zeer bescheiden, ja zoo goed als nul geweest. De jongste, verdienstelijke uitgave biedt ons een zeer conservatieven tekst aan, meer getuigende van angstvalligheid dan van geestigen overmoed. De oudere Engelsche uitgaven behelzen hier en daar goede, althans van gezond verstand getuigende verbeteringen, omdat het meer in den aard van een nuchter Engelsch philoloog ligt zich aan onzin te ergeren. Ook Zupitza's uitgave der Elene bevat menige emendatie in den tekst en in de noten. (Voor reg. 547 *weóran* vergl. *Héleand* 5960).

Laat ik een begin maken met de versregels der Juliane. Ze zijn eenvoudiger dan de andere, ja vrij gemakkelijk en luiden aldus: »de hulp der Heilige heb ik hoog nodig, wanneer mijn ziel de groote reis zal aanvaarden, waarheen — is mij onbekend. Ik moet de aarde verlaten voor een ander gewest overeenkomstig met mijne vroegere daden.

geomor hweorfeð

C. Y. ond N. Cyning bið reðe

705. sigora syllend, þonne synnum fah

E. V. ond U. acle bidað,

hwæt him æfter dædum deman wille

lifes to leane; L. F. beofað,

seomað sorgcearig; sar eal gemon

synna wunde, þe ic sið oððe ær

geworhte in worulde; *cet* ¹⁾).

¹⁾ Volgens Grein's tekst, maar met verandering van *and* in *ond*.

Mij dunkt niets is eenvoudiger, niets juister dan Grein's verklarende noot, dat de runen hier niets anders zijn dan *letters* »jedoch so, dass jede der drei Gruppen für sich.... als Stellvertreter des ganzen Namens erscheint". Natuurlijk zijn de verzen alleen te lezen, wanneer men de namen der runen uitspreekt. Maar een eigenlijken zin hebben ze hier niet: de drie groepen vertegenwoordigen, elke afzonderlijk, den persoon des dichters: *hij* verschijnt in angst en zorg voor Gods rechterstoel; *hij* verbeidt met vreeze zijn vonnis; *hij* beeft en verkeert in onrust; vs. 710 noemt *hij* dan ook onmiddellijk zich zelven en zegt: *ik* gedenk mijner zonden, *ik* zal over mijne zonden weenen enz. Dat alles is klaar en duidelijk. Maar op de andere plaatsen heeft de dichter het ons lastiger gemaakt. Nemen we thans den *Crist*, vs. 797, naar Grein's tekst, doch met de onder aan de bladzijde vermelde lezingen:

- þonne C. cwacað, gehyreð cyning mæðlan,
 rodera ryhtend sprecað reðe word
 þam þe him ær in worulde wace hyrdon,
 800. þendan Y. ond N. yðast meahtan
 frofre findan. þær sceal forht monig
 on þam wongstede werig bidan,
 hwæt him æfter dædum deman wille
 wraðra wita. Bið se W. scæcen
 805. eorðan frætwa. U. wæs longe
 L. flodum bilocan lifwynna dæl,
 F. on foldan: þonne frætwe sculon
 byrnan on bæle *cet.*:

Volkomen helder zijn vs. 806 en 807, waarin de runen hare eigenlijke beteekenis hebben: *L. flódum* = watervloed, *F* = *feoh*. Maar wat is de *U* vs. 805? Grein teekent aan: »hier das Adv. *ur* (*olim*)". Maar dit bijwoord komt nergens voor en is een pure fictie: het heeft nooit bestaan. De rune beteekent *oeros*, wat hier onzin is, zelfs wanneer men *F*. niet als »geld, schat", maar als »vee" zou willen opvatten om het parallellisme te redden. Ik zie geen anderen uitweg dan 'aan te nemen, dat *ur* hier òf de waarde heeft

van de letters *u* + *r* waaraan een *e* is toe te voegen, zoodat we *ûre*, het pronomen possessivum, hebben te lezen, of ¹⁾ zonder wijziging *ûr* als bezittelijk voornaamwoord is op te vatten, in welken vorm wij dit laatste kennen uit de *Vespasian Psalms*. Met de Noordhumbrische vormen met *s* (*ûser*-, *ûss*-) is niets te beginnen: zulk een afwijking van den runenaam durf ik niet voorslaan. De casus obliqui *ûsses*, *ûssum*, *ûsse* (*El.* 425, 458; *Jul.* 146, 169, 249, 619; *Crist* 28, 261, 370, 398, 612, 755, 1085, 1314) zijn blijven staan: den nom. *ûre* leest men *Crist* 494, waar even goed *ûr* kan worden aangenomen, daar de typus E beide lezingen gedooft. Bovendien — Cynewulf's taal bevat blijkens Frucht's dissertatie een bonte rij van vormen, die men, indien het metrum ons niet den weg wees, niet zou wagen te onderstellen. Al kon het bewijs geleverd worden, dat hij zich uitsluitend van *ûser* bediend had (als b.v. de onbekende poëet in Cook's overzetting der Judith, vs. 285), niets zou den dichter belet hebben zich op deze plaats van een vorm te bedienen, die Anglisch was en zeker door ieder begrepen werd. Ook een Hollandsch dichter ontziet zich niet Vlaamsche en Saksische vormen als *dier*, *vier*, *kost* voor *duur*, *vuur*, *konde* te bezigen, waar rijm en metrum dit vereischen. Nog een andere uitweg staat open, maar ik aarzel dien aan te bevelen, omdat we dan het gebied onzer kennis overschrijden: er bestaat namelijk een ags. adjectief *ûrig* »vochtig», afgeleid van *ûr* »vocht», dat evenwel niet voorkomt, schoon het eens zeker moet bestaan hebben en door het Scandinavisch gesteund wordt. Zoo zou *laguflôdum* een parallel bekomen, evenals *lifwýnna dæl* ²⁾ in *feoh* zijn weerga vindt. Deze gissing is en blijft echter onbewijsbaar, zoolang het znw. *ûr* »vocht» niet aangetroffen is. Onmiddellijk gaat vooraf: *se* V. *bið scæcen*, *eorðan frætwa*. Dit *se* V. is geen fout: de letters zijn in het Ags. mannelijk (*Sal.* en *Sat.*,

¹⁾ Naar aanleiding van eene (in den vorm eener vraag gekleede) opmerking van Prof. Sijmons.

²⁾ De sentimenteele verklaring van *dæl* als »sein Antheil an» is in strijd met het poëtische taalgebruik. *Dæl* is in poëzie niet »een deel», maar »een groot deel» en synoniem met *worn*.

Aelfric's Gramm.), natuurlijk omdat *stæf* mannelijk is. Toch bedoelt Cynewulf er een woord mede, naar men wil *wên* »hoop'', omdat de rune dezen naam draagt. De zin zou dan zijn: »onze hoop is vervlogen op aardse tooisels (kostbaarheden, vgl. *Crist* 996). Maar de runenaam in het Salzburger HS. luidt *vyn* »wonne'', wat hier een veel beteren zin geeft. Had derhalve de rune twee namen, welnu den dichter stond het volkomen vrij zich te bedienen van het woord, dat hem het geschiktste voorkwam. Merkwaardig is de ontstentenis der E-rune, die in de andere verzen (*Juliane*, *Elene*) voorkomt. Grein vult een regel aan, maar onnoodig. Immers blijkt de *Genealogies* en *Charters* in Sweet's O E T. komt nevens *Cynewulf* ook een gesyncopeerd *Cynwulf* voor (vgl. vooral de plaats op bladz. 169, rg. 66, waar sprake is van *episcopi Lindisfarorum*). Dan is hier van toepassing wat Sievers ons leerde aangaande de uitstooting der tweede sonant in driesilbige composita met korte antepaenultima. Dus heette de dichter zich nu eens met den drie-, dan weer met den tweelettergrepigen naam. De zin vereischt ook de invoeging van een versregel in geenen deele.

De voorafgaande regels zijn, naar mij voorkomt, alleen dan te verstaan, als men de runen als letters opvat, die samen het woord *Cyn*, en hier wel zooveel als *monna cyn*, vormen; de auteur spreekt niet meer van zich zelf, maar van het menschedom in 't algemeen, blijkt rg. 801. Vandaar dat hij zich rg. 816 tot den lezer richt en hem aanmaant, zich voor te bereiden tot den schrikkelijken doomsdag, die eens allen zeker wacht, de *diem irae, diem illam!* Ten Brink noch Rieger (*Z. fD. A.* 23, 68 en *Z. fD. Phil.* 1, 225) hebben mij kunnen overtuigen, dat we met hunne opvatting van *ŷr* en *ædil* ééne schrede verder komen. De gissing, dat Cynewulf om redenen, ons onbekend, zijn naam veranderde, of dat Coenwulf (of het ongrammatische Coenewulf) tot Cynewulf door Westsaksische afschrijvers, zegge viermaal, consequent in verschillende gedichten ware omgestempeld, veroordeelt zichzelf: het is een echt titanenmiddel om uit moeilijkheden te geraken. Het gesukkel met *Oedil*, *wædl* en *ædl* kunnen we stilzwijgend voorbijgaan, hoewel het voor een

of ander diepzinnig brein zekere aantrekkelijkheid moge behouden. Zooveel weten we van de Y-rune, dat het een krijgscrusting of oorlogstuig moet geweest zijn, hetwelk echter hier, evenals de bevende pijnboom, op den jongsten dag een wonderlijk figuur maakt. Nog eenvoudiger is het af te zien van de beteekenis der runen en alleen de eerste letters in aanmerking te nemen tot vorming van »beliebige" woorden: wie dezen weg uit wil, leze voor *Cén* slechts *coëna*, voor *ŷr* slechts *ŷfel* en de rest volgt van zelf. Zulk een interpretatie is echter zuivere willekeur, door niets gewettigd, en alleen te verontschuldigen door te wijzen op het feit, dat in het Noordhumbrisch (of Anglisch) dialect geen passend woord te vinden was dat met *ŷr* begon; wat wèl het geval geweest ware indien de dichter in het Westsaksisch der tiende eeuw geschreven had. Ik voor mij blijf bij de methode om òf de runen als letters, die te zamen een woord vormen, òf de runennamen als werkelijke woorden op te vatten. Wat daarvan afwijkt, verwerp ik.

Van de runen in het door Napier's scherpziend oog ontdekte slot der *Fata Apostolorum* komen er hier alleen zes in aanmerking. De schrijver begint met zijn verkorten naam *Wulf*, die ons aan het bekende Latijnsche raadsel in het Exeterboek en het *Wulf mín Wulf* van het eerste aenigma herinnert ¹⁾. Ook hier geef ik aan *Wyn* boven *Wén* de voorkeur, ook hier vat ik *ŷr* als possessief op, omdat de »in het vaderland snevende oeros" het *non plus ultra* van ongerijmdheid is. De zin met *Cén* en *ŷr*:

[swa Cen ond ŷr] cræftes neotað
nihtes nearowe; on him ²⁾ . . .

¹⁾ Vergelijk voor de alliteratie 1, 12 en 36, 11. Dat we hier met *Cynewulf* te doen hebben, lijdt bij mij geen twijfel.

²⁾ De woorden *on him* behooren tot het volgende halfvers, dat de N- en E-rune bevat moet hebben, als Napier gist. *Cyninges þeodóm* zal wel met het paard in betrekking staan, maar het verband is niet juist aan te geven, omdat woorden ontbreken. In de noot over *oncyðig* bij Napier is vergeten te wijzen op Elene 961, waar *uncyðig* verkeerdelijk door Zupitza als „unkundig, unwissend" verklaard wordt: het beteekent het tegenovergestelde, ook blijktens het parallel *glédwneŷso þurhgoten*: lees dus *oncyðig*.

wijst op de bij nacht brandende fakkel (vgl. Runenlied 17: »byrneþ oftust, Ðær hi æþelingas inne restaþ'') en op den dienst, welken de *Yr* 's nachts bewijst. Wat kan dit laatste zijn? In het runenlied heet de *Yr* »de lust en eer van edelingen en *eorlas*, schoon aan of op het paard, beveiligend op reis, zeker oorlogstuig''. De woorden *fæger on wicge* heeft men willen verklaren als »schoon voor iemand die te paard zit'', waarmede ik mij minder goed vereenigen kan; de eenvoudige voor de hand liggende interpretatie, volgens welke het ros, niet den ruiter bedoeld wordt, acht ik verkieselijker. Maar dit daargelaten, wat is de *ŷr*? Wat siert en beveiligt of het paard of, wil men, den te paard gestegen edeling op zijn tocht? Men heeft gedacht aan het on. *ŷr* »taxus, boog'', vergetende dat deze boom in het Ags. *iw* of *eloh* heet. Ook is het feit, dat de uit *u* gedifferentieerde rune van de Noren zou zijn overgenomen, alles behalve bewezen: een erkende autoriteit als Wimmer neemt juist het omgekeerde aan en houdt on. *ŷr* voor zeer jong (*Runenschrift*, pg. 244)¹⁾. Bovendien, hoe zou een boog *per se* ros of ruiter kunnen sieren? Natuurlijk voerden de ter jacht uittrekkende edelingen bogen, zelfs zeer fraaie voorwerpen, mede. Wie twijfelt er aan? Maar de boog heet alom *boga* en nergens *ŷr*: stond dit laatste vast, men zou er in moeten berusten, maar juist elk bewijs ontbreekt en het overnemen van een on. woord, verrijkt met de *r* van den nominativus, is zeer onwaarschijnlijk. De geheele redeneering van Wülker (*Grundriss* 159) berust op een *petitio principii*, naar mij voorkomt. Waar hij Rieger's verklaring, die op Lye's *ŷre* »ora, uncia'' berust, bestrijdt, sta ik aan zijne zijde, maar wat hij ter staving van zijn eigen meening aanvoert, is eveneens te verwerpen. De eenige plaats, die ik meende dat licht zou kunnen geven, moet ik bij nader inzien elke bewijskracht onzeggen. In de Ags. Chroniek a^o. 1012 wordt gewag gemaakt van het vermoorden van Bisschop Aelfheah door dronken Denen, van welke er een hem op het hoofd sloeg

¹⁾ De verklaring *ŷr* als »pijl'' kunnen we gerust onbesproken laten.

met *anre ære yre*. Dit *yre* vertaalt Earle met *iron*, wijzende op »ire'', dat in Devon die beteekenis moet hebben. Maar dit *ire* zal wel niets zijn dan de »lautgesetzliche'' vorm van ags. *iren*, welks nasaal het Engelsche *iron* door den invloed der casus obliqui en het adjectief bewaard heeft. Waarom zou men ook meedeelen, dat iemand gedood werd door het *ijzer van een bijl*? Mij dunkt de vermelding van dit *ijzer* is geheel overbodig. Ook steunt de variant *ere* die vertolking niet ¹⁾). Dus geeft ook het *yre* der Chroniek hier geen licht. Het resultaat van mijn zoeken is, gelijk men ziet, negatief. We weten wel wat de *yr* niet beteekend heeft en zijn dan aan het einde onzer wijsheid. Toch moet het een bekende zaak hebben voorgesteld, waaromtrent alleen een gelukkige vondst ons de gewenschte zekerheid kan verschaffen.

Ons resten de versregels der Elene 1257 (naar Zupitza's tekst):

a wæs secg oð ðæt
cnyssed cearwelmum, C. drusende,
þeah he in medohealle maðmas þege,
æplede gold. Y. gnornode
N.gefera, nearusorge dreah,
enge rune, þær him E. fore
milpaðas mæt, modig þrægde
wirum gewlenced. W. is geswiðrad,
gomen æfter gearum, geogoð is gecyrred,
ald onmedla. U. wæs geara
geogoðhades glæm; nu synt geardagas
æfter fyrstmearce forð gewitene,
lifwynne geliden, swa lago toglideð,
flodas gefysde. F æghwam bið
læne under lyfte, cet.

Hoe zijn deze runen te verstaan? L. en F. baren niet de minste moeilijkheid. Het vervloeien van het water is een beeld, dat we reeds in de *Acta Apostolorum* hebben

¹⁾ Kan er oorspronkelijk *ære* = *are* gestaan hebben, als doelende op het koperen beslag aan de achterzijde van den bijl?

leeren kennen. Het ijdele der aardse bezittingen met de daaraan vastgeknoopte moralisatie is begrijpelijk. De rune W. als *wyn* »wonne» opgevat, wordt uitnemend door *gomen* »vermaak, genoeg» gesecondeerd. Maar ook hier maakt de *oeros* een wonderlijk figuur. Men heeft den regel opgevat, alsof de jacht op dit forsche wild tot de *sport* van den jeugdigen Cynewulf behoorde: een zeer gezochte en gewrongen verklaring; hoe kan dit rund de »glans der jeugd» heeten? welk een opgeschroefde taal wordt aldus den dichter in de pen gegeven! Stellen we daarentegen *úr* = »*noster*», dan wordt alles helder: »Ons was voorheen, wij verheugden ons vroeger in den glans der jeugd: maar nu zijn die dagen voorbijgegaan». Ook blijft te bewijzen, dat de *oeros* in Engeland inheemsch was. Alleen blijkt uit het Runenlied dat het dier bekend was — dat is alles, wat we er van weten. De vier eerste runen zijn minder duidelijk. *Cēn drúsende* ¹⁾ is op te vatten als appositie van *secg* en berust op beeldspraak: de dichter vergelijkt zich met een uitgaande fakkel en *drúsián* heeft, op den persoon toegepast, denzelfden zin als in den Phoenix: »krachteloos worden, uitgeput raken (van ouderdom)». De regel »schoon hij in de medehal geschenken ontving, appelvormig goud» wijst natuurlijk op Cynewulf. *Yr gnornode* heeft men misverstaan; een transitief *gnornian* komt niet voor. Wat de *yr* ook geweest moge zijn, zeker is het dat de rune hier alweder Cynewulf zelf vertegenwoordigt, want anders ware *gnornian* »treuren» onzin. Derhalve: »Cynewulf treurde». Maar wat volgt is raadselachtig. *Nédgefēra* is geen ags. compositum. Natuurlijk is tegen de vorming niets in te brengen: maar beteekent het *nédgestealla* »makker in den nood», dan drukt de dichter zich ten halve uit, omdat uit niets blijkt, wie dan zijn gezelschap of gezellen waren. Daarom geloof ik, dat dit zonderlinge woord op de runen doelt als de letters, die 's mans naam vormen. We hebben derhalve met een soort

¹⁾ Dit *drúsende* staat tot *drúsián*, als ohd. *fíjant* tot *fíjén*. Dergelijke part. praes. komen meer voor en behooren tot de got. -*an*, -*aida*-klasse. Ze zijn stellig oorspronkelijk en algemeen Westgermaansch.

van raadsel te doen en dubbelzinnigheid is hier juist wat de schrijver zoekt. Y en N zijn *gefëran* in den naam Cynewulf en representeeren samen met de C den *secg*, van wien verder gezegd wordt, dat hij »*nearusorge dreáh, enge rúne*». Of dit laatste ook niet de bijgedachte heeft van »de enge rune'', met het oog op de uit één gedwarsstreepte lijn bestaande N, laat ik in het midden: dat ags. *rún* als collectief voorkomt, bewijst niets tegen de beteekenis van *rún* als *rúnstæf*, die het woord toch gehad moet hebben (Toller III, 804 b). Wat nu is »*þær him Eh fore Mílpaðas mæt, móðig þrægde, wírum gewlenced*''? Sievers teekent aan, dat een znw. *fóre* of een conj. praet. *fóre* hier misplaatst is. Ik ben dit geheel met hem eens. Ook Zupitza heeft *fóre* opgegeven en leest thans *fore*. Volgens Sievers (Zupitza weifelt en plaatst achter zijn verklaring *einst* een vraagteeken) heeft hier deze partikel de waarde van een adverbium. Hoewel de autoriteit van Sievers zwaar weegt, ben ik toch zoo vrij aan de juistheid zijner interpretatie te twijfelen. *Waar het paard voorheen mijlwegen aflegde, fier draafde met draden getooïd* zou dan een tamelijk langdradige omschrijving zijn voor het meer gewone *on ððle*. Met *him* als dativus ethicus zit ik dan ook verlegen. De natuurlijke opvatting is stellig *him fore = fore him*. Dit beteekent of vóór hem of voor zijn oogen: *him* slaat op den *secg* in eigen persoon of wat hem representeert, niet op den *Yr*, die, wat het geweest moge zijn, toch stellig niet *achter* het paard aankwam of aangebonden werd. Is mijn gevoelen te billijken, dan kan alleen *vóór hem* hier in aanmerking komen: *voor zijn oogen* geeft geen zin. *Vóór hem* kan echter daarom niet op Cynewulf doelen, omdat de dichter stellig niet achter het paard liep of op zijn »aardschen pelgrimstocht'' in een reis- of strijd-wagen gezeten was. Neen! Hier hebben we m. i. met Cynewulf in zijn verkorten naam *Wulf* (Lupus) te doen, die door de volgende runen wordt uitgedrukt. De rune E. komt in 's dichters *vollen* naam eerder voor dan, gaat vooraf aan het laatste lid der samenstelling. Zóó draaft lustig het fiere ros vóór den Wolf. Men zal mij misschien tegenwerpen, dat deze uitlegging iets gezochts heeft. Ik ontken dit in

geenen deele, maar vraag alleen: kan de dichter het hier niet met opzet zijn lezer moeilijk hebben gemaakt? karakteriseert het charadeopgeven niet den Cynewulf van het Exeterboek? Is het eerste raadsel, dat toch wel niets anders dan zijn naam tot oplossing heeft, zoo bijzonder eenvoudig en begrijpelijk? — Wat in mijn verklaringen juist of onjuist is, mogen bevoegde beoordeelaars uitmaken. Heb ik gedwaald, niets zal me aangenamer zijn, dan dat mijn mislagen anderen op den waren weg zullen brengen.

Leiden, 17 Jan. 1890.

NAAR AANLEIDING
VAN HET
BEGRAVEN ONDER DEN DRUP.

MEDEDEELING VAN

S. W. T R O M P.

Toen ik den 19^{den} Augustus 1885 het huis betrad van de Bahau-Tring-Dajaks, den eenigen kannibalenstam in Borneo, te Djoe Tepoh, trof mij aan het uiteinde van de lange ladder, langs welke ik had moeten opklimmen, een groot ityphallisch beeld, dat vóór den ingang van de kamer (woning) van het hoofd Bau Mobang zóódanig was geplaatst, dat het aan niemands blikken ontgaan konde. Het beeld was daar voor de, toen juist afgeloopen, bevalling van Bau Mobang's vrouw opgehangen met het doel onheilen van deze kraamvrouw af te weren en te voorkomen, dat de gevaarlijke periode haar het leven zou kosten. Deze gebeurtenis, zoo zeide men mij, was voor iedereen in den kampong van groot belang en werd dan ook de afloop daarvan in meerdere of mindere spanning verbeid. Immers, indien de kraamvrouw kwam te sterven, moesten al de inwoners hun kampong verlaten en zich dagen lang in het bosch ophouden, terwijl alleen de man der gestorvene achterbleef om het lijk te bezorgen. En hierin was deze ook nog niet vrij; want hij mocht het lijk alléén begraven onder den drup van het dak van het huis.

Later in Friesland zijnde, werd mijne aandacht er op gevestigd, dat dáár in vroeger tijden zelfmoordenaars eveneens onder den drup moesten begraven worden en wel onder den eenigen drup op het kerkhof, namelijk onder dien van de kerk. Bijzonderheden dienaangaande konde ik echter niet te weten komen; zelfs mannen als Waling Dijkstra en anderen, zoo doorkneed in Friesche aangelegenheden, wisten daarvan niets meer te zeggen dan het gehoord te hebben uit den mond van ouden van dagen; niets schijnt daarover geschreven te zijn.

Iemand juist onder den drup van kerk of huis te begraven is op zich zelf zeker al heel zonderling, maar hoe veel vreemder is het zoo'n zonderling gebruik aan te treffen bij de woeste Tring-Dajaks in Centraal-Borneo en bij de zoo ver van hen verwijderde Friezen en zulks ten aanzien der lijken van twee zoo geheel verschillende categorieën van wezens als kraamvrouwen en zelfmoordenaars.

Mij althans trof dit begraven onder den drup zóó, dat ik besloot van dit onderwerp eenige studie te maken en naar den oorsprong en de beteekenis ervan onderzoek te doen.

De resultaten van dit onderzoek zij het mij vergund, hierbij mede te deelen.

Dat het begraven onder den drup van zelfmoordenaars en kraamvrouwen op andere plaatsen of bij andere volken zou voorkomen of zijn voorgekomen, is mij niet gebleken, maar wel heb ik die eigenaardige begraafwijze aangetroffen bij eene andere categorie van lijken n.l. van ongedoopte kinderen.

Rothenbach¹⁾ toch vermeldt van Bern, dat »Leichen »solcher Kinder müssen (vom Vater getragen) unter den »Kirchendach beerdigt werden."

Een overeenkomstige mededeeling vinden wij bij Kolbe²⁾: »Ungetauft verstorbene Kinder werden in Oberhessen noch

¹⁾ Volksthümliches aus dem Kanton Bern von J. E. Rothenbach, p. 11.

²⁾ Hessische Volks-Sitten und Gebräuche im Lichte der heidnischen Vorzeit von Wilhelm Kolbe, pag. 82.

»vielfach unter die Dachtraufen der Kirchen beerdigt. Auf
»der Südseite der alten Christenberger-Kirche im Burgwald
»steht unter der Dachtraufe sogar ein kleiner, steinerner
»Sarkophag für Kinder."

Zoo ook haalt Ploss ¹⁾ een versje aan uit de Lancashire
Folklore van Harland en Wilkenson, dat aldus luidt:

»Love to the baby that ne'er saw the sun,"
»All alone and alone, oh!"
»His body shall lie in the kirk meath the rain,"
»All alone and alone, oh!"
»His grave must be dug at the foot of the wall,"
»All alone and alone, oh!"
»And the foot that treadeth his body upon"
Shall have scab that will eat to the bone, oh!"

Ploss vermeldt ook, dat hij de Romeinen kinderen, die
binnen de veertig dagen na hunne geboorte stierven, aan
den voet van den muur begraven werden, welke plaatsen
»Suggrundaria" genoemd werden. Hij ontleent dit aan
Liebrecht's »Zur Volkskunde," doch deze mededeeling steunt
alleen op de getuigenis van Fulgentius, volgens Professor
Boot, een weinig betrouwbaar schrijver uit de 5de eeuw
na Christus. Daar dit gebruik ook in strijd zou zijn ge-
weest met een wet der XII Tafelen, die verbiedt lijken *in*
de stad te begraven of te verbranden, moet aan de juist-
heid van dit bericht getwijfeld worden.

Om de beteekenis van het begraven onder den drup te
kunnen verklaren is het noodig na te gaan, hoe over het
algemeen met de lijken der personen, die op enkele plaatsen
onder den drup besteld werden, gehandeld werd.

Laat ik beginnen met de zelfmoordenaars.

Het is bekend, dat de Roomsche-Katholieke Kerk aan
dezen begrafenis in gewijde aarde weigert. De zelfmoorde-
naar staat in dit opzicht echter niet alleen, want volgens
Wetzer's und Welte's Kirchenlexion ²⁾ mogen niet met ker-

¹⁾ Dr. H. Ploss. Das Kind in Brauch und Sitte der Völker, dl. I pag. 101.

²⁾ Uitgegeven met toestemming van den Aartsbisschop van Freiburg.

kelijke eer, zelfs niet op een gewijd deel van het kerkhof begraven worden: de Ongeloovigen als Heidenen, Joden, Moehamedanen, Atheïsten en ongedoopte kinderen; de Onrechtzinnigen of Scheurmakers; de toerekenbare zelfmoordenaars en de in een duel gevallen; verder de in openbare onboetvaardigheid gestorvenen als echtbrekers, enz.; ter dood gebrachten krijgen echter eene kerkelijke begrafenis, als zij boetvaardig gestorven zijn.

Het begraven van zelfmoordenaars buiten gewijde aarde vinden wij ook bij Wolf in zijne »Niederländische Sagen» vermeld. Wij lezen daar ¹⁾: »In Belgien herrscht nämlich noch heute der christlich fromme, sehr löbliche und schöne Gebrauch, die ungetauften Kinder, Selbstmörder, ohne Busse gestorbenen Hingerichteten, Protestanten und zuweilen auch Freimaurer an einem wüstliegenden Plätzchen des Friedhofes, oder auch ausserhalb desselben, zusammen in die Erde zu scharren. Wie wohl und ruhig muss der gute Katholik hier schlummern! Welch ein schrecklich Loos haben wir deutschen Katholiken dagegen nach unserm Hingang! O Aufklärung!"

Larousse ²⁾ meldt omtrent zelfmoordenaars het navolgende: »Au moyen âge, le droit civil des coutumes était modelé et en quelque sorte moulé sur les décisions du droit canonique et sur les décrets des conciles. La doctrine de Saint Thomas dut donc nécessairement réagir sur le droit séculier, et la loi positive édicta des peines contre le suicide. Le coupable ayant échappé par la mort à la vindicte légale, la justice s'en prit à sa dépouille et supplicia le cadavre. Ce supplice, dont la mise en scène était effrayante, était réglementé au XIIIe siècle par une disposition de la coutume de Beaumont - en - Argonne, dont M. l'abbé de Fourny a restitué et commenté le texte dans une intéressante monographie. Voici ce texte en ce qui concerne le supplice infligé aux cadavres des suicidés. » »La personne qui se defait d'elle mesme, le corps doit estre trahinez

¹⁾ Aanteekening op Sage n°. 156 over »das ungetaufte Kind." »

²⁾ Grand Dictionnaire Universel du XIX siècle van P. Larousse.

»aux champs le plus cruellemens que se faire pouldra, pour
 »monstrer l'expérience aux aultres, et le corps doit estre
 »afourchiz et les pierres de dessoubz les issues des chaus-
 »sées par où il faut qu' il passe et sorte de la maison
 »estre arachez, car il n' est pas digne de passer dessus.""

»M. de Fourny fait ressortir la haute signification de cha-
 »cun des détails de ce supplice posthume. Le corps devait
 »être afourchiz, ce qui veut dire pendu. C' était la peine
 »de l' homicide légitimement appliquée au supplicié, selon
 »la doctrine de Saint Augustin et de Saint Thomas. En
 »traînant aux champs la dépouille du suicidé, on devait au
 »préalable arracher les pierres formant le seuil de sa demeure.
 »Puisqu'il avait déserté les épreuves et les devoirs de la
 »vie domestique, il était réputé indigne de fouler cette pierre,
 »cette limite sacrée du foyer de la famille. On arrachait
 »de même les pierres de la chaussée sur les points où le ca-
 »davre traversait la voie publique. C' était comme un sym-
 »bole d' excommunication; les grandes routes sont un moyen
 »de commerce et de relations entre les hommes; celui qui
 »avait désespéré devait être séparé de tout commerce avec
 »la société".

Bij »la fameuse ordonnance de 1670" van Lodewijk XIV
 »werd bepaald, zegt Larousse, dat »le supplice consistait à
 »traîner le cadavre attaché derrière une charette, de manière
 »que la tête rasât le pavé; le corps était en suite pendu
 »par les pieds et finalement privé de sépulture et jeté à
 »la voirie.

»Une peine plus effective, et qui avait l' inconvénient de
 »frapper la famille sans atteindre plus que les autres, d'ail-
 »leurs, les suicidés, était la confiscation des biens, suite néces-
 »saire de la sentence qui déclarait un homme convaincu du
 »crime d' homicide sur lui-même. L' ordonnance de 1670
 »réglaît aussi, avons-nous dit, les formes et l' instruction du
 »procès. Un curateur était nommé au défunt et chargé de
 »défendre sa mémoire et de le disculper de l' accusation de
 »suicide, soit en établissant qu' il avait été irresponsable de
 »son acte, comme atteint d' aliénation mentale ou acciden-
 »tellement en proie à une fièvre délirante, soit en cherchant

» à établir que sa mort avait été le résultat du crime d'une tierce personne. Il était d'ailleurs de rigueur que les parents, héritiers présomptifs du défunt fussent appelés comme parties au débat. Ils y avaient un évident intérêt, puisqu'une sentence de condamnation entraînant la confiscation des biens devait les priver de la succession. Le cadavre du suicidé ou présumé tel devait d'ailleurs figurer sur la sellette et comparaître à toutes les phases du litige. Cela pouvait être long, d'autant que le curateur avait la faculté d'appeler, s'il le jugeait bon, de la sentence des juges du premier degré. La décomposition du corps pouvait ne pas attendre les délais de la procédure, et, pour le conserver, les chroniqueurs du vieux palais nous apprennent qu'on avait recours quelquefois au moyen de la salaison."

Hoeveel overeenkomst hiermede men in Duitschland aantrof, leeren wij van Grimm ¹⁾, waar hij de »Ehrenstrafen" bespreekt, onder welke in § 12 »unehrliches begräbnis" voorkomt. Hij zegt daar o. a. : »Voor al wordt aan lijken van zelfmoordenaars deze straf voltrokken; die zich zelf doodt, zal men niet te rechter deur doch onder den drempel door of door het venster naar buiten brengen en hem op het veld begraven. Hangt iemand zich binnenshuis op, men grave hem onder den drempel of onder den muur uit, late recht doen over hem, binde het touw aan een paal met een zwengel en late hem met een paard slepen naar den naasten kruisweg, waar zich twee of drie veldteekens scheiden. Men legge hem daar het hoofd, waar de christelijke dooden de voeten hebben, den strik, waaraan hij zich opgehangen heeft, legge men hem om den hals en is hij (niet) lang genoeg, zoo legge men dien in de aarde, zoodat één uiteinde drie voet boven de aarde kan blijven liggen. Heeft hij zich doorstoken, zoo geschiede hetzelfde; alleen dat men een boom of een stuk hout aan het hoofdeneinde plaatse en het mes in het hout steke. Heeft hij zich verdronken, zoo begrave men hem vijf voet van het water in het zand; was het een

¹⁾ Deutsche Rechtsalterthümer.

»bron, zoo begrave men hem buiten het erf op een berg
 »of aan een weg en neme drie steenen, waarvan men
 »één op zijn hoofd, één op zijn lijf en één op zijn voeten
 »legge."

Dit laatste doet denken aan eene mededeeling uit Me-
 klenburg ¹⁾ »Dormit en Sulstmurder kein Rooh hett, stött
 men mit 'n Pal up sin Sark."

Wanneer, aldus nog Grimm, iemand zich »aus unsinnig-
 »keit oder krankheit des haupts oder verzweiflung" om het
 leven brengt, vervallen zijne goederen voor de helft aan de
 Heeren, het lichaam wordt echter door den gerechtsdienaar
 onder den dorpel door het huis uitgebracht en in het veld
 begraven.

Noordewier deelt in zijne »Nederduitsche Regtsoudheden"
 geen meerdere bijzonderheden omtrent ons land mede ²⁾;
 alleen vermeldt hij nog: »Het drechtsche zeendr. a. 1382
 »telt in éénen adem op, wie niet in gewijde aarde mag
 »begraven worden: »suspensi, decollati, rotati, concremati,
 »submersi, et qui se ipsos strangulaverunt; infantes non
 »baptizati."

Huber in zijne »Heedensdaegse Rechtsgeleertheyt" ³⁾ zegt
 enkel: »Lieden die haer self om den hals hebben gebracht,
 »als sij niet buiten hare sinnen geweest zijn, worden ge-
 »meinelijk onder de galge begraven, of om reeden, heimelijk
 »onder gezet."

Mr. Simon van Leeuwen is in zijn Rooms-Hollands Regt ⁴⁾
 niet veel uitvoeriger; wij lezen daar: »De straf van de so-
 »danigen dan, dewelk haar selv na voorgaande begane mis-
 »daden met opset om het leven brengen is, dat hare goedren
 »verbeurt verklaard, en hare ligchamen op een horde gesleept,
 »en in een Mik gehangen werden."

De »handvesten van Zuyd-Holland", door Van Leeuwen
 aangehaald, zeggen nog minder ⁵⁾.

¹⁾ Sagen, Märchen und Gebräuche aus Meklenburg von K. Bartsch, p. 100.

²⁾ Pag. 321.

³⁾ 3^e boek, 13^e kapittel, n°. 47,

⁴⁾ Pag. 458, art. 12, 2^e al.

⁵⁾ Pag. 193.

Uitvoeriger behandelt Mr. M. C. van Hall ¹⁾ in zijne »Verhandeling over het zinnebeeldige in de Oud-Nederlandsche Regten» de daad van zelfdooding (dit woord vindt hij beter dan zelfmoord). »Deze,» zoo schrijft hij, »poogde men, van »de vroegste tijden af, tenminste tot in het laatst van 1792, »ook hier te Lande, door het lijk van dengenen, die zich »zelven had omgebracht, aan de openbare verachting over »te geven, te beteugelen. Er werd echter onderscheid gemaakt »tusschen hen, die, van geen misdrijf beschuldigd, zich van »het leven beroofd hadden, en diegenen, welke zulks gedaan »hadden (zooals dit genoemd wordt) *ex conscientia sceleris*. »De lijken der eerste werden, nadat dezelve van Geregts- »wege geschouwd waren, op daartoe bekomen verlof, begraven, hetwelk te Amsterdam echter in vroeger tijden niet »anders plaats had, dan in ongewijde aarde en op het zoo- »genaamde Ellendige Kerkhof» ²⁾).

»Omtrent de begraafing van de doode lichamen der laatste »hadden wel geene vormen plaats, welke de daad van zelf- »dooding op zich zelve uitdrukten; maar echter gaven die, »welke daarbij werden in acht genomen, het oordeel des »Regters over de daad van hen, die men als misdadigers »meende te moeten straffen, genoegzaam Symbolisch te kennen.»

Van Hall neemt verder, evenals Grimm en Noordewier, een mededeeling op »van eene vordering van den Schout »van Utrecht, waarbij deze, in 1548, tegen een' persoon, »die zich zelf verhangen had, geëischt had: »dat hij niet »weerdich en is gebracht te worden door den deur en de »inganck van des huys, daar hy inne gegaan is, dan dat

¹⁾ Regtsgeleerde verhandelingen en losse geschriften door Mr. M. C. van Hall, Amst. 1838.

²⁾ In »Amsterdam in zijn opkomst, aanwas, enz.» beschreven door Jan Wagenaar, komt voor, dat de Nieuwe Kerk aldaar o. a. een ingang had »in 't Oosten in de van ouds genaamde Elendige Steeg. Zij was, oudtijds, »omringd van twee Kerkhoven, een in 't Westen, en een in 't Zuiden en »Zuid-Oosten. Het laatste droeg den naam van het elendige Kerkhof, om- »dat er alleenlijk gestrafte misdadigen, en zulken, die men der gewijde »aarde onwaardig keurde, begraven werden. De gemelde elendige Steeg »heeft den naam naar dit Kerkhof gekreegen.»

»men maicken sal een gat in den want des huys voorsz.,
 »ende slepen hem daer door als een hont, ende voorts
 »geleyt te worden op een horde, ende dairmede hem slepen
 »onder 't gericht, ende bedecken hem aldair onder die
 »aarde als een hont." "

»Uit het door Burgemeesteren en Schepenen van Utrecht
 »hierop geslagen vonnis," aldus vervolgt van Hall, »blijkt,
 »dat, hoezeer het lijk van den omgebragte niet onder den
 »dorpel zijner woning, maar op de gewone wijze het huis
 »is uitgesleept naar het Galgeveld, hetzelfde echter aldaar
 »in een' kuil onder de aarde is bedekt geworden (zooals
 »bij het vonnis gezegd wordt) als een hont."

»Uit de conclusie van den Schout blijkt nogtans, dat het
 »eerste vroeger Regtens was, zoo als dit ook, wat Amster-
 »dam betreft, bewezen wordt door het Recueil van versch.
 »Keuren en Costumen dier stad, in het jaar 1656 door
 »Rooseboom uitgegeven, alwaar niet alleen een verbod ge-
 »vonden wordt, dat een zelfdooder door zijne vrienden be-
 »graven, of zijn lijk door de deur van het huis, waarin hij
 »zich ter dood gebragt had, uitgedragen zoude worden,
 »maar dat ook den Hoofdschout de last was opgedragen,
 »om onder den dorpel van zoodanig huis een' kuil te
 »doen graven, waardoor het lijk van den zelfdooder ge-
 »trokken, op eene horde langs de straat gesleept, en naar
 »de Volewijk gevoerd moest worden, om aldaar in eene
 »mik te worden gehangen, ten voorbeelde voor anderen."

»Het schijnt," zoo zegt Van Hall verder, »dat men in de
 »vroegste tijden voornamelijk bedacht is geweest, om, ten
 »afschrik van anderen, het onder den dorpel wegslepen van
 »het lijk, of door een gat in den muur van het huis, waar
 »de zelfombrenging had plaats gehad, in gevalle daarvan,
 »uit te voeren."

De Baljuw van 's Hage concludeerde in 1436, ten op-
 zichte van een zelfmoordenaar, »dat het doode ligchaam tus-
 »schen twee honden, met de voeten opwaarts zou worden
 »opgehangen noemende dit na den Regten gewoonte dezer
 »Landen."

Van dergelijke behandeling haalt Van Hall meer voor-

beelden aan. De straf van wegslepen van het lijk op een horde naar het galgeveld en ophangen aan een mikke of halve galg was algemeen.

Dat deze ruwe handelwijze nog in het laatst der vorige eeuw plaats greep, bewijst de volgende »Sententie van »Mijne Heeren van den Gerechte te Amsterdam," dd. 7 December 1792 ¹⁾:

»Also Hendrik Roseboom van Varel, oud 29 jaar, alhier in »de boeijen gedetineerd, wegens suspicie van enorme dievery, »sig niet ontsien heeft als het waare *ex conscientia sceleris*, »te worden de moorder van sig selfs, door sig in syn hok »te verhangen. 'Twelk zynde een verfoeielijk stuk, anderen »ten exempel ten hoogsten strafbaar, zoo is 't dat Mijne »Heeren van den Gerechte gehoord hebbende het versoeck »van Mijn Heer den Schout R. O. op ende jegens het bo- »vengemelde doodgevoonden ligchaam gedaan, hebben goed- »gevonden en verstaan te ordonneren gelijk haar E. A. or- »donneren bij deze, dat hetzelfde doode ligchaam zal worden »geleyd op eene horde en gesleept tot aan den Damrak, »omme van daar te worden gebragt naar den Volewijk en »aldaar bij de beenen aan de galg te worden gehangen, tot »dat hetzelfde door de lugt en het gevogelte des hemels zal »zyn verteerd, en dat de kosten en misen van de Justitie »zullen worden gerecouvreerd uit zijne nalatenschap."

Wat Engeland betreft, hieromtrent lezen wij in een artikel over »Le Suicide" van Gaidoz ²⁾): »Pour empêcher »les suicidés de revenir et de tourmenter personne, la loi »anglaise les a longtemps traités comme les vampires. On »sait que, pour empêcher les vampires de sortir de leur »tombe la nuit et aller sucer le sang des vivants, on leur »transperçait la poitrine d'un pieu. Non-seulement les »biens du suicidé (appelé felo de se) étaient confisqués, mais »on l'enterrait ignominieusement dans un carrefour, un pieu »à travers le corps. C'est seulement un acte passé en 1824 »sous Georges IV qui défendit d'enterrer les suicidés sur

¹⁾ Bij Van Hall medegedeeld.

²⁾ Mélusine dl. IV n°. 1. pag. 11.

» le grand chemin, et ordonna de les ensevelir, sans le pieu
 » au travers du corps, dans un lieu ordinaire de sépulture,
 » mais entre neuf heures du soir et minuit et sans cérémo-
 » nie religieuse. La défense d'enterrer un suicidé sur le
 » grand chemin et avec un pieu à travers le corps a été
 » renouvelée par la loi sur les enterrements de 1882.

» Dans les documents qui datent de l'année 1688 sous le
 » roi Jacques II, il est question de suicidés enterrés sur des
 » grands chemins des environs de Londres, avec un pieu à
 » travers le corps".

Ook in een opstel over de Cornish Folklore ¹⁾ las ik
 o.a.: » Cross-roads, the former burying-place of suicides,
 » are after nightfall avoided, such spots being haunted".

Een eigenaardig gebruik uit China, door Norman G. Mit-
 chell-Innes medegedeeld ²⁾, verdient hier eindelijk nog ver-
 melding: » In the event of death from opium swallowing,
 » drowning, hanging, throat-cutting or child-birth, a fire is
 » made by the Buddhist priests, at which chains and briks
 » are heated; holding these in their hands and teeth they
 » step on red-hot bricks, thus enabling the spirit to be born
 » again or to transmigrate, and, in consequence, deterring it
 » from returning to molest its former friends. In some cases
 » a cauldron of boiling oil is employed. The priests rushing
 » into the room seize oil or any thing lying about, and fling
 » it into the cauldron, saying that they have caught the
 » soul of the dead man, and have roasted it, thus preven-
 » ting its return in order to seek some one to die and take
 » its place."

De oorsprong van de verschillende gebruiken, die wij hier
 hebben leeren kennen, moet ongetwijfeld gezocht worden in
 de vrees, die ten allen tijde gekoesterd is voor lijken van
 zelfmoordenaars, en een gevolg is van de voorstelling der
 natuurvölker, dat de gemoedsgesteldheid, waarin iemand ver-
 keert op het oogenblik van het sterven, rechtstreeks de ge-

¹⁾ Folk-lore Journal dl. V pag. 218.

²⁾ Folk-lore Journal dl. V pag. 241.

aardheid van zijne ziel na den dood bepaald. »De ziel'', zegt Prof. Wilken, aan wien ook deze laatste zinsnede ontleend werd ¹⁾, »die vreedzaam het lichaam verlaat, terwijl »de betrokken persoon, onbewust van zijn naderend uiteinde, »in eene genoegelijke stemming zich bevindt, is een minder »gevaarlijke daemon.... dan de ziel van hem, die in een »oogenblik van woede uit dit leven scheidt''.

Onder degenen, die, met wrok vervuld, het leven verlaten, behoorren zeker in de eerste plaats de zelfmoordenaars en geen wonder, dat zij, zooals Wuttke van Oost-Pruissen en Silezie meedeelt ²⁾, »haben keine Ruhe im Grabe, sondern »müssen fort und fort nach dem Orte ihrer Entleibung hin- »wandeln''.

Doch zijn zelfmoordenaars wegens de geaardheid van hunne ziel in het algemeen te duchten, wat natuurlijker dan dat bovenal zij vreezen, die tot den dood aanleiding hebben gegeven; vandaar de bedreiging met of het wreken door zelfmoord, waarvan verscheidene voorbeelden bekend zijn. Zoo wordt vermeld ³⁾ van de Tchouvaches aan de Wolga: »quand on veut se venger d'un ennemi, on va se »pendre à sa porte''. Van de Chineezen zegt Gaidoz ⁴⁾: »En Chine, le suicide est encore un mode de vengeance; »comme on est responsable de tout suicide dont on a été la »cause ou l'occasion, c'est par la menace du suicide que le »faible fait souvent trembler le puissant: c'est par le suicide qu'il s'en venge''. Wilken haalt van de Batta-landen een zonderling voorbeeld van een dergelijke bedreiging aan ⁵⁾: »Zoo gebeurde het eens, op een avond'', zegt hij, »dat de kampong Sipirok in rep en roer kwam, door dat

¹⁾ Iets over de schedelvereering bij de volken van den Indischen Archipel door Dr. G. A. Wilken, Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederl. Indië. 5de volgrees, dl. IV, pag. 104.

²⁾ Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart von Dr. Adolf Wuttke pag. 444.

³⁾ Mélusine, dl. IV n°. 1. pag. 10.

⁴⁾ t. a. p.

⁵⁾ Over de primitieve vormen van het huwelijk en den oorsprong van het gezin door G. A. Wilken, Ind. Gids, III jaargang, pag. 268.

»een vrouw gevonden werd, bezig zich aan een koffieboom
 »op te hangen — een onschuldig spelletje, want zij kon
 »over den boom heen zien. De verontwaardiging echter
 »over den man, die door zijn koppigheid zijn vrouw tot
 »zoo iets daadwerkelijks had gebracht, was algemeen”.

Het is ook die bedreiging, welke aanleiding heeft gegeven tot het vasten tegen iemand, uit het Oud-Jersche recht bekend ¹⁾ en uit het »sitting-dharna” in Indie, waarvan volgens Gaidoz, ²⁾ »la pratique se résume en ceci: on va
 »s’asseoir ou se coucher à la porte de celui qui vous doit
 »de l’argent ou vous a causé un dommage dont il vous
 »refuse la réparation, et l’on vit là sans manger jusqu’à ce
 »qu’on ait obtenu satisfaction; et si le résultat était que le
 »créancier ou le poursuivant mourut d’inanition, la respon-
 »sabilité morale pèserait sur le débiteur”. Dit gebruik verklarende, zegt Gaidoz: ³⁾ »Le trait principal de cette
 »procédure est une application de l’animisme: si le jeûneur
 »mourait d’inanition à la porte de son créancier ou de celui
 »qui lui a fait tort, son esprit ne quitterait pas la place
 »et tourmenterait éternellement l’auteur de sa mort.... Le
 »jeûne contre quelqu’un, c’est la menace du suicide et de
 »la persécution par un revenant”.

Hoe sterk de vrees voor lijken van zelfmoordenaars nu nog in sommige gedeelten van Europa is, blijkt uit een mededeeling ⁴⁾ in »the Scotsman” van 31 Jan. 1884, aldus luidende:
 »An elderly woman . . . committed suicide bij hanging her-
 »self on Thursday last. Great difficulty was experienced
 »in getting a tradesman to make the coffin, owing to the
 »superstitious belief entertained by the natives that it is not
 »lucky to make a coffin for a suicide. Any tradesman
 »known to make a coffin for a suicide will get no employ-
 »ment from the natives afterwards”.

¹⁾ Mélusine, dl. IV n°. 1 pag. 9.

²⁾ Mélusine, dl. IV n°. 1 pag. 8.

³⁾ Mélusine, dl. IV n°. 1 pag. 10.

⁴⁾ Folk-lore Journal, dl. II, pag. 121.

Nog duidelijker spreekt het bijgeloof uit een bericht in de »Scotsman" van 20 Jan. 1887 naar aanleiding van de zelfmoord van een oude vrouw, die zich verdronken had ¹⁾). Daar niemand zich om haar lijk bekommerde, moesten twee constabels van de politie dit op den wal trekken. Het kostte heel veel moeite, omdat geen der omstanders wilde helpen, hoe ook aangezocht, doch eindelijk gelukte het en kreeg men ook een kist, een kar en een paard voor het transport naar de dorpsbegraafplaats. Maar »by this time »a crowd of about sixty men had collected. They defor- »ced the authorities, and peremptorily refused to allow the »remains of a suicide to be taken to any burying-ground »which was within sight of the sea or of cultivated land, »as such a step would prove disastrous both to fishing and »to agriculture, or, in the words of the almost universal »belief of the crofting-fishing community of the north- »west, it would 'cause famine (or death) on sea and land. »Some of those in the crowd found great fault with the »police for taking the body out on the wrong side of the »river! The police, of course, were powerless against such »numbers, and the result was that the horse was unyoked »and the cart on which the remains lay was wheeled about »and conveyed for several miles over the hills, where »beyond sight of sea and cultivated land the body was un- »ceremoniously deposited in mother earth".

Trouwens uit hetgeen boven omtrent de bestellingswijzen van lijken van zelfmoordenaars werd medegedeeld, blijkt reeds afdoende de groote vrees, daarvoor gekoesterd, al spreken slechts twee berichten van »empêcher les suicidés de revenir »et de tourmenter personne" en van »thus preventing its return".

Zulke lijken toch mogen niet begraven worden, waar andere dooden rusten, opdat »wohl und ruhig der gute Ka- »tholik hier schlummern" kunne. Een plaats voor die lijken is verder een kruisweg, waarvan Wuttke zegt ²⁾, dat »über- »wiegend... ist die unheimliche Bedeutung. Am Kreuzweg

¹⁾ Folk-lore Journal dl. V, pag. 160.

²⁾ Wuttke, pag. 63 (komt in 2^e druk niet voor).

»findet sich der Böse ein, da macht man vorzugsweise den »Bund mit ihm" en later ¹⁾ »an den Kreuzwegen also haben »die bösen Geister ihr Spiel, hier kann man sie auch rufen »und mit ihnen verkehren".

Een bijbedoeling, misschien ook de oorsprong van het begraven op een kruisweg zal wel geweest zijn het bemoeielijken van den gevreesde afgestorvene om den weg terug te vinden. Ditzelfde is zeker eveneens beoogd met het uitbrengen van het lijk door een speciale opening, door een gat in den muur of onder den dorpel of wel door een venster. Hieromtrent zegt Weinhold in zijn »Altnordisches Leben", aangehaald bij Wilken ²⁾: »Der Todte durfte nicht »zu der Thür hinaus, zu welcher die Lebenden ein- und »ausgingen. Man legte also in der Wand, welche hinter »dem Kopfe lag, ein Stück nieder und trug ihn hier rück- »wärts hinaus; oder man grub unter dem Grunde der süd- »lichen Wand ein Loch, durch welches der Leichnam gezogen »ward. Das scheint allgemein germanischer Gebrauch gewesen zu sein, denn wir finden ihn in Ober- und in Nieder- »deutschland bis in neuere Zeit bei den Leichen von Missethättern und Selbstmördern beobachtet, die nicht zur Thür, »sondern unter der Schwelle oder der Wand hinausgeschleppt »wurden. Hier ist die Sitte ein Schimpf, denn gerade diese »Leichen hielt man für unrein; in dem Heidenthum aber, »wo jeder Todter als ein unheimliches, verderbliches wesen »galt, traf es alle". Wilken, dit mededeelende, bemerkt hieromtrent: »Das zuletzt im Text Gesagte ist sicher nicht »ganz richtig. Weniger als andere Geister, können die »Seelen von Selbstmördern und Missethättern zur Ruhe gelangen und sie sind daher auch am meisten unter Allen »zu fürchten. Dies muss die Ursache gewesen sein, dass »diese Sitte mit Rücksicht auf Leichen dieser Art am längsten in Anwendung geblieben ist."

¹⁾ Wuttke, pag. 64 of 86.

²⁾ Ueber das Haaropfer und einige andere Trauergebräuche bei den Völkern Indonesiens von Dr. G. A. Wilken, *Revue Col. Int. dl. III*, pag. 229.

Welk begrip later ook moge gehecht zijn aan het uitbrengen van het lijk door een speciale opening, de oorsprong van dit gebruik is ongetwijfeld geweest, zooals Wilken zegt, het afsluiten van den weg, »so dass der, der Leiche folgende »Geist, bei seiner Heimkehr vom Grabe zu seiner Ueber»rasschung bemerkt, dass ihm der Zugang zur Wohnung »verschlossen ist”.

Dat afsluiten van den weg aan booze geesten het doel is bij het gebruik maken van vensters, blijkt, dunkt mij, ook van elders, o. a. in Oost-Pruissen ¹⁾. »Sind einem »Manne schon mehrere Frauen gestorben, so darf die neue »Braut nich durch die Thür ins Haus gehen sondern muss »zum Fenster einsteigen”. Daar is ook gewoonte ²⁾: »In »Häusern, wo schon einige Kinder gestorben sind, muss der »Täufling beim Gange nach der Kirche wie bei der Rück»kehr durchs Fenster gereicht werden”. De bedoeling hiervan is niet twijfelachtig.

Het naar buiten brengen van een lijk door eene speciale opening komt trouwens overeen met het begraven bij nacht.

Het opbreken van den weg, waar het lijk van een zelfmoordenaar moet passeeren, heeft zeker ook geen andere beteekenis dan den terugkeer der ziel te belemmeren door het herkennen van den weg te bemoeielijken.

Het slepen van een lijk, in plaats van dragen, heeft waarschijnlijk ook zijn oorsprong in vrees of afschuw gehad. Wanneer in Indie Moehamedanen een kreng, waarvoor zij grooten afschuw hebben, moeten wegbrengen, ziet men hen ook altijd het onreine voorwerp grafwaarts slepen; nooit dragen zij het. Zoo zal men vroeger in Europa ook nimmer het lijk van een zelfmoordenaar hebben willen dragen, en daarom overgegaan zijn tot slepen.

Wat het ophangen van een dergelijk lijk betreft, de meest volmaakte vorm daarvan is ophangen aan de beenen tusschen twee honden, oorspronkelijk wolven, naar ik ver-

¹⁾ Wuttke, pag. 350.

²⁾ Wuttke, pag. 367.

onderstel. In die ophangingswijze zelf is, dunkt mij, de uitdrukking te zien van het begrip, dat een zelfmoordenaar van den booze was. Boozen immers doen alles omgekeerd; zij zitten verkeerd, heksen staan en dansen verkeerd; men moet zijne kleeren verkeerd aantrekken, ruggelings voortkruipen om in gezelschap van den booze te geraken, zegt Niermeijer in zijne »Verhandeling over het Booze Wezen" ¹⁾; te meer waarschijnlijk verkrijgt deze veronderstelling, wanneer wij aannemen, hetgeen zeker niet ongerijmd is, dat oorspronkelijk de ophanging plaats vond tusschen twee wolven, waarvan Kolbe zegt ²⁾, dat »Im Wolf erblickten unsere »Vorfahren eine Verkörperung der unheimlichen, zerstören»den, dämonischen Naturkräfte". Kolbe zegt ook ³⁾: »Durch »das Aufhängen des Delinquenten zwischen zwei Wölfen »wollte man wahrscheinlich zugleich bezeugen, dass derselbe »zum Teufel fahre".

Of de confiscatie der goederen van den zelfmoordenaar oorspronkelijk is geweest een preventief optreden tegen die gevreesde misdaad dan wel voortgekomen is uit de noodzakelijkheid der bestrijding van de kosten eener duivelbanning, durf ik niet te beslissen.

Gaan wij thans het lot van gestorven kraamvrouwen na. In zijne verhandeling over het »Animisme", zegt Wilken ⁴⁾: »In den Indischen Archipel nu zijn het in de eerste plaats »de tijdens hare zwangerschap gestorvene, vooral echter de »in het kraambed vóór de verlossing bezwekene, vrouwen, »welke op die wijze in spoken veranderen Deze spoken »dragen in het Maleisch den naam van pontijanaq of pun»tijanaq, welke naam met eenige klankwijziging bij de voor»naamste stammen van den Archipel voorkomt. Men stelt »zich hen soms voor als eene vrouw met eene holte in den »rug, dan wel met eene opening voor in de borst, die door »het geheele lichaam heen tot aan den rug gaat. Meestal

¹⁾ pag. 72.

²⁾ Kolbe, pag. 113.

³⁾ Kolbe, pag. 115.

⁴⁾ Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel door Dr. G. A. Wilken, Ind. Gids, zevende jaargang, pag. 51.

»vertoonen zij zich echter in de gedaante van eenen vogel
 »of van een witte gans, op de toppen van boomen, van waar
 »zij een klagend geroep van nja! nja! laten hooren.”

Als bijdrage hoe vast het geloof aan deze pontijanaq's in ons Indië is, moge het volgende vermeld worden. Een paar jaar geleden kwam op mijn erf de zoon van een mijner bedienden, die huurkoetsier was te Batavia (waar men kleine tweewielige voertuigjes voor voitures de place gebruikt) en vertelde aan wie het hooren wilde, dat hij den vorigen avond, naar Meester Cornelis (bij Batavia) terugkeerende, door een vrouw aangeroepen was, die hem had verzocht te mogen meerijden. Dit was toegestaan en zoo had zij hem een eindweegs vergezeld. Toevallig omziende, bemerkte hij, dat zijne gezellin verdwenen was; hij hield stil, keek rond, waar zij kon gebleven zijn en plotseling hoorde hij een schaterlach uit een boom op zij van den weg, want — de vrouw, die hij had meegenomen, was een pontijanaq geweest. Doodelijk verschrikt had hij de zweep over zijn paard gelegd en was ventre à terre naar stal gereden. Niet alleen de toehoorders, ook de verhaler zelf, was vast overtuigd van de waarheid van dit vertelsel.

»De pontijanaq's nu, die als vóór de bevalling overledene
 »vrouwen de moedervreugd niet hebben mogen smaken”, zoo schrijft Wilken, »gunnen die ook aan hare zusteren niet,
 »en zijn er dus vooral op uit miskramen te veroorzaken of
 »in het algemeen zwangeren leed te doen. Als verweermiddel moeten deze laatsten dan ook steeds een mes bij zich
 »dragen, gelijk wij dit onder anderen van de Timoreezen vermeld vinden”.

Zulke verweermiddelen zijn er vele; als zoodanig moeten b. v. op Borneo's Westkust spijkers, in den muur geslagen, dienst doen, daar de pontijanaq bang is met hare lange haren hierin te verwarren.

Waarschijnlijk moest het ityphallische beeld in de woning van Djoe Tepo de zelfde rol spelen. Van andere plaatsen ¹⁾,

¹⁾ Iets over de beteekenis van de Ityphallische beelden bij de volken van den Indischen Archipel door Dr. G. A. Wilken, Bijdrage tot de T., L.- en V.-kunde van Nederl. Indië, 5e Volgr., dl. I, pag. 400.

b. v. de Philippijnen en Lombok, wordt althans gemeld, dat de patianaq of pontijanaq door het vertoonen van den phallus te verdrijven is en geen reden is er waarom het zelfde niet in Centraal-Borneo het geval zou kunnen zijn. Echter is het ook mogelijk, dat het beeld in quaestie vóór de kamer der kraamvrouw opgehangen was met het doel haar te beschermen tegen het booze oog, dat, gelijk Ploss opmerkt ¹⁾, kraamvrouwen in het algemeen bedreigt. Tegen dit booze oog toch is, zooals wij weten, de phallus een gewoon middel ²⁾ en de ityphallische beelden vóór de Dajaksche kampongs, zooals men aan de Boven-Mahakam in Koetei veelvuldig aantreft, hebben ook geen ander doel dan deze dorpen te vrijwaren tegen booze geesten en het booze oog op een afstand te houden.

Keeren wij thans weder tot de kraamvrouw terug en volgen wij Wilken verder ³⁾. »Het spreekt vanzelf'', zegt hij, »dat men alles aanwendt om te voorkomen dat vrouwen, die »in het kraambed sterven, in pontijanaq's veranderen. Daartoe »wordt het lijk op eene bijzondere wijze behandeld. Ziehier »hetgeen wij daaromtrent van de Maleiers van Malaka vermeld vinden: »If a woman dies in child-birth, she is popularly supposed to become a flying demon. To prevent »this, the following precautions are sometimes taken in »Perak: a quantity of glass beads are put in the mouth »of the corpse, a hen 's egg is put under each arm-pit »and needles are placed in the palms of the hands. It is »believed that if this is done the dead woman cannot become a demon, as she cannot open her mouth to shriek, »or wave her arms as wings, or open and shut her hands »to assist her flight'''.

»Hetzelfde gebruik bestaat ook bij de Makassaren en Boegineezen Ook bij de Amboneezen wordt het lijk van

¹⁾ Dr. H. Ploss, das Weib in der Natur- und Völkerkunde, dl. II, pag. 391.

²⁾ Ityphallische beelden, pag. 397. Verg. O. Jahn's verhandeling in de Berichte über die Verhandl. der Sachs. Akademie der Wissensch. VII B. Leipzig 1855.

³⁾ Animisme pag. 53.

»eene in het kraambed bezwekene op soortgelijke wijze behandeld. Bij het in de kist leggen worden de armen en »beenen met spelden beprikt, terwijl men verder onder iederen »arm en onder de kin een ei plaatst. Bovendien wordt het »geheele lijk met een stuk van een vischnet bedekt, en het »haar om een in de kist geslagen spijker gewonden. Eindelijk »noemen wij nog de Timoreezen, van wie wij ongeveer hetzelfde vermeld vinden”.

Elders in een noot ¹⁾, zegt Wilken: »dat men de lijken »van deze vrouwen met verachting behandelt, behoeft nauwelijks te worden gezegd. Bij geen volk van den Archipel »komt dit in zoo sterke mate uit als bij de Balineezen”. Jacobs ²⁾ toch meldt: »Wanneer een vrouw sterft tijdens hare »zwangerschap dan mag haar lijk niet worden begraven noch »verbrand maar moet ten teeken van de grootste verachting »of in een ravijn worden geworpen of in een twee voet diep »open graf of kuil gelegd volgens Balische begrippen de »grootste oneer die iemand kan te beurt vallen. Dit geldt »voor alle standen en kasten ook voor vorstinnen. Was de »zwangerschap reeds in een vergevorderd stadium, dan gebeurt het soms bij multiparae dat het foetus door de »spanning der door de ontbinding in abdomine zich ontwikkelende gassen nog wordt uitgedreven. In dat geval is de »schande uitgewischt en mag het lijk op gewone wijze nog »de eer der verbranding ondergaan”.

Bij van Eck wordt deze mededeeling bevestigd ³⁾.

Ook bij Riedel ⁴⁾ vinden wij voorbeelden van een eigenaardige wijze van behandeling van in de kraam gestorven vrouwen onder anderen in de Seranglao- en Gorong-Archipel; daarvan schrijft hij: »Op het lijk der vrouwen tijdens den »partus bezweken, wordt vóór de inwikkeling in wit lijnwaad een kris tusschen de borsten nedergelegd, terwijl in

¹⁾ Animisme pag. 52.

²⁾ Eenigen tijd onder de Baliers, pag. 8.

³⁾ Schetsen van het eiland Bali.

⁴⁾ Sluik- en kroesharige rassen,

»den buik veertig naalden gestoken worden. Op het graf worden twee doornstruiken kruiselings geplaatst.”

Gaan wij naar het vasteland van Azië over, zoo vinden wij bij Bauwens omtrent Siam meegedeeld ¹⁾: »Naar Moréri's zeggen, is de verbranding niet toegelaten voor booswichten of voor vrouwen op het kraambed gestorven.” Ik moet echter bekennen, dat ik in de »Dictionnaire de Moréri” ²⁾ in het artikel Siam, waarheen Bauwens verwijst, alleen »booswichten” heb genoemd gezien.

Het kan echter wel wezen, dat de lijken van kraamvrouwen in Siam een bijzondere behandeling ondergaan, want van de bovenlanden van dat rijk zegt Frazer in zijne verhandeling »On certain Burial Customs enz.”, de speciale openingen voor het uitdragen van lijken besprekende ³⁾: »In Lao” (bovenlanden van Siam) »this mode of exit is reserved for the bodies of women dying in childbirth, the reason for which is apparent from the belief of the neighbouring Kakhyens that the ghosts of such women are changed into fearful vampires — a villainous conceit very different from the knightly courtesy of the Aztecs, who allowed the souls of women who died in child-bed to take their places side by side with the brave who died in battle in the better land.”

Van genoemde Kakhyens, een stam in de bovenlanden van Birmah, lezen wij bij Reclus ⁴⁾: »Jadis, quand une femme mourait en couches, on s'empressait de la brûler, et l'on jetait le nouveau-né dans les flammes en criant à la morte: »Emporte ton enfant.””

Wat die Azteken betreft, hiervan wordt bij Ploss aan Sahagun ontleend ⁵⁾: »Wenn bei den alten Mexikanen eine

¹⁾ Geschiedenis en beschrijving der lijkbehandeling en Rouwplechtigheden bij de meeste volken door Dr. Is. Bauwens pag. 338.

²⁾ b. IX.

³⁾ J. G. Frazer, On certain Burial Customs as illustrative of the Primitive Theory of the Soul, Journal of the Anthropol. Inst. of Great Brit. and Irel. vol. XV, pag. 70.

⁴⁾ Nouvelle Géographie Universelle van Elisée Reclus VIII.

⁵⁾ Ploss, das Weib, dl. II, pag. 627.

»Frau im ersten Wochenbette starb, so wurde dieselbe wie
 »eine Heilige verehrt; man begrub sie im Tempel einer be-
 »stimmten Göttin, glaubte, dass ihre Seele nicht in die Un-
 »terwelt, sondern nach Westen in das Haus der Sonne ein-
 »gehe; ihr Haar und ihre Finger galten als Talisman für
 »den Krieger, ihr linker Vorderarm als Zaubermittel um
 »Menschen in einen todtähnlichen Schlaf zu versenken,
 »daher die Leiche stets Gefahr lief dieser Theile beraubt zu
 »werden."

Van eene gelijkstelling van gestorven kraamvrouwen met
 gevallen krijgslieden, waarop door Fraser wordt gewezen,
 spreken meer berichten. Zoo zegt Bauwens ¹⁾: »de wet van
 »Sparta liet maar het grafschrift toe . . . aan de krijgslieden
 »voor het vaderland gestorven, en aan de vrouwen op het
 »kraambed overleden."

Geheel anders in dit opzicht zijn de Ewe-negers op de
 Slavenkust, want zij meenen: »dass solch ein unglückli-
 »ches Weib eine von den Göttern verlassene und verstossene
 »Person sei und dass sie ein Blutmensch würde. Sie be-
 »kommt kein ehrliches Begräbniss, sondern sie wird an einem
 »besonderen Platze beerdigt, welche nur für die Aufnahme
 »solcher Blutmenschen hergerichtet ist" ²⁾.

De Basuto's zijn niet veel beter, want bij hen moeten
 zwangere vrouwen »weit vom Hause im Felde begraben wer-
 »den, denn ihre Leichen werden den Regen vom Lande ab-
 »halten" ³⁾.

Een Guiana Negerin, tijdens hare zwangerschap ster-
 vervende, heeft het nog erger, want »ihr Leichnam wird
 »nicht begraben, sondern auf das freie Feld geworfen" ⁴⁾.

Van het straks genoemde gebruik om bij den dood van
 kraamvrouwen (na de bevalling gestorven) de pasgeborene

¹⁾ Lijkbehandeling, enz., pag. 206. In de door Bauwens bedoelde plaats
 van Plutarchus in het leven van Lycurgus, 27, wordt echter niet van
 kraamvrouwen, maar van eene priesteres gesproken.

²⁾ Ploss, das Weib, dl. II, pag. 623.

³⁾ Ploss, das Weib, dl. II, pag. 623.

⁴⁾ Ploss, das Weib, dl. II, pag. 622.

aan haar mede te geven, vinden wij bij Ploss verscheidene voorbeelden. Zoo lezen wij bij hem eene mededeeling van Bancroft: »Wenn bei den Dorachos, einem Indianerstamme »vom Isthmus Centralamerikas, eine Mutter stirbt, welche »noch ihr Kind nährt, so wird ihr das Kind lebend an die »Brust gelegt und mit ihr verbrannt, damit sie es in dem »künftigen Leben mit ihrer Milch weiter säugen kann" ¹⁾.

En vervolgens. »Stirbt in Australien bei den Eingeborenen die Mutter eines Säuglings, so wird, wie Collins und »Barrington berichten, das Kind zugleich mit der Leiche »der Mutter lebendig begraben, wenn sich für das arme Wesen kein Adoptiveltern finden. Ebenso wird nach Lubbock »bei den Eskimo in Unalaschka ein Kind, welches das Unglück gehabt hat, seine Mutter zu verlieren, regelmässig »mit derselben beerdigt. Auch von den Damara berichtet »Livingstone, dass sie der todtten Mutter das Kind mit in »das Grab legen. Eine ähnliche Sitte scheint in Britannien »geherrscht zu haben, denn in den älteren britischen Gräbern »finden die Archäologen häufig die Gebeine einer Frau und »eines kleinen Kindes beisammen."

Van het geloof, dat de na hare bevalling gestorven kraamvrouw het pasgeboren kind vooreerst blijft verzorgen en daarom een tijdlang geregeld terugkomt, vindt men o. a. in Duitschland veel voorbeelden ²⁾: »Wenn die Mutter in Thüringen stirbt, so wird das Bett derselbe noch neun Mal »gemacht, in Schwaben acht Mal; in mehreren Orten der »bayerischen Oberpfalz aber wird noch sechs Wochen hindurch ihr Bett mit aller Sorgfalt jeden Abend hergerichtet, »und ihre Pantoffeln unter die Bettlade gestellt, weil sie sich, »wie man glaubt, allnächtlich um ihr Kind umschaut.... »Und wenn in Sachsen eine Sechswöchnerin starb, so legte »man ein Mandelholz und ein Buch ins Wochenbett, auch »wurde alle Tage das Bett eingerissen und wieder gemacht, »sonst könne, wie man meinte, die Verstorbene nicht in der

¹⁾ Ploss, das Weib, dl. II, pag. 631.

²⁾ Ploss, das Weib, dl. II, pag. 629.

»Erde ruhen. Stirbt in Böhmen eine Mutter bei der Geburt, »so heisst es dort ebenfalls, dass sie während der sechs Wochen zu ihrem Kinde kommt und es badet; und wenn »daselbst eine Wöchnerin stirbt, so giebt man ihr Windeln »in den Sarg, denn sie kommt jede Nacht, um ihr Kind »trocken zu legen; in anderen Theilen Böhmens legen die »Leute nach dem Tode der Wöchnerin Schwamm und Wasser neben das Kind, denn sechs Wochen lang erscheint sie »um Mitternacht in weissem Gewande, um ihr Kind zu »waschen und zu baden. Ebenso wird in Hessen das Bett »der verstorbenen Wöchnerin jeden Morgen frisch gemacht, »und die Wiege des Kindes bleibt, wenn dieses am Leben »geblieben ist, während jener Zeit vor dem Bette stehen.”

Sonntag zegt ¹⁾: »In Tübingen ist es Sitte, und zwar, »dem Volksglauben nach, gesetzlich gebotene, einer verstorbenen Wöchnerin Nadel, Faden, Scheere, Fingerhut und »ein stück Leinwand mit ins Grab zu geben, und die Hebammen und die Leichenfrauen halten streng darauf, weil »sonst die Wöchnerin umgehen muss. Ebenso wird in Reutlingen, wenn eine Wöchnerin mit ihrem Kinde stirbt, eine »Elle Tuch, ein Ellenmass, Nadel, Faden und Fingerhut der »Verstorbenen mit ins Grab gegeben. Unterbleibt dies, so »muss sie so lange als Geist umgehen, bis man ihr nachträglich diese Sachen ins Grab legt oder bis jemand den »Geist bannt, wie dies erst kürzlich ein katholischer Geistlicher ausgeführt haben soll, nachdem die protestantischen »Geistlichen nichts über das Gespenst vermocht hatten.”

Wij zullen het bij deze voorbeelden laten, die anders nog met vele konden vermeerderd worden, om te wijzen op een gebruik van geheel anderen aard.

»Von besonderer Bedeutung”, zegt Ploss ²⁾, »ist auch das »Bettuch, auf welchem die arme Wöchnerin den Tod erleiden musste. Man legt ihr dasselbe in Hessen auf ihr »Grab und befestigt es mit vier Spiessen an dem Boden, wo

¹⁾ W. Sonntag, Todtenbestattung, pag. 178.

²⁾ Ploss, das Weib, dl. II, pag. 628.

»es liegen bleibt, bis es vermodert. Wenn in Hilchenbach »(Westphalen) und der Umgegend eine Wöchnerin stirbt, so »wird ebenso wie in Jeverland (Oldenburg) ein weisses Tuch »über das schwarze Leichentuch und über die Bahre gelegt.

»In Schwaben breitet man ein weissgestricktes Netz über »das Grab, damit kein Verwundeter darüber gehe."

Waling Dijkstra schrijft mij van Friesland: »Hier bestond »vroeger het gebruik dat men op de kist, waarin het lijk »eener kraamvrouw grafwaarts werd gedragen, over het zwarte »kleed dat de geheele kist bedekt, een witten doek hing als »een verdubbeld teeken van rouw. Ook werd dan de lijk- »baar, waarop de kist stond, niet als naar gewoonte op de »schouders, maar op de armen gedragen. Dit was volstrekt »geene schande, maar eene onderscheiding die men de doode »bewees om meer dan gewonen indruk op de toeschouwers »te maken. Het laatste heb ik in mijne jeugd nog wel ge- »zien. Thans wordt er niet meer op gelet; misschien in »sommige dorpen nog wel, maar het is mij niet bekend." Van de provincie Groningen schrijft Onnekes ¹⁾: »Wordt het »lijk eener kraamvrouw ter aarde gebracht, zoo legt men »over het zwarte lijklaken, dat de kist bedekt, een witten »doek, terwijl de kist niet op de gewone lijkbaar, maar op »stokken, die niet op de schouders, maar in de handen, en »dus laag bij den grond gedragen worden." In een noot wordt bij deze mededeeling opgemerkt: »In den heidenschen »tijd werd het lijk eener kraamvrouw met een soort van »bijgeloovige minachting behandeld, en niet op een baar of »wagen naar de begraafplaats, of beter brandstapel, gevoerd, »maar op een teenen horde derwaarts gesleept."

Bij Noordewier ²⁾ eindelijk lezen wij: »lijken van kraam- »vrouwen werden bij de Sagelterlanders naar de begraaf- »plaats gesleept." Ploss zegt echter ³⁾ »So trug man früher »im Saterlande (Oldenburg) die Leiche einer Wöchnerin im

¹⁾ Zeden, gewoonten en gebruiken in de provincie Groningen door Johs. Onnekes, pag. 51.

²⁾ Nederduitsche Regtsoudheden, pag. 321.

³⁾ Ploss, das Weib, dl. II. pag. 627.

»Sarge auf einer Bahre mit den Händen, also hängend nach
»und um den Kirchhof, andere Leichen wurden auf der Schul-
»ter getragen.»

De gebruiken, bij het begraven van kraamvrouwen in zwang, hebben ongetwijfeld ook hun oorsprong in de vrees voor de geesten dier afgestorvenen, van wie men evenals van de zelfmoordenaars moest veronderstellen, dat zij het leven met wrok hadden verlaten en wel omdat zij of de moeder-vreugde niet hadden mogen smaken of van hun kind gescheiden waren, eer dit in staat was haar te ontbereren. Troosteloos over die teleurstelling of scheiding konden zij immers na den dood geen rust erlangen en werden zij daardoor gevaarlijk voor de overlevenden.

Dat men zich inderdaad dergelijke voorstellingen omtrent gestorven kraamvrouwen gemaakt heeft, blijkt niet alleen in Indië uit het dáár algemeen verspreide pontijanak-geloof maar ook in Europa uit tal van sagen en sprookjes.

Een paar sagen van Wolf zij het voldoende hier aan te halen ¹⁾: »Wenn Wirbelwinde auf der Erde wüthen und alles
»mit sich fortreissen, so meinen manche Menschen, das sei
»eine natürliche Erscheinung; das ist aber nichts anders als
»die fahrende Mutter, welche ihre Umzüge hält.» Eene andere luidt ²⁾: »Man sieht oft in der Gegend von bewohnten
»Städten plötzlich einen Wirbelwind niederfahren oder auf-
»steigen. Man kann darauf rechnen, dass in demselben Augenblicke nahebei ein Frau im Kindbette gestorben ist, ohne
»sich vorher durch die Beichte von einer Todsünde gereinigt zu haben. In den Himmel kann sie nicht kommen, darum fährt sie nieder zu der Hölle, da darf man sie aber
»nicht annehmen, weil sie durch die ausgestandenen Schmerzen schon reichlich Busse gethan hat, und so fährt sie
»wieder auf und sucht nach einem bleibenden Plätzchen.»

Vrees voor de gestorven kraamvrouw moest zich noodzakelijk openbaren in tweederlei richting en wel ten doel hebbende de gestorvene te bevredigen en haar ziel tot rust te

¹⁾ Niederländische Sagen v. pag. 616 no. 518, Die fahrende Mutter.

²⁾ aldaar pag. 616 no. 519, Die barende Vrouwe.

brengen of zich voor hare bezoeken te vrijwaren. In de lijkplechtigheden van kraamvrouwen zijn ook werkelijk die twee richtingen op te merken. Als uitvloeisel van de eerste toch moet beschouwd worden het medegeven van het kind, zelfs levend, aan de doode moeder, het opereeren der voor de bevalling gestorven vrouw, zooals ons dit o. a. van Malabar bericht wordt ¹⁾, het meegeven van allerlei zaken in de lijk-kist, opdat de doode haar achtergebleven kind kan blijven verzorgen.

Andere gebruiken zijn zeker niet minder uitvloeisels van de tweede richting.

Over het uitbrengen van het lijk door een bijzondere opening spraken wij reeds.

Het vastbinden van het haar aan een spijker in de dood-kist (Ambon) komt overeen met andere manieren ²⁾ om lijken het opstaan, daardoor het spoken, te beletten, zooals het samenbinden der voeten of der handen of der duimen, het breken van de ruggegraat; vooral het doorboren met een paal is daarvan een voorbeeld, hetgeen met vampiers gedaan werd, ook in Engeland met zelfmoordenaars geschiedde, gelijk wij gezien hebben, en ook soms met kraamvrouwen plaats vond, zooals wij dit bij Wuttke lezen, waar hij zegt ³⁾: » Schon im 11 Jahrhundert kommt es vor, dass man die » Leiche einer unter der Geburt gestorbenen Frau am Grabe » mit einem Pfahle durchstach."

Het leggen van doornstruiken op het graf (Seranglaoen Gorong-Archipel) heeft eveneens het doel het verlaten van het graf tegen te gaan. Een ander voorbeeld ⁴⁾ vindt men bij Frazer vermeld, die zegt, dat de Wallachen » lay the » thorny stem of a wild rose bush on the shroud." Trouwens ook bij andere gelegenheden snijdt men door doornstruiken den pas aan booze geesten af; ik herinner slechts aan de

¹⁾ Ploss, das Weib, dl. II, pag. 625.

²⁾ Frazer, pag. 66.

³⁾ Wuttke, pag. 450.

⁴⁾ Frazer, pag. 66.

gewoonte om vee over doornstruiken uit te drijven, bij Wuttke vermeld ¹⁾).

Met het net over het graf (Zwaben, Ambon) wordt ook beoogd de ziel der gestorvene gevangen te houden; als versperring tegen booze geesten wordt het ook in andere omstandigheden gebruikt; de Guriers ²⁾ b. v. hangen een net voor het bed der kraamvrouw; in China ³⁾ »to prevent the »child from being borne off by demons, a fisherman's net »is sometimes spread over the opening in the mosquito-curtains”.

Omtrent de beteekenis van het beddelaken ben ik niet geheel zeker. Kolbe, die over dit onderwerp vrij uitvoerig is, zegt ⁴⁾: »Auf die tiefe Auffassung der deutschen Mutter- »liebe recurriert dieser uralte Leichengebrauch des Betttuchs »und der Windel auf den Gräbern der Wöchnerinnen und »Säuglinge”; iets verder is het »Das Tuch soll ihr (eene vrouw) ein Warnungszeichen sein”, want men zegt: »es geschehe, damit keine Frau über das Grab schreite.” Eindelijk heet het nog: »Das Tuch soll zur Beruhigung der »Abgeschiedenen dienen.”

Deze verklaringen kunnen mij weinig bevredigen. Het gebruik toch dateert ongetwijfeld van overoude tijden en dat het toen noodig zou geweest zijn, doeken op de grafheuvels te leggen, opdat speciaal vrouwen daarover niet zouden loopen, is moeilijk aan te nemen. Waarin de »Beruhigung” door een beddelaken kan bestaan hebben, is mij evenmin duidelijk; bovendien ware dit het doel geweest, dan had men zeker aan de doode het laken in de kist medegegeven, evenals met haar verschillend naaigereedschap, enz. gedaan wordt. In het gebruik van het laken een »tiefe Auffassung der »deutschen Mutterliebe” te zien, begrijp ik het allerm minst. Meer voor de hand ligt, dunkt mij, de veronderstelling, dat met het beddelaken hetzelfde bedoeld is als met het net,

¹⁾ Wuttke, pag. 413.

²⁾ Ploss, das Weib, dl. II, pag. 391.

³⁾ Folk-lore Journal, dl. V, pag. 224.

⁴⁾ Kolbe, pag. 74.

nl. om den gevreesden geest daaronder gevangen te houden. Hiertegen kan wel de vraag geopperd worden, waarom juist het beddelaken? maar deze keuze is begrijpelijk, omdat dit laken voor de achterblijvenden toch geen waarde meer had en geen ander stuk, dat met de gestorvene in onmiddellijke aanraking was geweest, voor het doel groot genoeg was. Het beddelaken der kraamvrouw heeft overigens op zich zelf reeds iets geheimzinnigs, want brand wordt o. a. uitgedoofd, als men »ein Betttuch, auf welchem eine Frau ihr Kind geboren, zusammengewickelt in dasselbe wirft ¹⁾.

De beteekenis van den witten doek op het zwarte lijkkleed is even onzeker als die van het beddelaken op het graf. Het is mogelijk, dat het gebruik van den eersten een overblijfsel is van dat van het laatste, dus in oorsprong daaraan gelijk; maar even mogelijk zoo niet waarschijnlijk is het dat een andere bedoeling aan het gebruik ten grondslag heeft gelegen. De witte kleur toch is in het Germaansche bijgeloof altijd op den voorgrond getreden, zoodat witte blaren, witte bloemen, witte dieren als paarden, muizen, duiven, hoenders, witte puntjes op de nagels steeds een bijzondere beteekenis gehad hebben; »die weisse Farbe deutet überall »auf Tod'', zegt Wuttke ²⁾ bij het bespreken van waarzeggingen uit voortekens. Witte doeken vooral hebben bij of tegen betooveringen groote diensten bewezen; ik haal slechts aan, dat »man schützt sich gegen die wilde Jagd, . . . wenn »man sich auf ein weisses Tuch stellt oder ein solches um »den Kopf bindet'' ³⁾. Zoo is ook denkbaar dat de witte doek bij het transport van het gevreesde lijk een bepaalde rol heeft moeten spelen; dat hij oorspronkelijk zou gediend hebben als verdubbeld teeken van rouw, is zeker niet aan te nemen, al kan dit later in het gebruik zijn gezien, zooals Waling Dijkstra meedeelt.

Eindelijk het gebruik om lijken van kraamvrouwen op

¹⁾ Wuttke, pag. 376.

²⁾ Wuttke, pag. 209.

³⁾ Wuttke, pag. 18.

de handen te dragen of grafwaarts te slepen. Het slepen zelf bespraken wij reeds bij de zelfmoordenaars; het dragen niet op de schouders maar laag bij den grond op de handen is, naar ik veronderstel, een meer beschaafde vorm van slepen; vooral denk ik dit, omdat van Saterland twee berichten spreken, het eene van slepen, het andere van dragen op de handen en omdat de berichtgever omtrent Groningen op de mededeeling van het dragen laag bij den grond laat volgen, dat eertijds lijken van kraamvrouwen gesleept werden.

Wij hebben thans de gebruiken bij het begraven van lijken van zelfmoordenaars en kraamvrouwen nagegaan en daarin kunnen zien, hoe zij uitvloeisels zijn van vrees voor die afgestorvenen, gevolg van het geloof, dat hunne zielen door de omstandigheden van hun sterven minder dan anderen tot rust konden komen. Wat nu de ongedoopte kinderen betreft, wij weten dat volgens het algemeen heerschende geloof ook deze na hun dood geen rust konden vinden en dat daarom ook van dezen gevreesd werd, dat zij zouden gaan spoken.

Bekend toch is, dat het bijgeloof in verschillende landen van Europa aangenomen heeft, dat de zielen van gestorven ongedoopte kinderen dwaallichtjes, kaboutermannetjes, zangvogels, mieren werden, dat zij opgenomen werden in het »Wüthende Heer'' of »Wilde Jacht'', dat zij in de lucht rond zweefden en in het huilen der wind hun weeklagen gehoord werd, dat zij moesten rondzwerfen, omdat in den hemel geen plaats voor hen was.

De booze aard, in deze jong gestorvenen verondersteld, blijkt het best uit de duivelsche macht, aan hunne lijkjes toegeschreven en waarin men ook weer een merkwaardige overeenkomst tusschen kraamvrouwen en ongedoopte kinderen aantreft.

Ik herinner hier aan het reeds medegedeelde geloof der oude Mexicanen, dat van een in den eersten kraam gestorven vrouw de voorarm gold, »als Zaubermittel um Menschen in einen todtenähnlichen Schlaf zu versenken,» waarmee geheel overeenkomt het geloof in Tyrol, dat geluk in roo-

»verij verkregen wordt, ¹⁾ wenn man in der Mitternacht »die Leiche einer mit ihrem Kinde gestorbenen Wöchnerin »ausgräbt, ihr Hemd auszieht, sich dasselbe anzieht, und »Schlag 12 Uhr mit demselben dreimal um den Gottesacker »läuft, die Leiche dan einscharrt und das immer an sich »trägt" alsook het van andere plaats en vermeldde geloof, ²⁾ dat, als dieven in het bezit zijn van de hand of een vinger van een ongedoopt kind, zij deuren en vensters openen en zich zelf onzichtbaar maken kunnen.

De vrees voor deze jong gestorvenen heeft zich in dierlei richting geopenbaard en wel door te streven naar de onmogelijkheid van ongedoopt sterven of door hunne zielen rust te geven of door dezen op een afstand te houden, dan wel den terugkeer en het spoken te bemoeielijken.

Een uitvloeisel der eerste richting was de bekende nooddoop, ten doel hebbende te voorkomen, dat kinderen ongedoopt stierven. Uit overgrooten ijver, gevolg van het bijgeloof omtrent de zielen van ongedoopte kinderen, schijnt men hierin dikwerf te ver te zijn gegaan, althans vinden wij bij Ploss ³⁾ aangeteekend: »Die Nürnberger Kirchen- »gengende 1639 bestimmt bezüglich der Jachtaufste: Sie soll »nicht eher geschehen, dann das Kind sei vollkommenlich ge- »boren und von der Mutter ledig."

Als indirect gevolg van die richting mag hier niet onvermeld blijven de strijd, die eens over de vloeistof, waarmee gedoopt mocht worden, gevoerd is. »Der Pabst Stephan II »entschied", zegt Ploss ⁴⁾, »dass man in Ermangelung des »Wassers auch Wein anwenden könne, da derselbe Wasser »enthalte. Auf mehreren Concilien wurde die Frage aufge- »worfen, ob salziges, bitteres oder schmutziges Wasser »wirksam sei. Dafür sprachen sich Alle aus, wogegen wohl- »riechendes, oder mit Oel, Milch, Citronen — oder Orangen- »saft gemischtes Wasser für gotteslästerlich erklärt wurde."

¹⁾ Wuttke, pag. 381.

²⁾ Wuttke, pag. 126.

³⁾ Ploss, das Kind, dl. I, pag. 279.

⁴⁾ Ploss, das Kind, dl. I, pag. 274.

De merkwaardigste uitvinding echter om het sterven van ongedoopte kinderen onmogelijk te maken was, zooals wij bij Ploss lezen ¹⁾, de »Taufe vor der Geburt (die sogenannte »Intrauterintaufe). In jener Zeit, in welcher man noch in »Italien annahm, Fehlgeburten wurden durch Hexen bewirkt, »die man wegen dieser Verschuldung arg verfolgte, hat man »auch ein eigenthümliches Mittel angewendet, um die unge- »borenen Kinder vor der Gefahr zu schützen, ohne Taufe »als Todtgeburten zur Welt zu kommen. Man suchte diese »Gefahr durch die Intrauterintaufe abzuwenden; zur Aus- »führung derselben erfand Parolini zu Brixen 1766 ein »zweiklappiges Speculum und eine Mutterspritze."

Een uitvloeisel van de tweede richting meen ik te zien in het meegeven van speelgoed aan lijken van kleine kinderen, het toedekken met een hemd, waarnaar zij anders vragen. En een streven in de derde richting eindelijk is het begraven op een afgezonderde plaats, evenals zelfmoordenaars, het toedekken van het graf met een lujer, het inmetselen in de kerkmuren, ²⁾ hetgeen in Frankrijk schijnt te zijn voorgekomen, het begraven bij nacht, dat o. a. in Amsterdam eerst in 1665 verboden werd ³⁾.

Uit het bovenstaande blijkt, meen ik, voldoende de groote overeenkomst tusschen de drie cathegorieën van lijken, waarvan ik in den aanvang dezes constateerde, dat zij op verschillende plaatsen op eene zelfde vreemdsoortige wijze begraven werden.

Mij rest nog ten slotte de vraag te beantwoorden: Wat is de beteekenis van het begraven onder den drup?

Na het besprokene zullen weinige woorden voldoende zijn, dit antwoord te geven.

Wij hebben in de bestellingswijzen van alle drie cathegorieën van lijken een streven kunnen waarnemen om zich voor bezoeking van de gevreesde zielen te vrijwaren. Dit

¹⁾ Ploss, das Kind, dl. II, pag. 197.

²⁾ Ploss, das Kind, dl. I, pag. 401.

³⁾ Tergouw, Oude Tijd, 1874.

streven nu moet ook aanleiding gegeven hebben tot het begraven onder den drup.

Frazer toch in zijn meergenoemde verhandeling over »Certain Burial Customs" de verschillende wijzen, waarop de menschen aan geesten van afgestorvenen den terugkeer trachten onmogelijk te maken, besprekende, noemt daaronder ook: 1) »the method of barring the ghost . . . bij water," een gevolg van »the inability of spirits to cross water," hetgeen is »strictly analogous to that of living men."

Die methode kan op tweederlei wijzen toegepast worden, 'tzij dat de overlevende zich zelf met water overgiet of in-dompelt, 'tzij dat het lijk aan gene zijde van het water gebracht wordt. Frazer haalt van beide verschillende voorbeelden aan. In het begraven onder den drup nu, meen ik, eveneens een toepassing der tweede methode te moeten zien. Op die bijzondere plaats toch blijft het gevreesde lijk als het ware omgeven door een laag water, daar elke regenbui nieuwen toevoer brengt. Het lijk, onder den drup begraven, komt daardoor eenigermate in den toestand van lijken, in rivierbeddingen ter aarde besteld, waarvan Frazer het volgende 2) zegt: »One of the most striking ways of keeping »down the dead man is to divert the course of a river, bury »him in its bed, and then allow the river to resume its »course. It was thus that Alaric was buried, and Comman- »der Cameron found the same mode of burial still in vogue »for chiefs amongst a tribe of Central-Africa."

1) Frazer, pag. 76 en 77.

2) ald. pag. 65.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10^{den} MAART 1890.

Tegenwoordig de heeren KUENEN, voorzitter, FRUIN, BEETS, SIX, NABER, KERN, VAN BONEVAL FAURE, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, LAND, DE HOOP SCHEFFER, PLEIJTE, POLS, MATTHES, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER, CORNELISSEN, FOCKEMA ANDREAE, S. MULLER FZ., A. PIERSON, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, DE HARTOG, VAN RIEMSDIJK, BOOT, secretaris, en de Correspondenten GRONEMAN en TROMP.

De heeren Leemans en Moltzer hebben bericht gezonden, dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De heer Cornelissen leest het bericht over den wedstrijd in latijnsche poëzie. Tien dichters hebben daaraan deelgenomen. De beoordeelaars hebben om verschillende redenen een afkeurend oordeel geveld over de stukken, getiteld: *Laurea statuæ Josephi van den Vondel Amstelodami*, *Poly-metron*, *In morte passeris solitarii*, *Solitarius*, *Dolus inanis*, *Rex Vandalorum*, *Filius prodigus*, *De matre mea*. Zij hebben

het dichtstuk *Amor*, waarin de zelfopofferende menschenliefde van pater Damiaan bezongen wordt, gewaarmerkt met de woorden *Putavimus eum quasi leprosum*, Is. 53, 4 waardig gekeurd met goud bekroond te worden, en eene eervolle melding toegekend aan den inzender van het gedicht *Africana servitus abolenda*. Hij zal uitgenoodigd worden vergunning te geven het naambriefje te openen, waarop zijn motto geschreven staat.

Het naambriefje, behoorend bij het bekroond gedicht, wordt geopend en bevat den naam van Rudolf van Oppenraaij te Katwijk aan den Rijn.

De naambriefjes der niet loffelijk vermelde gedichten worden ongeopend verbrand.

De heer van Riemsdijk doet eene mededeeling over de registers van Gerard Alewijnsz. Na in een inleidend woord de verschillende soorten van geschreven oorkondenboeken der middeleeuwen behandeld te hebben, doet hij het karakter van de registers uitkomen, waarin ter kanselarij van eene administratie de door haar uitgevaardigde brieven werden opgenomen. De oudste kanselarijregisters van de graven van Holland en Zeeland zijn die van Willem III. Deze loopen over de jaren 1316—1336 en zijn voor ieder van de landen en districten van Holland en Zeeland en van het buitenland in dubbele exemplaren aangelegd. Eerst wenscht spreker den inhoud der registers en daarna den uiterlijken vorm dier HSS. na te gaan, om daaruit de wijze van hun ontstaan te kunnen verklaren.

De hoofdinhoud bestaat uit de van Willem III uitgegane open brieven, waarvan echter alleen die van blijvende waarde werden geboekt. Daar alleen de op Holland en Zeeland betrekking hebbende registers in dien zin volledig zijn en de buitenlandsche registers slechts een deel van 's Graven brieven bevatten, maken de eerste de kern van het geheel uit. De gansche verzameling moet dus voor het graaflijk bestuur in Holland en Zeeland zijn aangelegd. Bij gevolg zijn de geregistreerde brieven de zoodanige, van wier bestaan men

in Holland en Zeeland kennis droeg, en daaronder alle, welke in die gewesten waren opgemaakt. Merkwaardig zijn de kantschriften, waarvan de registrator tot in 1329 de brieven voorzag, daar men hierdoor verneemt, welke graaflijke raden tot het uitvaardigen der laatste hebben medegewerkt.

Behalve brieven van Willem III werden er ook oorkonden opgenomen, die door anderen zijn uitgegeven. Daar deze ook van dergelijke kantschriften werden voorzien en zij dikwijls vóór de bezegeling werden ingeschreven, is het meer dan waarschijnlijk, dat vele dezer ter graaflijke kanselarij zijn opgemaakt.

De geregistreeerde brieven worden gedurig afgewisseld met aantekeningen van allerlei aard betreffende rechten en bezittingen van den Graaf, waarvan sommige van voor de regeering van Willem III dagteekenen.

Eindelijk vindt men overal oorkonden verspreid, die ouder zijn dan het tijdperk, waarover de registers loopen. Van deze hier als retroacta opgenomen brieven moeten de door Hollandsche graven uitgevaardigde gecopieerd zijn naar bestaande afschriften of naar de origineelen, waarvan de graaflijke raden bij het behandelen van zaken kennis verkregen. De overige oorkonden, door anderen uitgevaardigd, waren doorgaans in originali in de graaflijke archieven aanwezig.

Onder de brieven van iedere soort komen aantekeningen voor, die over de behandeling der kanselarijzaken licht verspreiden. Duidelijk blijkt hieruit, dat zoowel de brieven van Willem III als de zoodanige, waarvan hij in het bezit kwam of die hem toebehoorden, door de handen van Gerard Alewijnsz. gingen. Dit laat zich goed verklaren, indien men aanneemt, dat hij voor hunne registratie zorg droeg. Men kan dus veilig aannemen, dat de registers door hem zijn samengesteld.

Na aldus den inhoud der registers beschreven te hebben, gaat spreker over tot een onderzoek van hun uiterlijken vorm.

Zooals bekend is, bestaat ieder register uit twee exemplaren, het eene in groot en het andere in klein formaat.

In ieder van die exemplaren zijn twee gedeelten of helften te onderscheiden, waarvan de eerste in het jaar 1324 eindigt en de tweede in datzelfde jaar begint. Bij onderlinge vergelijking komt men tot het resultaat, dat beide stellen waarschijnlijk op de volgende wijze zijn ontstaan.

Sedert 1316 heeft men de brieven zonder locale indeeling in een enkel register ingeschreven, dat nu niet meer bestaat. In 1324 hield men hiermede op en legde men nieuwe registers aan, waarin men tot 1336 de latere brieven, voor ieder district of land afzonderlijk, heeft geboekt. Die nieuwe registers vormen thans de tweede helft der kleine registers, welke van 1324 tot 1336 loopt.

Daar men ook de wenschelijkheid inzag van net registers, een voor ieder district of land afzonderlijk, heeft men de groote registers vervaardigd door daarin den tekst van de brieven van 1316 tot 1324 uit het algemeene register over te nemen en vervolgens de in 1324 naar het nieuwe stelsel aangelegde registers af te schrijven.

Om nu duplicaten te verkrijgen, die aan de groote registers volkomen gelijk waren, heeft men de brieven van 1316 tot 1324 op nieuw gecopieerd en voor de in 1324 aangelegde registers gevoegd, waardoor de eerste helft der kleine registers tot stand gekomen is.

Verder stelt spreker in het licht, dat uit het schrift van allerlei aantekeningen en ook uit andere gegevens blijkt, dat de beide stellen onder toezicht van Gerard Alewijnz. vervaardigd zijn en hij ze onderling vergeleken en verbeterd heeft.

Door den voorzitter uitgenoodigd om zijne bijdrage voor de Verslagen en Mededeelingen af te staan, behoudt spreker zich voor daaromtrent later een voorstel te doen in verband met hetgeen hij aan deze mededeeling nog hoopt toe te voegen.

De heer Fruin betuigt zijne instemming met de voorstellen en toelichtingen van den spreker, die geheel overeenkomen met hetgeen hij zelf bevonden heeft, toen hij voor jaren dezelfde registers bestudeerde, en die hem thans veel wat hem toen minder duidelijk was beter doen inzien en

begrijpen. Daarvoor betuigt hij den spreker zijn dank. Maar tevens betuigt hij zijn bevreemding, dat de spreker geen gebruik heeft gemaakt van de zoo hoogst belangrijke berichten betreffende de kanselarij der Henegouwsche graven en de verdienste te haren opzichte van Gerard Alewijnsz., die in den Tractatus de cura Reipublicae van Philips van Leiden voorkomen, en dat hij eveneens nagelaten heeft van dien ook door hem zoo hoog gestelden klerk een levensbeschrijving, zij het ook in groote trekken, te geven. Een en ander zou spreker's voorstelling der feiten bevestigd en tevens aangevuld hebben. Zoo verhaalt ons o. a. van Leiden, dat Alewijnsz. indertijd alleen meer arbeid verrichtte dan waartoe tijdens hij zijn Tractatus schreef, misschien vier klerken in staat zouden zijn; verder dat Alewijnsz. in zijn lange loopbaan al hooger en hooger was gestegen, en van den tijd van Willem III af, met uitzondering van een slechts korte poos, steeds met de zorg voor het register der kanselarij belast was geweest. Uit deze en meer andere berichten van iemand als van Leiden, die, hoewel een geslacht jonger, toch nog met Alewijnsz. tegelijk in den raad heeft gezeten (beiden komen op de lijst dergenen die 'sgraven kleederen dragen van 1353 onder de klerken voor) en waarschijnlijk zelfs van zijn maagschap was, rijzen allerlei vragen bij ons op, die door den spreker zoo al niet opgelost dan toch gesteld en besproken hadden kunnen worden. In welke jaren b.v. moeten wij stellen dat Alewijnsz. *niet* met het register te doen heeft gehad? Waarschijnlijk in het eerste tijdvak, dat de spreker terecht, naar het schijnt, onderscheiden heeft, tusschen 1316 en 1324, waarin wij inderdaad Alewijnsz. als rentmeester van Zeeland aantreffen. Die omstandigheid kan samenhangen met het later omwerken van dit eerste gedeelte van het oudste register. Ook het groote vermogen, dat de klerk zich in zijn bediening heeft verworven, en het aanzien, waartoe hij zijn gering geslacht heeft verheven, hadden tot belangrijke opmerkingen, met het hoofdonderwerp in verband, kunnen leiden, indien de spreker over 's mans levensloop had uitgeweid.

Door den heer P. L. Muller worden de in het Rijks-

archief aanwezige registers, betreffende Putten en Strijen, ter sprake gebracht.

De spreker beantwoordt de gemaakte opmerkingen, in het bijzonder die van den heer Fruin, en zegt dat hij met opzet de inderdaad belangrijke berichten van Philippus de Leidis ter zijde heeft gelaten, omdat deze schrijver tot het Beiersche tijdvak behoort, terwijl hij zich uitsluitend tot het Henegouwsche heeft willen bepalen. Ook zou hij, zoo hij anders had gehandeld, in kwestieën zijn vervallen, waarover hij het met zichzelf nog niet eens was. Zoo had hij dan b.v. over het verduisteren der kanselarij-registers in den eersten tijd van Willem V moeten spreken, waarvan Van Leiden gewaagt, en over de zoodanige, die Alewijnsz. aan den nieuwen Graaf heeft kunnen aanbieden. En nu is het bij hem nog volstrekt niet uitgemaakt welke der in het Archief voorhanden registers voor die laatste te houden zijn. Om deze en andere redenen had hij het beter geoordeeld op de berichten van Van Leiden niet in te gaan.

Hierop repliceerende, doet de heer Fruin opmerken, dat de berichten van Van Leiden, al leefde deze ook grootendeels onder de Beiersche vorsten, toch wel degelijk op de kanselarij onder de Henegouwers en juist onder het beheer van Alewijnsz. betrekking hebben, en daarom niet zonder nadeel buiten besprek kunnen blijven; en wat de registers aangaat, door Alewijnsz. aangeboden, is hij van meening, dat die kort voor de aanbidding zijn samengesteld en uit den aard der zaak veel onvollediger en gebrekkiger hebben moeten zijn, dan eenige registers uit dien tijd, die zich thans in het Archief bevinden, en vermoedt hij dat zij, toen eens de oorspronkelijke registers terecht waren gekomen en op hun plaats gezet, als voortaan overbodig en nutteloos zullen zijn opgeruimd. Van Leiden spreekt ook over dit geval voornamelijk met het doel om te doen uitkomen, hoe zulke oude ervaren Memoriales (hij zinspeelt op een titel uit het latere Romeinsche keizerrijk) die in de antecedenten doorkneed waren, onder het stelsel dat tijdens zijn schrijven heerschte, niet zonder schade der regeering, maar al te zeer werden gemist.

De heer Groneman biedt bij de rondvraag voor de bibliotheek aan twee overdrukken uit het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië over de behandeling van cholera door creoline.

Daarop wordt de vergadering gesloten, om door eene buitengewone vergadering, volgens § 17 van het Reglement van Orde, gevolgd te worden.

B E R I C H T

OVER DEN

WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE.

Hebben wij ons vorige Verslag aangevangen met de mededeeling, dat de oogst van gedichten bijzonder overvloedig was geweest, thans beginnen wij met te vermelden, dat, terwijl ons weinig minder versregels ter lezing werden aangeboden dan verleden jaar, het aantal ingekomen dichtstukken weder is toegenomen. Niet minder toch dan tien mededingers naar den prijs hebben zich dezen keer aangemeld.

Een gedicht tot opschrift dragend *Laurea statuæ Josephi* (N. B.!) *van den Vondel, Amstelodami*, moesten wij buiten beschouwing laten, omdat het uit slechts vijf en twintig versregels bestaat, de helft van het in Hoeuffts testament bepaalde getal. Doch ook al beantwoordde het in dit opzicht aan den gestelden eisch, toch zouden wij deze proeve van verzenmakerij, als te eenen male onbevredigend, stellig ter zijde hebben gelegd.

Van het alzoo overblijvende negental vermelden wij in de eerste plaats het gedicht *Ad passerulum suum Bibi*. Het is eigenlijk een Inleiding tot een bundel van zestien Carmina getiteld *Polimetron*. De dichter heeft goedgevonden deze gansche verzameling te onzer beschikking te stellen met verzoek een stuk uittekiezen, waarmede hij, naar onze meening, het gevoeglijkst als mededinger naar den prijs zou kunnen optreden. Nadat onzerzijds was te kennen gegeven, dat wij, hoezeer ook zijn goede bedoelingen waar-

deerende, de keuze aan den dichter zelven meenden te moeten overlaten, heeft deze het bovengenoemde gedicht aangewezen.

Hij vergelijkt zijn bundel verzen met een *passerulus* (men leze *passerculus*), wien hij op het oogenblik, waarop hij hem loslaat om uit Italië naar Amsterdam te vliegen, zijn beste wenschen op de lange reis medegeeft. In niet minder dan 246 Hendecasyllabi worden eenige onsamenhangende ontboezemingen ten beste gegeven. Zelfs de juichtoonen vernemen wij, die zullen worden aangeheven, wanneer *Bibi* of *Bibilus* — dit is de naam van het muschje — met den krans der overwinning getooid zal zijn teruggekeerd. Het doet ons voor den dichter leed dat zijne hoogg gespannen verwachtingen niet zullen verwezenlijkt worden. Zoozeer toch heeft hij zich door zijn eigenaardigen furor poeticus laten meeslepen, dat hij zich volstrekt niet heeft bekommerd om de meest bescheiden eischen van gezond verstand en goeden smaak. Taal en versbouw zijn geheel in overeenstemming met den inhoud.

Terwijl deze dichter wenscht te doen gelooven dat hij geïnspireerd is geworden door het bekende gedichtje van Catullus, is een ander met een navolging daarvan in het strijdperk getreden. Zijne Elegie voert tot opschrift *In morte passeris solitarii*. Het zou natuurlijk onbillijk zijn er dezen dichter een verwijt van te maken, dat zijn gewrocht den toets eener vergelijking met zijn model in geen enkel opzicht kan doorstaan. Op zich zelf beschouwd laat de sentimenteel gekleurde, zouteloze opsomming der voortreffelijke eigenschappen van de doode musch, afgewisseld door een toonige jammerklachten over haar afsterven den lezer volkomen koud. Al is ook de versificatie doorgaans vloeiend, toch schenkt deze geen voldoende vergoeding voor de onbeduidendheid van den inhoud.

De stof voor het gedicht *Rex Vandalorum* is ontleend aan een passage bij Procopius (de Bello Vandalico II. 6,7), waar verhaald wordt hoe de zwakke Gelimer, nadat hij door Belisarius verslagen en van zijn rijk beroofd was, op den berg Papua een wijkplaats vond onder de Mooren en onder

hen een kommervol bestaan voortsleepte; hoe hij, door Belisarius, onderbevelhebber Pharas ingesloten, aanvankelijk hardnekkig weigerde zich overtegeven, doch zijn vervolger verzocht, hem een harp te zenden om zijn droevig lot onder begeleiding van snarenspeel te bezingen, een spons om zijn ontstoken oog te betten en een stuk brood om zijn honger te stillen; hoe hij eindelijk, door den nood gedrongen, besloot zijn wijkplaats te verlaten en zich aan den vijand overtegeven.

Had de dichter er zich toe bepaald de kern van het verhaal van Procopius in een poëtisch kleed te hullen, wellicht zou het hem dan gelukt zijn iets goeds voorttebrengen. In plaats daarvan heeft hij zich hier en daar kleine afwijkingen veroorloofd en versieringen aangebracht, die zoowel met de historie in strijd zijn, als met de archaeologie. De taal, waarin het gedicht geschreven is, hoewel doorgaans grammatisch onberispelijk, laat te wenschen over wat losheid en sierlijkheid betreft. Dikwijls krijgt men niet anders dan metrisch proza te lezen.

Een stukje luimige poëzie wordt ons aangeboden in *Dolus inanis*. Wij vernemen dat een Hollandsche boer, met den naam Friso bestempeld, ten einde het aanhoudend gekijf zijner twistzieke wederhelft te ontgaan, tot laat in den nacht in het bierhuis pleegt te vertoeven. De vrouw aan die hebbelijkheid van haren echtvriend een einde willende maken, vermomt zich als Satan en wacht hem op terwijl hij met waggelende schreden huiswaarts keert. De bij zijn nadering gehouden boetpredikatie maakt niet den minsten indruk op den zondaar, die de list doorgrondende, op den Booze toetreedt:

- » Atque ita »salve" infit »sero mihi cognite tandem!
- » Ut te cerno libens! accipe daque manum.
- » Nos, bone, si nescis, arcissima vincula iungunt,
- » Auspice te nupsit mi tua quippe soror".

Het voorval wordt los en ongekunsteld verteld. De versificatie is vloeiend, de taal over 't geheel genomen zuiver. Dit doet ons de hoop uitspreken dat de dichter zal be-

sluiten een anderen keer een waardiger onderwerp te bezingen. Wat hij nu heeft gekozen is te plat en te afgezaagd, dan dat zijn werk voor eene onderscheiding in aanmerking kan komen.

Geheel anders is de toon, die door den dichter der *Elegie Solitarius* wordt aangeslagen. Een grijsaard, gebogen onder den last der jaren en reikhalzend naar den dood uitziende, verhaalt hoe hij wars van de wereld en hare ijdelheden een wijkplaats heeft gezocht en gevonden op een eenzame plek in het gebergte. In zijne kluis wijdt hij zich aan de beschouwing der hem omringende natuur en zijn ziel gaat op in eerbiedige bewondering en aanbidding van de wijsheid en goedheid des Scheppers. Het laatste gedeelte van het gedicht is een niet onverdienstelijk stuk poëzie. Het is met warmte geschreven, de gedachtengang is geleidelijk. Maar geheel anders is het gesteld in de eerste helft. Wel worden enkele bijzonderheden uit het vroegere leven van den dichter aangestipt, die zijn gemoed met wrevel hebben vervuld, o. a. dat een door hem zelve gekweekte roos door nachtvorst bedorven en een lievelingsvogeltje door een kat verslonden werd en hij als schooljongen soms van den meester een duchtige kastijding ontving; wel wordt ter loops vermeld hoe noch de beoefening der dichtkunst, noch de studie der rechtsgeleerdheid en der geneeskunde hem bevrediging schonk, maar de lezer begrijpt volstrekt niet, wat hem bewogen heeft om zich van de wereld af te zonderen. Op het gevaar af van den dichter in een nog somberder stemming te brengen, moeten wij verklaren dat wij zijne *Elegie* onvoldaan ter zijde hebben gelegd.

Van de weemoedige stemming van een anderen dichter legt de *Elegie* getuigenis af, die tot opschrift draagt *De matre mea*. Hoewel reeds vijftien jaren sedert het verscheiden zijner moeder zijn verloopen, gevoelt hij nog dagelijks levendig het gemis harer trouwe liefde en zorg. Met aandoening denkt hij voortdurend aan de jaren zijner jeugd, waarin zij hem een onfeilbare gids was op zijn levenspad en deugd en wijsheid bij hem trachtte aan te kweeken. Wanneer hij in zijn volgend leven kennis heeft vergaderd,

wanneer hem eer en roem zijn ten deel vallen, dan heeft hij die voorrechten in de eerste plaats te danken aan de lessen hem door zijn moeder ingeprent. Hij wenscht dat de geest der voortreffelijke vrouw hem zijn leven lang als een goede genius zal blijven omzweven.

Al kunnen ook tegen de compositie van het gedicht geen gewichtige bedenkingen worden ingebracht, toch laat het den lezer onbevredigd, zoowel om de vermoeiende eentonigheid en zekere vaagheid van voorstelling, als — en dit is wel het grootste bezwaar — om de vaak hinderlijke duisterheid van taal en gewrongenheid van zinsbouw.

In een dichtstuk bestaande uit niet minder dan 822 dactylische hexameters wordt ons een poëtische bewerking aangeboden van de parabel van den Verloren Zoon. Al dadelijk is men geneigd niet zonder eenige verbazing te vragen hoe het mogelijk geweest is aan het door zijn eenvoud treffende verhaal, dat bij den Evangelist zulk een bescheiden plaats inneemt, een zoo groote uitbreiding te geven. Eene nadere kennismaking leert dat de dichter verschillende personen uitgewerkte alleenspraken en samenspraken laat houden en dat hij bovendien meer dan eens uitweidingen invlecht, die met den loop van het verhaal in geen of in een zeer los verband staan. Zoo is hij b. v., blijkbaar met de bedoeling om aan zijn gedicht een sterk sprekende morali-seerende strekking te geven, op den inval gekomen om de overdreven zucht naar vrijheid als de eenige oorzaak voor te stellen van de afdwalingen en het ongeluk van den Verloren Zoon. Hierin vindt hij dan aanleiding om *Libertas* als een persoon te doen optreden, die in een uitvoerige toespraak den jongen man tot het kwade verlokt.

Met het maken dezer opmerking hebben wij de voor-naamste bedenking aangegeven, die wij tegen *Filius prodigus* meenen te moeten in het midden brengen. Het verhaal is veel te lang uitgesponnen dan dat het den lezer tot het einde toe zou kunnen boeien. Doch reeds bij een oppervlakkige kennismaking springt het in het oog, dat men een arbeid voor zich heeft, die getuigt van groote belezenheid des dichters en van zijne ongemeene vaardigheid in het uit-

drukken zijner gedachten in versmaat. Wij veroorloven ons, als proeve, een passage mede te deelen, waar een schildering gegeven wordt van de streek, die de filius prodigus doortrekt nadat hij de woning zijns vaders verlaten heeft:

Hic liquidi fontes, hic lento flumina cursu
 Piscosive lacus, hic mala nitentia summis
 Pendula ab arboribus; zephyri hic motantibus auris
 Leniter horrentes segetes campique natantes,
 Hic horti, hic pictis stellantia floribus arva,
 Mitibus hic properans in collibus uva racemos,
 Hic virides olea montes, hic myrtea silva
 Et cedri et palmae caelo capita alta ferentes,
 Plurimaque ex aliis alia hinc spectacula rerum
 Nimirum oblectant oculos.

Men zal moeten toegeven, dat verzen als deze, met een lofwaardige gemakkelijkerheid zijn neergeschreven. Maar juist die gemakkelijkerheid doet den dichter alle zelfbeperking uit het oog verliezen en brengt hem maar al te dikwijls in botsing met de eischen van den goeden smaak en — ook dit mag niet verheeld — met die der Latiniteit. Wij drukken den wensch uit, dat hij zich later opgewekt moge gevoelen om ons een vrucht van zijn dichterlijk talent aan te bieden, waarin eenvoud en soberheid van compositie beter zijn betracht.

Hadden wij tot dusverre meer af te keuren dan te prijzen, bij het oordeel, dat wij over de twee overblijvende gedichten meenen te moeten uitspreken, kon de lof verreweg de overhand hebben.

Wij nemen eerst *Africana servitus abolenda*, een gedicht uit 252 dactylische hexameters bestaande.

De dichter begint met de aanschouwelijke schildering van het leven eener Negerbevolking in het hart van Afrika. De rust en vrede, die er heerschen, worden onverwachts verstoord door de nachtelijke overrompeling eener op slaven en ivoor beluste bende. Ouden van dagen en volwassen man-

nen worden meedoogenloos neergeschoten, jonge vrouwen en kinderen buit gemaakt en meegesleurd:

At trepidae matres, pueri innuptaeque puellae
 In breve coguntur spatium, captivaeque praedo
 Dinumerat capita; adstricti per mutua vinclis
 Nequicquam saeva languentes morte propinquos
 Tectaque respiciunt atra consumpta favilla
 Sternentesque solum, nuper sua regna, ruinas.
 Vulnera nec mulier potis est abstergere fletu,
 Nec suprema viro datur oscula figere rapto.
 Obstupefacta malis natalem devovet horam,
 Dimittitque animum, nec iam spem concipit ullam.

Breedvoerig en in levendige kleuren wordt vervolgens het lijden geteekend van de arme gevangenen op hun langen, bangen tocht uit het binnenland naar de kust. Ten langen leste wordt eene aan zee gelegen stad bereikt:

Urbs in conspectu surgit prope littoris undam,
 Atque vagis juxta statio patet apta carinis.
 Adspectos inhiat tum primum femina muros,
 Velivolique maris miratur fervere fluctus.

Nadat de Arabische slavenjagers in de Moskee den zegen van Allah hebben afgesmeekt op de haast volbrachte onderneming, worden de gevangenen in een afzichtelijk verblijf opgesloten, waaruit men hen na eenige dagen van rust te voorschijn haalt om op de slavenmarkt als koopwaar tentoongesteld en verhandeld te worden:

Proh scelus! asseruit toto quem sanguine Christus,
 Merx homo mutatur paucis vilissima nummis.

Na nog in enkele trekken het treurig lot geschetst te hebben, dat den meesten slaven beschoren is, roept de dichter vol verontwaardiging uit:

Usque adeo nihil est vetitum! Nunquam Africa tellus
 Barbarie tristi fusoque cruore vacabit?

Nunquam adeo non infelix durissima servus
 Iura tremiscet heri scutica conscissus atroci?
 Aut scelus admittet natura horrente repressum,
 Pentapoli meritaë quum flammeus ingruit imber?
 Surge age, Christe Deus!

Hij bidt vervolgens God dat Hij de harten der volkeren bewege om aan zooveel gruwelen een einde te maken. En blijkbaar is de vervulling dier bede nabij. Immers de gansche beschaafde Christenheid, gewekt door de roepstem van den wakkeren kardinaal Lavigerie, maakt zich op om den afschuwelijken slavenhandel te keer te gaan. De paus schenkt zijn zegen en steun aan de grootsche onderneming. Hem wordt daarvoor aan het slot van het gedicht lof en eer toegebracht.

Men leest dit dichtstuk van het begin tot het einde met bijna onverdeelde belangstelling en ingenomenheid. De gedachtengang is geleidelijk, de voorstelling helder en duidelijk. Bovenal in het schilderen toont de dichter zijn meesterschap. Waar hij beschouwingen en bespiegelingen geeft, slaat hij niet zelden een toon aan, die niet van gezwollenheid is vrij te pleiten.

De vloeiende versificatie en de keurige dictie verraden den geoefenden en smaakvollen dichter. Behoudens enkele uitdrukkingen, aan het moderne spraakgebruik ontleend, kan de taal zuiver en gekuischt genoemd worden.

Wij zouden, dit alles in aanmerking nemende, dan ook niet gearzeld hebben *Africana servitus abolenda* met den eerepenning te bekroonen, indien wij niet nog een ander gedicht hadden ontvangen, waaraan wij gemeend hebben den voorrang te moeten toekennen.

Het draagt tot opschrift *Amor*, is in Elegische versmaat gedicht en 170 regels lang. De dichter bezingt Pater Damianus, die, gelijk bekend is, zijn leven gewijd heeft aan de verzachting van het treurig lot der door lepra aange-taste bevolking van Molokai, een der Sandwich-eilanden.

Na in een beknopten aanhef verkondigd te hebben dat hij de zegepraal wil verheerlijken door reine christelijke

liefde behaald, begint hij met een schildering van het schouwspel dat de natuur op Molokai aanbiedt:

Inter Americae gazas Asiaeque vireta,
 Late Tranquillum qua silet usque Mare,
 Ipsius in tepidae felici limite zonae
 Caeruleis vernans innatat hortus aquis.
 Indigenis durum Molokai habet insula nomen,
 Quae Fortunatam nomen habere queat.
 Ingentis surgunt hinc alba cacumina montis
 Praecipitique ruens vortice spumat aqua;
 Hinc vario properant valles descendere clivo,
 Aut per pingue levis murmurat unda solum;
 Undique carminibus fragrant personat umbras,
 Garrula quae tremulo gutture turba canit.
 Hic dare temperiem certant cum solibus aerae;
 Nunquam frigida nox, fervida nulla dies.
 Hic cum flore novo pendent ex arbore fructus,
 Veris et autumnus sunt bona mixta simul.
 Quicquid in Elysii finxerunt sedibus unquam
 Antiqui vates, hic Paradisus habet.

Op deze passage volgt als een scherpe tegenstelling eene beschrijving van de afzichtelijke kwaal, waardoor de bevolking geteisterd wordt. Wij vernemen verder hoe ieder vreemdeling, door toeval op deze kust verzeild, door vrees voor besmetting aangegrepen, terugdeinst en zich haast om het eiland te verlaten. Niet alzoö Damianus. Door deernis met de ongelukkigen bevangen, laat hij zich niet dan noode bewegen om hen weer te verlaten en zijn reis te vervolgen. Aan boord teruggekeerd vindt hij geen vrede in zijn gemoed. Hij betreurt het dat hij weerstand heeft geboden aan de aandrif, door God in hem gewekt, om het leed, dat hij aanschouwd heeft, te verzachten. Hij moet naar Molokai terug. Vruchteloos zijn de pogingen om hem van de uitvoering van zijn voornemen aftebrengen. Nu wordt ons geschilderd hoe de edele menschenvriend, na zijn terugkomst aanvankelijk met wantrouwen bejegend, allengs de genegenheid der lijdens weet te winnen, hoe hij hen opheft uit

hun zedelijk verval en het hem gelukt neerslachtige vertwijfeling te doen wijken voor blijmoedige berusting. Eindelijk wordt ons verhaald hoe Damianus, na zich tien jaar lang vol zelfverloochenende liefde aan de vervulling zijner levenstaak te hebben toegewijd, zelf door de vreeselijke ziekte wordt aangetast en hoe hij juichend in zijn lijden den dood te gemoet gaat. En de dichter, wel verre van den martelaar te beklagen, roept uit:

Haec tibi— nec miseret— Damiane, haec horrida merces
 Horrida— non miseret— gloria debita erat!
 Non miseret, fateor, quantumvis ora venusta
 Mox grassante lepra vulnera foeda geras;
 Est etenim— vulgus reclamitet— est ubi virtus
 In turpi veniat corpore pulchra magis.
 Non miseret, dirus quamvis dolor ossibus haerens
 Admovet urentes nocte dieque faces;
 Singula solvuntur sensim putredine membra,
 Atque minutatim defluus in tumulum;
 Non miseret, Damiane! O si mea territa virtus
 Vel voto valeat te, Damiane, sequi!

Ten slotte uit de dichter den wensch dat allerwegen standbeelden ter eere van Damianus mogen verrijzen, opdat diens misvormde gelaatstrekken een sprekend en duurzaam getuigenis afleggen van de macht der Christelijke liefde.

Wij kunnen niet anders dan onze groote ingenomenheid met dit voortreffelijk dichtstuk uitspreken. Wel hebben wij een enkele bedenking tegen de compositie in te brengen, wel meenen wij dat hier en daar de woordenkeus gelukkiger had kunnen zijn, maar daardoor wordt geenszins afbreuk gedaan aan de dichterlijke waarde van het geheel. Van gloed en bezieling getuigen die even gespierde als welluidende verzen. De dichter weet niet alleen den lezer voortdurend te boeien, het gelukt hem ook in diens gemoed een sprank te doen ontvonken van het vuur, dat in zijn eigen borst heeft gegloeid.

Het zal U daarom wel niet verwonderen te vernemen

dat onze Commissie eenparig besloten heeft het gedicht *Amor* met goud te bekronen.

Het gedicht *Africana servitus abolenda* wenschen wij loffelijk te vermelden en op kosten van het Legaat uit te geven, wanneer de dichter, daartoe uitgenoodigd, verlof zal gegeven hebben tot het openen van zijn naambriefje.

Amsterdam,
Maart 1890.

J. J. CORNELISSEN.
J. C. G. BOOT.
S. A. NABER.

PROGRAMMA.
CERTAMINIS POETICI
AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA
EX LEGATO HOEUFFTIANO
IN ANNUM MDCCCXCI INDICTI.

In coetu Ordinis litterarij a. d. VI Id. Martias de carminibus ante Kalendas Ianuarias ad certamen oblatis sic decretum est:

Laurea statuæ Josephi (sic) van den Vondel, Amstelodami legitimum versuum numerum non attingit.

Poeta, qui sub nomine *Polimetron* XVI carmina misit, rogatus ut indicaret quod ipsi optimum videretur, selegit carmen hendecasyllabum *Ad passerulum suum Bibi*, cuius nec argumentum nec forma placet.

Non melioris notae est elegia *In morte passeris solitarii*.

Carmen *Rex Vandalorum* continet Procopii narrationem versibus inclusam, cui multa aliena sine ullo nitore immixta sunt.

Dolus inanis est carmen ludicrum puro sermone scriptum versibusque canoris, sed versatur in argumento nimis tenui et pervulgato.

Magis placet elegia, quae inscribitur *Solitarius*, et laude digna esset, si prior pars alterius partis virtutem aequaret.

In elegia *De matre mea* poeta matrem ante XV annos amissam luget. Ea pietate se magis commendat, quam sermonis perspicuitate.

Filius prodigus est paraphrasis poetica notissimae parabolae, versibus hexametris plus quam octingentis constans. Prodit artificem poeseos latinae peritissimum, sed nescientem observare modum, et qui eo lectorem fatigat.

Egregius poeta composuit carmen *de Africana servitute abolenda*, quod tantis virtutibus excellit, ut praemio dignum sit. Sed victoriam dubiam fecit aemulus, qui in elegiaco carmine quod inscribitur *Amor*, cecinit Patris Damiani generosum facinus, qui leprosis curandis vitam impendit.

Huic tandem praemium aureum, illi mentionem honorificam iudices decreverunt.

Aperta scidula, cui inscripta erant verba: *Putavimus eum quasi leprosum* Is. 53, 4, quae eadem *Amori* sunt addita, prodiit nomen RUDOLPHI VAN OPPENRAAIJ S. I. Carminis de Africana servitute tollenda poeta nomen suum prodere noluit.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus, ut carmina latina non ex alio sermone translata neque L versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta, sumptu suo ante Kalendas Ianuarias anni proximi mittant IOANNI COEN. GER. BOOR, Ordini litterario Academiae ab actis, munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit.

Praemium victoris erit nummus aureus CCC florenorum. Carmen praemio ornatum, et si qua secundo tertiove honore digna censebuntur, quando eorum poetae scidulae aperiundae veniam dabunt, sumptibus ex legato faciundis typis describentur.

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Martio pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus reiectis additae comburentur.

Amstelodami

a. d. V Kal. April. a. MDCCCXC.

A. KUENEN,

Ord. lit. Praeses.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^{den} APRIL 1890.

Tegenwoordig de heeren KUENEN, voorzitter, LEEMANS, BRILL, BEETS, SIX, NABER, HOEKSTRA, KEEN, VAN BONEVAL FAURE, DE GOEJE, LAND, PLEIJTE, MATTHES, TIELE, WIJNNE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, CORNELISSEN, S. MULLER, FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, DE HARTOG, VAN RIEMSDIJK, P. L. MULLER, SPEIJER en BOOT, secretaris, benevens de Correspondenten GRONEMAN en TROMP.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris leest de kennisgeving van het overlijden van het rustend lid M. F. A. G. Campbell, dat door hem met een brief van rouwbeklag aan de weduwe Mevrouw P. Campbell-Guyot is beantwoord. De voorzitter neemt het woord en zegt: »Al weder eene plaats in ons midden ledig. Want al was Campbell sedert eenige maanden onder onze rustende leden opgenomen, hij bleef tot het laatst toe onze vergaderingen bezoeken, en gaarne beschouwden wij hem nog steeds als een der onzen. Wien onzer was het niet een genoegen, een handdruk en een woord te wisselen met den beminnelijken en bescheiden man, dien wij nu missen moeten? De eenvoud en de nederigheid, die hem kenmerkten

en die dan ook nu, na zijn afsterven, door allen als om strijd worden geroemd, waren bij hem niet het kleed, dat het alledaagsche bedekte. Daarachter scholen eigenschappen en gaven, die eerst bij nadere kennismaking, maar dan ook aan ieder openbaar werden: eene kloeke en vaste overtuiging, een fijne geest, rijke kennis en eene grenzenlooze hulpvaardigheid. Op de Koninklijke Bibliotheek was hij, in den vollen zin van dat veel gebruikte woord, de rechte man op de rechte plaats. Wat hij voor die instelling, waarmede hij zich als vereenzelvigd had, heeft gedaan; hoe hij de hem toevertrouwde schatten niet slechts voor anderen beheerd, maar ook zelf gebruikt heeft; welke de blijvende waarde is van zijne geschriften — dat alles zal, naar ik hoop, later ook in onzen kring opzettelijk worden in het licht gesteld. Onze Afdeeling mag er roem op dragen, dat zij, met de Leidsche Universiteit, die hem in 1875 onder hare doctoren opnam, de verdiensten van Campbell heeft erkend, en houdt zijne nagedachtenis in eere”.

Daarop levert de heer Groneman een verslag der opgravingen aan den voet der Hindoetempels te Parambanan. Daar bevinden zich drie hoofdtempels, eenige kleinere en ongeveer 157 zeer kleine tempels. Het binnenste der drie hoofdtempels is 3 à 4 jaren geleden door de oudheidkundige vereeniging van Jogjakarta van puin bevrijd, en daar werden Ciwa — Brahma — en Vishnoebeelden en putten met lijkasch gevonden.

De voet der tempels bleef onder een zware puinlaag bedolven, totdat in 1889 een aanvang gemaakt kon worden met de ontgraving der westzijden van den Ciwa — en van den Vishnoetempel; na het vertrek van den Spreker is daarmede voortgegaan, totdat de arbeid wegens geldgebrek gestaakt moest worden. De voor de voltooiing aangevraagde gelden zullen echter door de Regeering verstrekt worden.

Iedere tempel rust op een veelhoekig ommuurd terras, welks voet met leeuwen in nissen en bodhiboomen, de terrasmuur van den Ciwatempel met in- en uitspringende nis-

sen is versierd, waarin groepen van vrouwen (apsara's?) en dansende of musicerende mannen staan. Langs den binnenkant van den muur verhaalt een doorlopende reeks van beeldwerken de hoofdgebeurtenissen van het Ramayana-epos, en aan den wand zijn godenbeelden uitgehouwen, die door symbolen zijn gekenmerkt.

In 't midden van elk der beide ontbloote zijden leidt een trap naar het terras en verder naar de Ganéça- en Doerga-Kapel.

Keurige lijstwerken bekronen zoowel de beeldwerken, als de hoogere tempelwanden.

De voet van den tjandi Vishnoe is als die van den Ciwa-tempel behouwen, maar er zijn daar geene trappen. De terrasmuur is bijna geheel verdwenen en de godenbeelden aan den wand zijn door een hoogere troonzetel en een minder rijk gevolg omstuwd.

De spreker toont de schoonheid der beeld- en lijstwerken aan door eene menigte photogrammen en teekeningen. Naar zijn oordeel pleit de vereeniging van boeddhistische en ciwaitische symbolen voor de meening, dat de bouwmeesters dezer tempels mahayanistische Boeddhisten waren, die den Boeddha ook in den vorm van Ciwa, Vishnoe en Brahma geeerd hebben.

De heer Kern wijst in antwoord op deze laatste opmerking er op, dat alle Indische godsdiensten ontsproten zijn uit dezelfde bron, het Indisch gemoed, en daarom op elkan- der gelijken, zoodat het moeilijk valt uit te maken, aan welke eeredienst de voortbrengselen der bouwkunde moeten worden toegeschreven.

Eene opmerking van den Spreker over den jongeren oorsprong van den kris, omdat die onder de versieringen niet is afgebeeld, wordt door den heer Kern in twijfel getrokken, vooreerst omdat het niet zeker is dat de modellen der versieringen aan eigen land en volk ontleend zijn, ten anderen omdat de kris als tempelversiering geen dienst kon doen.

De Spreker geeft de juistheid dezer opmerkingen toe.

Op de vraag van den voorzitter of het medegedeelde voor de V. en M. bestemd is, antwoordt de Spreker dat hij nog

nadere berichten uit Jogjakarta wacht, en dan wellicht zijne mededeeling met eenige platen ter uitgave in de werken der Akademie zal aanbieden.

De heer Groneman wijst verder hierop, dat door de regeering eene som van f 9600 voor de blootlegging der beeldwerken aan den voet van den Boroeboedoer is toegestaan, en dat het wenschelijk is dat het opzicht over en de leiding van dat werk aan een deskundige worde opgedragen. Hij wil zich daartoe beschikbaar stellen, en verzoekt de afdeling hem daarvoor aan de regeering voor te dragen.

De voorzitter verzoekt de heeren Leemans en Kern om over dit voorstel een advies uit te brengen. Deze nemen die opdracht aan.

De heer Naber doet eenige mededeelingen omtrent de aantekeningen op Flavius Josephus, welke door Dr. J. H. Holwerda zijn nagelaten en door zijnen zoon aan spreker werden toevertrouwd. Het is omstreeks vijftig jaar geleden dat H. met zijne studien een aanvang maakte en sedert dien tijd verscheen de uitgaaf van Dindorf, wien Bekker gevolgd is. Dindorf heeft even als H. veelvuldig gebruik gemaakt van het goede, dat Havercamp verzameld had zonder eenig vermoeden te koesteren omtrent de wezenlijke waarde. Men telt de plaatsen bij duizenden, waar Holwerda zich verklaart voor de lezing, die ook door Dindorf is opgenomen in de Parijsche editie. Doch na wegschrapping van alles wat thans buiten schuld van H. allang bekend is, blijven er een zeker aantal onuitgegeven oorspronkelijke emendaties, die te zijner tijd zullen worden openbaar gemaakt in de nieuwe uitgave, welke de firma Teubner heeft ondernomen. Spreker geeft enkele voorbeelden. Bell Jud. II p. 182. 28 Bekk. wordt achter *πελάγῃσι* ingevuld *σόλον*, p. 195. 9 wordt voor *οἰκίῳ θήμῳ* voorgesteld *θημίῳ*, p. 332. 18 vul in *δύνασθαι* achter *πολεμεῖν*, p. 336. 30 *περιέχει* lees: *παρέχει*, Bell Jud. V. p. 13. 14 *δένδρων* lees *δενδρώνων*, p. 37.

31 *πρῶτος* lees *ἄρκωτος*, c. Apion. I, p. 235 *οἱ ἐγκεχωρισμένοι*, lees: *ἐν κεχωρισμένοι*, enz.

De Secretaris vestigt de aandacht op het eerste stuk der *Monumenti antichi*, die onder toezicht der Kon. Akademie der Lincei bij Ulr. Hoepli te Milaan worden uitgegeven, en die bestemd zijn om het geen van oude Monumenten niet alleen in Italie, maar ook in Griekenland en elders door Italianen gevonden is en gevonden wordt, uitgegeven en op te helderen. Een exemplaar is voor de boekerij aangekocht.

De voorzitter biedt namens den heer Fruin eene verhandeling van Dr. C. P. Burger Jr., *Sechzig Jahre aus der älteren Geschichte Roms 418—358 v. C. ter opneming in de werken der afdeeling aan*. Zij wordt in handen gesteld van de heeren Boot en Francken.

De heer van Riemsdijk bericht, dat hij zijne bijdrage over de registers van Gerard Alewijnsz heeft afgewerkt, en biedt haar aan voor de Verslagen en Mededeelingen. Zij zal aan de Commissie van redactie worden gezonden.

Nadat de heer Groneman een afdruk van zijn opstel over Tjandi Idjo nabij Jogjakartâ voor de boekerij heeft aangeboden, wordt de Vergadering te twee uren gesloten, om door eene buitengewone gevolgd te worden.

DE REGISTERS VAN GERARD ALEWIJSZ.

MEDEDELING VAN

Th. VAN RIEMSDIJK.

Ieder, die bij historische onderzoekingen middeleeuwsche oorkonden raadpleegt, weet bij ondervinding, hoe noodig het is ze aan een opzettelijk onderzoek te onderwerpen. Bestaan zij nog in het oorspronkelijke, dan moet hare echtheid blijken; zijn er slechts afschriften aanwezig, dan behoort men tevens na te gaan, in hoever de oorkondentekst juist is weêrgegeven. De oudste en beste copiën treft men doorgaans in chartularia en registers aan. Weet men, hoe deze laatsten zijn tot stand gekomen, dan wordt men met den aard der hss. bekend, waarnaar de oorkonden zijn afgeschreven, en zal men dientengevolge de waarde der gemaakte copiën kunnen beoordeelen. Het is dus van gewicht zich ook met een onderzoek van die oorkondenboeken, vooral wat hun ontstaan betreft, bezig te houden.

Ik zal hier niet in breedvoerige beschouwingen treden aangaande de codices, waarin men in de middeleeuwen oorkonden placht op te nemen, maar bepaal mij tot de opmerking, dat de meeste tot twee hoofdsorten kunnen worden gebracht. Verlangde een wereldlijk of geestelijk vorst, heer of lichaam een overzicht van zijne rechten en bezittingen te bekomen, dan werden in een boekdeel de oorkonden afgeschreven, die als de titels daarvan werden aangemerkt. Zulk een copieboek kwam, althans wat de kern betreft, doorgaans in eens tot stand, was in de meeste gevallen het

werk van een enkel persoon en bevatte oorkonden, waarvan de vorst, de heer of het lichaam in het bezit was gekomen en de origineelen in zijn archief bewaard waren gebleven. Tegenover die copieboeken staan de registers, die dienen moesten om de handelingen van eene autoriteit of administratie in herinnering te houden. Men boekte daarin de brieven, die door haar waren uitgevaardigd. Zulk een register ontstond slechts langzamerhand en werd in den loop der tijden door andere van denzelfden aard gevolgd. Verschillende personen plachten ze achtereenvolgens te bewerken en daarin den tekst der brieven op te nemen, die in originali aan de belanghebbenden werden afgegeven. Daar zij geregeld ter kanselarij van de autoriteit of administratie gehouden werden, zal ik ze in het vervolg als kanselarijregisters aanduiden. Het zijn die registers, waarop ik meer bepaaldelijk de aandacht wensch te vestigen.

Beide soorten van oorkondenboeken zijn van even ouden oorsprong, maar de laatste zijn veel later dan de eerste algemeen in gebruik gekomen. Dit hangt samen met de geschiedenis en ontwikkeling der middeleeuwsche kanselarijen.

Het is bekend, dat de pauselijke kanselarij tot de hoogste oudheid opklimt en reeds in de vroegste tijden eene bijzonder goede inrichting had. In meer dan een opzicht was zij eene navolging van die der Romeinsche keizers. Tot de gebruiken, welke zij van de laatste overnam, behoorde ook het houden van registers, waarin de uitgevaardigde brieven werden ingeschreven. Van die registers wordt reeds in de vijfde eeuw melding gemaakt. De oudste zijn in het oorspronkelijke niet meer aanwezig, maar in het Vaticaan bewaart men de latere, die met de regeering van Innocentius III, welke in 1198 den pauselijken stoel beklom, een aanvang nemen. Gedurende vele eeuwen schijnen de pauselijke de eenige kanselarijregisters te zijn geweest. Immers bij de Merovingische en Karolingische vorsten waren zij niet bekend. Het was eerst koning Philips Augustus, die, nadat in 1194 zijn archief in handen van de Engelschen gevallen was, zoodanige registers heeft aangelegd, en sedert dien tijd zijn zij geregeld ter kanselarij van de Fransche Koningen

gehouden geworden ¹⁾. Gelijktijdig ongeveer ontstonden de thans nog aanwezige seriën van de registers der koningen van Engeland. De oudste dezer rotuli — aldus genaamd omdat zij den vorm van rollen hebben — beginnen met de regeering van koning Jan omstreeks 1200. Overeenkomstig de bestaande indeeling der koninklijke oorkonden in chartae, litterae patentes en litterae clausae werd toen reeds voor ieder van die soorten van brieven een afzonderlijke rol gehouden ²⁾. Aan het hof van de Duitsche keizers heeft men zich, behalve voor het koninkrijk Sicilië, niet van zoodanige registers bediend, totdat Lodewijk de Beier omstreeks 1322 er toe overging zijne brieven, die op Duitschland en zijne erflanden betrekking hadden, te doen registreeren. Onder zijne opvolgers werd de keizerlijke registratuur in stand gehouden en kwam daarin langzamerhand meer orde en regulariteit. Ongeveer gelijktijdig met de Duitsche keizers, in den loop van de eerste helft der 14de eeuw, schijnen de voornaamste vorsten van het Duitsche rijk registers op hunne kanselarijen te hebben ingevoerd, welk voorbeeld later door andere heeren en zoo ook door corporaties en steden werd nagevolgd ³⁾. Daar de vorstelijke kanselarijen in het midden der 13de eeuw en vooral in de 14de eeuw aanmerkelijk verbeterd en uitgebreid werden ⁴⁾, zal men het ontstaan van bedoelde registers wel met die omstandigheid in verband moeten brengen.

De kanselarijregisters der Hollandsche graven vangen met het jaar 1316 aan en werden voor het eerst onder de regeering van Willem III aangelegd, dus toen Holland en Zeeland in het bezit waren van het Henegouwsche Huis. Wel bestaan er nog oudere registers, eveneens afkomstig van denzelfden graaf en gedeeltelijk ook van een der vroe-

¹⁾ Bresslau, Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. B. I. S. 90—104.

²⁾ Gneist, Englische Verfassungsgeschichte S. 337, 338 en de daar aangehaalde werken van Duffus Hardy.

³⁾ Bresslau a. w. B. I. S. 104—117.

⁴⁾ Bresslau a. w. B. I. S. 458.

gere graven, maar zij kunnen niet als kanselarijregisters in den hierboven aangeduiden zin worden opgevat ¹⁾. Van het genoemde jaar 1316 af tot in het jaar 1433, toen Philips van Bourgondië het graaflijk gezag aanvaardde, loopen in de hier bedoelde registers de brieven der graven uit het Henegouwsche en Beiersche Huis in eene bijna onafgebroken volgreeds door. Eene belangrijke gaping bestaat er alleen voor den onrustigen tijd, die op den dood van Willem IV is gevolgd. Van zijne zuster Margaretha, die in 1345 gravin werd, zijn er slechts enkele brieven uit het eerste jaar van hare regeering aanwezig. Dan volgen van Februari 1347 tot Augustus 1348 de oorkonden, door haren zoon Willem V als verbeider opgemaakt, en daarna begint de serie weder geregeld met de brieven, die deze als graaf sedert Februari of Maart 1351 heeft uitgevaardigd. Behoudens deze uitzondering zijn de graaflijke oorkonden in de registers voor ons zeer volledig bewaard gebleven. Deze laatste hebben daardoor eene groote waarde, welke niet minder uitkomt, wanneer men ze op zich zelve beschouwt, want in weinige landen van het voormalige Duitsche rijk zal men een zoo schoon geheel van kanselarijregisters aantreffen, dat zoo volledig is en tevens tot een zoo vroegen datum opklimt. Hoewel talloze malen gebruikt, zijn zij nog nooit opzettelijk onderzocht en beschreven ²⁾. Toch zijn

¹⁾ Het eenige register, dat in zijnen aard met de kanselarijregisters zeer overeenkomt en ook daartoe gerekend zou kunnen worden, is het in 1311 gevormde Register van de tienden in Zeeland. Het bevat ongeveer 190 giftbrieven en bevestigingsbrieven voor de houders der tienden in Zeeland, vroeger behoord hebbende aan het kapittel van St. Pieter te Utrecht, maar door het kapittel in het jaar 1310 overgedaan aan Willem III.

²⁾ Dr. R. C. Bakhuizen van den Brink heeft zich wel met eene beschrijving van de oude graaflijke registers bezig gehouden, maar dat werk niet ten einde gebracht. Hetgeen hiervan in het Rijksarchief aanwezig is, bepaalt zich grootendeels tot eene opgave van de brieven, welke niet in het Charterboek van Van Mieris zijn opgenomen. Blijkbaar ondernam hij den arbeid om de noodige bouwstoffen voor een oorkondenboek te verzamelen. Daarvoor hebben zijne opgaven dan ook de meeste waarde. Hoewel de laatste ook iets over de inrichting der registers bevatten, is hij bij zijn onderzoek dienaangaande — althans wat de kanselarijregisters van Willem III betreft — niet tot een afdoend resultaat gekomen.

zij het ten volle waardig, Dit zal inzonderheid blijken van de registers, waarop ik thans in het bijzonder de aandacht wensch te vestigen. Ik bedoel de oudste, de zoodanige, die tijdens Willem III zijn opgemaakt. Niet alleen zal de oplettende beschouwing daarvan een aantal bijzonderheden aangaande de graaflijke kanselarij aan het licht brengen, maar het onderzoek is ook uit een practisch oogpunt van belang. Immers bij deze hss. doet zich de eigenaardigheid voor, dat zij in dubbele exemplaren zijn opgemaakt, zoodat telkens daar, waar de teksten onderling afwijken, zich de vraag voordoet, aan welke lezing de voorkeur moet worden gegeven. Blijft na aandachtige overweging dienaangaande twijfel bestaan, dan is het van groot nut te weten, hoe de beide exemplaren zijn tot stand gekomen, daar men hieruit dikwijls zal kunnen afleiden, welk hs. naar alle waarschijnlijkheid den oorspronkelijken tekst het zuiverst terug geeft.

De registers van Willem III vormen een onderling goed samenhangend geheel. Voor ieder district of land, waarop de inhoud betrekking heeft, is een afzonderlijk register aangelegd, namelijk voor:

Zeeland.

Noordholland.

Zuidholland.

Kennemerland.

Friesland ¹⁾.

Amstelland en Waterland ²⁾.

Woerden.

Utrecht ³⁾.

Brabant.

Gelre.

Allemagne en Engeland.

Henegouwen.

Van ieder register bestaan twee exemplaren, geschreven

¹⁾ Zoowel Friesland als West-Friesland.

²⁾ De afdeeling Waterland begint eerst met 1324; de oudere brieven van dat district schijnen onder Kennemerland te zijn opgenomen.

³⁾ Zoowel Neder- als Oversticht.

op perkamenten bladen, het eene in groot en het andere in klein folio-formaat. Alleen ontbreken er kleine registers voor Woerden, Gelre en Allemagne-Engeland ¹⁾. Het is echter hoogst waarschijnlijk, dat zij hebben bestaan en later verloren zijn gegaan ²⁾.

Ieder register loopt ongeveer over hetzelfde tijdvak, namelijk Zeeland en de daarop volgende, met Woerden daarbij ingesloten, die men de binnenlandsche registers zou kunnen noemen, van 1316 of 1317 tot in Sept. 1336; Utrecht van 1319 tot in Sept. 1336 en de overige buitenlandsche registers Brabant, Gelre en Allemagne-Engeland van 1319 tot 1333, 1334 en 1335; het register Henegouwen weder van 1316 tot 1333.

Het blijkt dus dat de registers werden afgesloten met het einde van de regeering van Willem III, hoewel niet met zijn dood, daar deze eerst op 7 Juni 1337 overleed.

Het verschil in het jaar, waarmede de registers beginnen, is misschien op eene natuurlijke wijze te verklaren. In de twee lijkigste en belangrijkste registers: Zeeland en Noord-

¹⁾ De registers hebben reeds lang hunne oorspronkelijke banden of omslagen verloren. De meeste dezer waren van nummers voorzien, waarmede de hss. thans nog gewoonlijk worden aangehaald. Zoo stond blijkens den in 1580 door Cornelis Oem vervaardigten inventaris op:

Zeeland groot register E L. 20; klein reg. E L. 13.

Noordh. gr. reg. E L. 2; kl. reg. E L. 1.

Zuidh. gr. reg. E L. 24; kl. reg. E L. 6.

Kennem. gr. reg. E L. 39; kl. reg. geen nummer.

Friesl. gr. reg. E L. 10; kl. reg. E L. 12.

Amst. Wat. gr. reg. E L. 31; kl. reg. geen nummer.

Woerden gr. reg. E L. 37.

Utrecht gr. reg. E L. 11; kl. reg. E L. 3.

Brab. gr. reg. E L. 19; kl. reg. geen nummer.

Gelre gr. reg. E L. 30.

Allem.-Eng. gr. reg. E L. 40.

Heneg. gr. reg. E L. 38; kl. reg. geen nummer.

Wat dit E L. beteekent is nog niet opgehelderd. Dit merk komt ook op jongere en oudere registers voor.

²⁾ Dat er een klein register Woerden heeft bestaan, is buiten twijfel, daar het collatiemerken „conc.“, dat in het groote register voorkomt, het bewijs levert, dat het evenals andere groote registers met een ander exemplaar vergeleken is.

Holland zijn de brieven van voor 1319 in de eerste katerns opgenomen, terwijl de laatste bladen van die katerns onbeschreven zijn gebleven, hetgeen vermoeden doet, dat die katerns eerst later aan de registers zijn toegevoegd. In alle registers neemt men bovendien het verschijnsel waar, dat de kant- en onderschriften, waarvan de registrator de brieven voorzag, behoudens een paar uitzonderingen, eerst met het jaar 1319 een aanvang nemen. Op grond van die gegevens komt het mij waarschijnlijk voor, dat men eerst in 1319 begonnen is geregeld te registreeren, nadat men met dien arbeid reeds vroeger een aanvang had gemaakt, waarbij men echter met niet veel orde was te werk gegaan.

Het is mijn voornemen eerst den inhoud der registers en daarna den uiterlijken vorm van die hss. aan eene nadere beschouwing te onderwerpen om daaruit iets omtrent de wijze van hun ontstaan met eenige zekerheid te kunnen afleiden.

I.

De hoofdinhoud van de registers bestaat uit den tekst van de brieven, die Willem III in den daartoe bestemden vorm liet opmaken om als bewijs van het daarin vermelde te kunnen dienen. In deze wordt hij zelf aan het hoofd genoemd en treedt hij verder als handelend of sprekend op, terwijl eene slotformule van de bezegeling en van de plaats en den dag, waarop de brief »gegeven» is, melding maakt. Het origineel was geschreven op een blad perkament, dat open of ongesloten bezegeld werd, daar het door aanhechting van een afhangend zegel in was werd gesterkt.

Somtijds wordt in plaats van den tekst de korte inhoud der oorkonde medegedeeld met opgave van plaats en tijd, waarop zij gedateerd was. Zulke omschrijvingen komen min of meer overeen met hetgeen men thans regesten pleegt te noemen. Van dien vorm werd echter slechts bij uitzondering gebruik gemaakt.

Niet alle open brieven van den Graaf werden geboekt, doch alleen de zoodanige, die geacht werden van blijvende

waarde te zijn. Zoo ontbreken talrijke brieven, van wier vroeger bestaan uit gelijktijdige en andere bronnen blijkt. Vooral geldt dit van oorkonden van finantieelen aard, zooals mandaten van betaling ten laste van rekenplichtige ambtenaren, schuldbekentenissen, kwijtingen en dergelijken. Zoo ook werden de brieven van beveling of commissie voor baljuwen, schouten, rentmeesters enz. slechts bij uitzondering in de registers ingeschreven. Alles wat van tijdelijken aard was, werd zooveel mogelijk weggelaten.

Alleen de registers, die voor de verschillende deelen van Holland en Zeeland zijn bestemd, kunnen als volledig in den aangeduiden zin beschouwd worden, want de buitenland-sche registers en het register Henegouwen bevatten blijkbaar slechts een gedeelte der brieven, die Willem III voor het buitenland en het graafschap Henegouwen heeft uitgevaardigd. De binnenlandsche registers moeten dus de kern der gansche verzameling zijn en, daar het aannemelijk is, dat zij ten dienste van het graaflijk bestuur in Holland en Zeeland zijn aangelegd, zoo ligt het vermoeden voor de hand, dat ook de overige voor dat doeleinde zijn gevormd.

In Holland en Zeeland oefende de Graaf het bestuur uit in overleg met zijne raden en ambtenaren, welke in die gewesten te huis behoorden. Met hunne voorkennis en medewerking werden aldaar ook de graaflijke brieven uitgevaardigd. Deze werden opgesteld, geschreven en geregistreerd door klerken, die eene kanselarij vormden, welke in nauwe betrekking stond tot de graaflijke raden. Neemt men dit in aanmerking, dan ligt de gevolgtrekking voor de hand, dat de registers voor de administratie der Hollandsche en Zeeuwsche raden moesten dienen en met het oog hierop door 's Graven kanselarij waren samengesteld. De daarin opgenomen brieven zijn dus de zoodanige, die aan genoemde raden bekend waren, en daaronder alle, welke in Holland en Zeeland waren opgemaakt en tot wier uitvaardiging zij zelve hadden medegewerkt.

De juistheid van die opvatting blijkt, wanneer men den inhoud der registers nagaat. Zooals gemeld is, zijn de binnenlandsche registers volledig en bevatten zij alle brieven,

die Willem III in betrekking tot Holland en Zeeland heeft doen uitgaan, onverschillig of zij in die graafschappen of elders, in het buitenland of in Henegouwen, zijn opgemaakt. Met die registers kan het register Utrecht gelijk gesteld worden. Immers de Graaf had in het Sticht een zoo grooten invloed verkregen, dat het bestuur aldaar geheel in zijne macht was. De zaken werden in dat bisdom bijna geheel op den zelfden voet als in Holland en Zeeland behandeld, zoodat men veilig aannemen kan, dat dit ook bij de samenstelling van het Utrechtsche register in het oog is gehouden en het laatste even volledig is als de Hollandsche en Zeeuwsche registers.

De andere buitenlandsche registers zijn die van Brabant, Gelre en Allemagne-Engeland. Reeds bij eene oppervlakkige inzage bekomt men de overtuiging, dat zij geen volledig overzicht geven van de buitenlandsche betrekkingen van Willem III, die in de Europeesche politiek een groote rol heeft gespeeld. Immers voor Frankrijk en Vlaanderen, met wier vorsten hij zoo dikwijls in aanraking kwam, ontbreken registers of afdeelingen geheel en bovendien zijn de brieven, die in de aanwezige registers voorkomen, uiterst weinig talrijk.

Van de 34 brieven en aantekeningen, waaruit het register Brabant bestaat, zijn slechts 13 door Willem III uitgevaardigd en daaronder zijn die, welke op het land van Mechelen betrekking hebben, overwegend.

Het register Gelre houdt 53 brieven in, waaronder 28 van Willem III. Tot in het jaar 1322 zijn die meest van politieken aard, maar de latere regelen uitsluitend zijne rechtsbetrekkingen tot edelen en steden van dat gewest.

Van de 85 brieven en aantekeningen, onder de afdeeling Allemagne geboekt, zijn er slechts zeer weinige brieven van Willem III, niet meer dan 17. Behalve uit eenige privileges voor Hansesteden bestaan zij bijna alle uit oorkonden, waarbij edelen, aan den Nederrijn gevestigd, tegen betaling van aanzienlijke geldsommen als leenmannen werden aangenomen.

Onder het hoofd: Engeland zijn 17 brieven ingeschreven,

waarvan 15 op naam van Willem III zijn uitgegeven. De meeste dezer zijn van 1326 en betreffen eene krijgsonderneming van den heer van Mortimer, die daartoe schepen van Hollanders en Zeeuwen had gehuurd.

Men ziet, dat in deze verzamelingen de politiek niet op den voorgrond treedt. De meeste brieven betreffen rechtsbetrekkingen van finantieelen en feodalen aard met ingezetenen van genoemde landen aangegaan. Uit een administratief, niet uit een staatkundig oogpunt waren zij van belang. In het geheel bevatten deze registers 80 brieven van Willem III, waarvan 44 gedateerd zijn in Holland en Zeeland, 9 in Henegouwen, 10 in het buitenland en 17 zonder plaatsaanduiding. Meer dan de helft is dus gedurende 's Graven verblijf in Holland en Zeeland opgemaakt. Men heeft dus niet alle buitenlandische brieven van den Graaf opgenomen, alleen de zoodanige, die in Holland en Zeeland waren opgemaakt, en van de overige slechts die, welke aldaar bekend waren geworden of daar te pas konden komen.

Het register Henegouwen verdient eene opzettelijke beschouwing ¹⁾.

In het geheel bevat dat register 64 brieven en aantekeningen, waaronder 53 brieven, door Willem III uitgegeven. Aan het hoofd staat: »En l'an de grâsce M^oCCC^o et XVI ou mois de décembre commenchion à registrer les lettres, ke chi après sont contenues, sayellées de le main monsieur Gile de Rosin, seigneur de le Fosse". Dit opschrift moet op de 12 eerste brieven toepasselijk zijn, daar zij alle gegeven zijn in de maanden September, October, November en December 1316. Blijkens deze was Willem III op 3 en 4 October te Valenciennes en op 2 December te Mons. De

¹⁾ Van het groote register Henegouwen is eene nauwkeurige inhoudsopgave in 1865 bewerkt door den heer L. Devillers en onder den titel van „Notice sur un cartulaire de Guillaume Ier comte de Hainaut, de Hollande, de Zélande et seigneur de Frise" uitgegeven in het *Compte rendu der séances de la commission royale d'histoire ou recueil de ses bulletins*, 3e serie, t. VII, p. 351 et suiv.

twee voorlaatste zijn van 22 December en gegeven in den Haag. Merkwaardig is het, dat die twee niet op Henegouwen maar op Zuidholland betrekking hebben en dat hun korte inhoud in het Fransch wordt medegedeeld. Naar tijdsorde zijn zij de laatste van de tot deze rubriek behorende brieven. Men moet dus aannemen, dat dit gedeelte van het register in het laatst van December 1316 in den Haag is aangelegd en dat men toen de brieven heeft ingeschreven, die de heer de la Fosse als bewaarder van het graaflijk zegel namens den graaf bezegeld heeft.

Op deze reeks brieven volgt het regest: »Item donnée une confirmation dame Jehanne le contesse de Soissons, ke mesires confirme le lettre de se duwaire, ens le quelle li monsigneur est fichie, le merkedy après les octaves de le clozes Pasques". Het jaar wordt niet opgegeven, maar kan toch met eenige zekerheid op 1317 worden gesteld ¹⁾, zoodat men aannemen moet, dat de graaflijke bevestigingsbrief op 13 April 1317 is uitgegeven. Onmiddelijk onder dit regest staat: »Le jour sainte Crois en Septembre (dus op 14 September) l'an M^oCCC^o XVII reciut Guillaumes li cambrelens à Mons le scel monsigneur de Jehan Biernir". Deze Bernier was destijds of slechts korten tijd te voren rentmeester van Henegouwen ²⁾ en zal gedurende 's Graven verblijf in Henegouwen tot aan gemelden datum diens zegel

¹⁾ De brief aangaande den lijftocht van de gravin van Soissons is ongetwijfeld het charter als B 21 voorkomende in den inventaris van de tresorie van Henegouwen, door Godefroy opgesteld en door den graaf de Saint-Génois uitgegeven. Daar als datum van dit stuk „Dimanche avant la conversion St. Paul" 1316 d. i. 23 Januari 1317 wordt opgegeven en de bevestigingsbrief van Willem III slechts weinig jonger kan zijn, moet de laatste van 13 April 1317 zijn.

²⁾ Hij komt als zoodanig voor in een brief van Willem III gegeven te Valenciennes 3 Oct. 1316. Register Henegouwen N°. 1 (1). In die hoedanigheid wordt hij reeds vermeld in Augustus en September 1316. Vroeger was hij baljuw van Henegouwen, blijkens een brief van 28 December 1315. Devillers, Cartulaires de Hainaut, in Monuments pour servir à l'histoire des provinces de Namur, de Hainaut et de Luxembourg, t. III N°. 156, N°. 472 en bl. 795.

hebben bewaard. Blijkbaar heeft men deze aantekening gesteld om te doen uitkomen, dat de zoo even vermelde bevestigingsbrief niet behoorde tot de door den heer de la Fosse bezegelde oorkonden en dat de bezegeling daarvan door Jean Bernier was geschied. Waarschijnlijk had men het voornemen om nu de brieven in te schrijven, die door 's Graven kamerling, Willem van Duvenvoorde, bezegeld zijn geworden. Dat plan is echter niet uitgevoerd, want onmiddelijk volgt nu het in 1307 met Brabant gesloten verdrag en daarna zijn brieven van veel lateren datum opgenomen, waarvan de eerste dagteekent van 1319.

Zooals gemeld is, bevat het register in het geheel 53 brieven van Willem III. Hiervan zijn 9 gedateerd in Holland en Zeeland, 8 in Henegouwen, 2 te Brussel en 34 zonder plaatsaanduiding. Een zoo groot aantal brieven, waarvan de plaats der uitgifte niet aangegeven wordt, is opvallend, zoodat onwillekeurig het vermoeden oprijst, dat de uitvaardiging van die brieven op eene van de gewone afwijkende wijze heeft plaats gehad. Met zekerheid kan men alleen vaststellen, dat vele, en misschien wel de meeste, zijn opgesteld, terwijl de Graaf in Holland en Zeeland verblijf hield. Dit blijkt, wanneer men ze vergelijkt met andere brieven van gelijken of ongeveer denzelfden datum, waarin de plaats van uitgifte wordt opgegeven. Het is dus aannemelijk, dat de meeste brieven van dit register in Holland en Zeeland zijn opgemaakt of daar althans bezegeld zijn geworden. Hoe men gewoonlijk te werk ging, wanneer er Henegouwsche brieven werden opgemaakt, terwijl de Graaf zich in Holland of Zeeland ophield, blijft in het onzekere. Eene aantekening in het register leert ons, hoe dit in zekere gevallen geschiedde. Ten overstaan van de Holland-sche en Zeeuwsche raden werd dan een perkamenten blad in blanco bezegeld en dit aan den Raad in Henegouwen toegezonden, opdat deze daarop de oorkonde zou laten schrijven ¹⁾.

¹⁾ „Le venredy après le jour saint Grigoire l'an M. CCC°. XXVI° a Middelbourc saielet vne vude dou grant scel monsigneur le conte en le

Hoe men ook de zaak moge beschouwen, meen ik het als zeker te kunnen aannemen, dat in het register Henegouwen brieven werden opgenomen, die den Hollandsche en Zeeuw-sche raden in handen kwamen. In de eerste plaats rekene men hiertoe de brieven, die in Holland en Zeeland werden opgemaakt en bezegeld, en verder de zoodanige, van wier bestaan en inhoud men op de eene of andere wijze in Hol-land en Zeeland kennis bekwam.

Keeren wij na deze uitweidingen tot onze algemeene be-schouwingen terug, dan merken wij in de eerste plaats op, dat de volgorde, waarin de graaflijke brieven voorkomen, niet altijd volkomen tijdrekenskundig is, maar in hoofdzaak toch de jongere op de oudere brieven volgen. De volgorde werd waarschijnlijk bepaald door de tijdstippen, waarop de brieven in handen kwamen van hem, die de registers samen-stelde. Over het algemeen is de chronologie veel beter in de tweede dan in de eerste helft der registers geëerbiedigd, zoodat er in dien toestand slechts langzamerhand verbetering moet zijn gekomen.

De meeste brieven werden in de registers bij hunne op-neming van een Latijnsch kantschrift voorzien, luidende: »per dominum comitem" of »per dominum" of »per comi-tem", somtijds met of zonder de bijvoeging van »persona-liter". De aanteekening kan zich tot vermelding van den Graaf bepalen, maar even dikwijls worden er vervolgens ook andere personen genoemd. Het getal dezer wisselt door-gaans tusschen één en vijf of zes af. Dezelfde personen

présence l'abbet de Middelbourc et le deliura Guillaumes li cambrelenc ce dit jour à Borne de Robertsart pour apporter à Jakes de Mabeuges pour estaulir vn bailliu en Haynnau par le consaul monsigneur et si furent présens osi Giles Boudijns sone baillius de Middelbourc, Jehan Henrix f. recheueurs de Bewesterscelt, Jehan Wissen f. recheueurs de Beoisterscelt et Jehans li capellains". — Register Henegouwen N°. 55 (53).

Onder dat „vude" — denkelijk „vuide" of „vide" — heeft men waar-schijnlijk een nog onbeschreven blad te verstaan. De baljuw van Hene-gouwen, tot wiens benoeming aldus op 13 Maart 1327 werd besloten, was Borgne van Robersart zelf. Immers deze komt in die hoedanigheid voor in een brief van Willem III, geg. te Soignies 12 mei 1327. — Reg. Zuidh. N°. 298 (294).

komen gedurig voor, bij voorkeur twee geestelijken van hoo-
gen rang, namelijk de bisschop van Zuden en de abt van
Middelburg, en meerdere wereldlijke heeren en aanzienlijke
edelen, benevens baljuwen en rentmeesters, zoowel in Hol-
land als in Zeeland te huis behoorende. Het kunnen niet
anders dan diegenen zijn, welke den Graaf in het bestuur
van die landen als raden ter zijde stonden. In overleg met
hen, met hun goedvinden en voorkennis moeten de brieven
zijn opgemaakt. Soms worden hunne namen weggelaten
en volgen op het »per dominum comitem" de woorden »et
commune consilium". Op die wijze worden zij gezamenlijk
aangeduid, als vereenigd tot eene raadsvergadering, tot een
gemeenen raad, waarvan het »commune consilium" de letter-
lijke vertaling is. Het ontbreekt ook niet aan voorbeelden,
dat de Graaf in het geheel niet vermeld wordt en op het
woord »per" de namen van de raden of van een hunner volgen.

Wat met die kantschriften bedoeld wordt, is niet moeilijk
te verklaren. Men wenschte namelijk in herinnering te
houden, wie van het uitvaardigen van den brief kennis had-
den gedragen, opdat men later zou weten, wie daaromtrent
opheldering zou kunnen geven. De toelichting betrof meer
het opmaken van den brief, van het geschrift, dan van de
daarin vermelde handeling, want, worden er in den brief
getuigen der handeling vermeld, dan zijn deze meermalen
andere personen, dan de in het kantschrift genoemde ¹⁾.
Het kantschrift was dus een middel om naar de echtheid
van den brief onderzoek te doen. Van de personen, daarin
genoemd, werd wel verwacht, dat zij aangaande het feit,

¹⁾ B. v. Willem III doet een zeggen over de schuldvorderingen van
Benotin dou Pont en Thonij, lombarden te Zierikzee, ten laste van heer
Gillis van Cruninghe. »Hier over waren haer Jan van Cruninghe, haer
Daniel van der Merewede, onse trouwe ridders, Mande Symons sone,
Willaem Jans sone, Mathijs Renghers sone, Gillijs Boudijns sone, Bol-
laerd Bollaerds sone, Jan Heynrix sone ende Jan sheren Nyclays sone,
onse trouwe mannen". Gegeven en gedaan te Middelburg 13 April
1321. — Op den kant: »Per dominum comitem, dominum Zudensem,
magistrum Johannem de Florentia, Willelmum camerlinc et alios". —
Reg. Zeeland N°. 79 (80). Een regest van hetzelfde stuk komt reeds
voor onder N°. 76 (77),

dat de brief werkelijk op 's Graven last was uitgevaardigd, inlichting zouden geven, maar als eigenlijke getuigen hiervan traden zij niet op. Immers sommige kantschriften bepalen zich tot de aanduiding van hem, die door den brief bevoorreed werd, dus van den belanghebbende ¹⁾). Soms wordt alleen de intervenieerende persoon genoemd ²⁾).

Vrij geregeld werden in de registers de bedoelde kantteekeningen gesteld. Slechts gedurende korte perioden werden zij weggelaten. Zij leveren het bewijs, dat de

¹⁾ B. v. Willem III gebiedt den rentmeester van Bewesterschelde te geven aan de minderbroeders te Middelburg 20 s. gr. 's jaars en aan Pieter Moschet, hun leesmeester, 5 s. gr. Geg. in den Haag 6 Maart 1326. — Op den kant: „per lesemeister”. — Reg. Zeeland N°. 374 (360).

Willem III vergunt aan Willem van Duvenvoerde, zijn kamerling, van de erfgenamen van Jan Keyser te lossen een leengoed in Riederwaard, dat Jan van den Graaf te leen hield, en geeft hem het recht, dat door zijn dood aan den Graaf verstorven was. Geg. te Oudewater 20 Mei 1328. — Op den kant: „per Willelmum Camerlinc personaliter”. — Reg. Zuidh. N°. 284 (280).

Willem III verklaart, dat Troveis Jans zoon aan den bisschop van Zuden als vrij goed verkocht heeft 6 m. l. in het ambacht van Waerder, leenroerig aan den Graaf, en dat de Bisschop, die den derden penning daarvan betaald had, die als vrij eigendom zal mogen bezitten. Geg. in den Haag 7 Oct. 1324. — Op den kant: „per dominum Zudensem”. — Reg. Woerden N°. 45.

²⁾ B. v. Willem III belooft Martinus filius Nicholai, clericus, van het eerste openvallende beneficie te voorzien. Geg. te Middelburg 31 Maart 1323. — Op den kant: „per dominum ad instantiam scabinorum de Zierixee”. — Reg. Zeeland N°. 182 (185).

Willem III geeft aan Willem Betten zoon ten verzoeken van zijn „zweer” Jan'sheeren Arnouds zoon 38 à 48 gemeten in het ambacht te Zuytkerke te leen. Geg. te Mons 10 Aug. 1327. — Op den kant: „per comitem personaliter ad preces Johannis Arnoldi”. — Reg. Zeel. N°. 482 (458).

„Item heuet (omstreeks 1319) miin here ghegheuen bi ziere letter Colekins sone uter Haghe scotvri te sitten, alsoe langhe als hilevet”. — Op den kant: „per dominum ad instantiam Martini troempenaer”. — Reg. Noordh. N°. 40 (40).

Willem III geeft Willem Hond, burger van Utrecht, als leen 10 torn. 's jaars ten laste van een rentmeester van Woerden. Geg. te Dordrecht 27 Juli 1327. — Op den kant: „per dominum personaliter ex instinctu Ludekini”. — Reg. Woerden N°. 77. Die Ludekijn komt ook voor in een brief van 25 Oct. 1325. — Reg. Utrecht N°. 73 (74) en als clericus in een brief van 31 Maart 1323. — Reg. Zeel. N°. 183 (186).

persoon, die de registers hield, tevens van het opmaken van de brieven kennis droeg. Was dit niet het geval, dan teekende hij dit soms bij de brieven aan ¹⁾. In het jaar 1329 hield men echter op de gebruikelijke kantschriften aan te brengen, maar aan het slot van de registers, te beginnen met het jaar 1334, komen er weder zoodanige voor. Deze zijn echter niet geheel aan de vorige gelijk. Uiterlijk onderscheiden zij zich hierdoor, dat ook de naam van den notarius, die den brief had opgesteld, vermeld wordt en dat zij alleen bij de op naam van Willem III uitgegeven brieven voorkomen ²⁾, terwijl, zooals nader zal worden aangetoond, de oudere ook nevens brieven werden geplaatst, die niet namens den Graaf waren uitgevaardigd. Die nieuwere kantschriften staan waarschijnlijk in verband met een gebruik, dat inmiddels ter graaflijke kanselarij was ingevoerd.

Aanvankelijk schijnt de klerk, die als notarius den brief redigeerde, slechts zelden dien onderteekend te hebben. Er zijn gevallen van dien aard. Ik behoef slechts den brief van Willem III van 29 November 1307 in herinnering te brengen, die door Mr. J. P. N. Ermerins in het archief van Zierikzee werd ontdekt en door het Historisch Genootschap te Utrecht in 1886 als facsimile in het licht is gegeven. Dat oorspronkelijke charter draagt de handteekening van A. Stoke, den bekenden kroniekschrijver Amelis of Melis Stoke, die als s'Graven klerk den brief moet hebben opgemaakt. Dat voorbeeld zou nog met andere

¹⁾ B. v. brief van Willem III, gegeven te Nieuwervaart 25 Juij 1327. — Op den kant: „Nescio per quem”. — Reg. Utrecht N°. 93 (93).

Brief van Willem III en Reinald graaf van Gelre, geg. te Kamerijk 31 Juij 1334. — Onderaan: „Nescio de littera sed transcriptum dedit dominus Jacobus de Maboegen”. — Reg. Utrecht N°. 167 (165).

²⁾ Op dien regel bestaat slechts eene uitzondering. Het register Utrecht bevat onder N°. 172 (170) een in den Haag op 8 Sept. 1336 gegeven brief, waarbij Jan, bisschop van Utrecht, in gemeen overleg met graaf Willem III, den heer van Beaumont en de ambachtsheeren van den Lopikerwaard in het bisdom van Utrecht een dijkrecht voor dien waard vaststelt. Op den kant staat: „per dominum, dominum de Vorne et alios. — G. Alewini”. —

vermeerderd kunnen worden, maar over het algemeen zijn zij weinig talrijk. Eerst tegen het einde van de regeering van Willem III begon de notarius geregeld op de graaflijke brieven een onderschrift te plaatsen. Achter het woordje »per'' stelde hij de namen dergenen, met wier medeweten de brief was uitgevaardigd, en daaronder schreef hij zijne naamteekening. Toen het eenmaal gewoonte was geworden de oorspronkelijke brieven van zulke onderschriften te voorzien, begreep men ook die onderschriften in de registers te moeten opnemen. Daar plaatste men ze echter niet onder de brieven, maar, zooals vroeger gebruikelijk was geweest, op den kant. Nu de namen van de raden, die van het uitvaardigen van den brief kennis droegen, op den brief zelf werden vermeld, had die aanduiding een ander karakter bekome. Als onderschrift maakte zij een integreerend deel uit van den brief. Zij was hierdoor meer officieel geworden en die raden konden, evenals de notarius, die het stuk zelf onderteekende, opgevat worden als getuigen, die voor de echtheid van den brief instonden.

Evenals op den kant werden er ook dikwijls onder de brieven van Willem III aantekeningen in de registers gesteld. Doorgaans hangen zij met eene en dezelfde omstandigheid samen.

De brieven, op naam van den Graaf uitgevaardigd, waren meestal eenzijdig gesteld. Zij maakten hoofdzakelijk slechts melding van hetgeen de Graaf toestond en datgene, waartoe hij zich verbond. De begunstigde had dikwijls ook zijnerzijds verplichtingen na te komen. B.v. had de Graaf vergund om goederen, die van hem te leen gehouden werden, als vrij eigendom, dus als ontheven van leenplicht, te verkoopen, dan kon de leenman gehouden zijn andere goederen, hem in eigendom toekomende, aan den Graaf te leen op te dragen of hem op andere wijze vergoeding te geven. Van die verplichting werd somtijds wel en somtijds niet in den brief melding gemaakt. In ieder geval was het wenschelijk, dat de belanghebbende den brief niet in handen kreeg voordat hij zijne verplichting was nagekomen of zekerheid had gesteld. Het stuk werd daarou aan een baljuw, een

rentmeester of een van s'graven raden ter hand gesteld, opdat deze het zou bewaren, totdat de belanghebbende de contrapraestatie had gedaan. Dit werd tevens in het register onder den brief aangeteekend ¹⁾. Uit eene zoodanige aantekening van het jaar 1324 blijkt, dat de brief daartoe door zekeren Gerardus was afgegeven, ²⁾ op welke bijzonderheid wij later zullen terug komen.

Genoemde aantekeningen werden gelijktijdig met de brieven ingeschreven. Van een later tijdstip zijn die, waarin werd uitgedrukt, dat de rechtsbetrekking door eene nieuwe overeenkomst of beschikking was opgeheven en de brief dientengevolge gescheurd en teruggegeven was ³⁾.

¹⁾ B. v. Willem III veroorlooft aan Dierik van Suten 6½ morgen lands, die hij van hem te leen houdt, als vrij eigen te verkoopen. Geg. te Dordrecht 29 April 1321. — „Istam litteram prescriptam habet Engelbartus receptor Nordhollandie et non dabit Theoderico de Suten prescripto, antequam ipse reddiderit domino comiti ita bonam terram in hereditate vel reddat domino comiti litteram istam prescriptam”. — Reg. Noordh. N°. 101 (104).

Willem III veroorlooft aan Tielman die Moilnaer 10 m. l. in het ambacht van Ghiesen, die hij van hem te leen houdt, als vrij eigen te verkoopen. Geg. te Dordrecht 15 Aug. 1320. — „Ende Jan van Berghen (baljuw van Zuidholland) zal enen brief ontfanen van Tieleman voirs. alsoo dat Tieleman updraghen zal minen here den graue also groet goed ende weder van hem ontfanen in rechter liene tote siere vermaninghe”. — Reg. Zuidh. N°. 54 (53).

Willem III vergunt aan heer Niclays Costyns zoon van Cats, ridder, dat zijne ambachten in Cats, in Emelisse en ter Welle op zijne zoons of dochters zullen vererven en bepaalt, dat hij hem kwijschelding voor zekere schulden geven zal. Geg. te Middelburg 23 April 1321. — „Et istam litteram habet abbas de Middelburch (s'Graven raad) et ipse non dabit eam domino Nicholao predicto antequam dominus Nicholaus reddiderit omnes litteras quitantie”. — Reg. Zeeland N°. 95 (98).

²⁾ Willem III veroorlooft Jan van Rolland zooveel van het goed te Tetroede, dat hij van hem te leen hield, als 60 ₧ waard was, als vrij eigen te verkoopen. Geg. te Haarlem 6 Jan. 1324. — „Hanc litteram dedit Gerardus domino Danieli” (van der Merwede, baljuw van Kennemerland). — Reg. Kenn. N°. 64 (66).

³⁾ Willem III belooft aan Screvel Jans Zoon den vrijen eigendom te geven van 20 m. l. in het ambacht van Oesthoerne, die hij van hem te leen houdt, indien hij hem even zoo goed land opdraagt. Geg. in den Haag 26 Sept. 1324. — Doorgehaald en aangeteekend: „Reddidit litteram et est cassata”. — Reg. Noordh. N°. 227 (klein register).

Behalve de namens Willem III uitgevaardigde brieven bevatten de registers ook oorkonden, die op naam van anderen zijn gesteld en blijkens de datums ongeveer gelijktijdig met eerstgenoemde brieven moeten zijn opgemaakt en ingeschreven. Haar aantal is betrekkelijk gering behalve in de buitenlandsche registers, waarin zij somtijds de meerderheid uitmaken.

Sommige waren niet bestemd om aan den Graaf te worden afgegeven, maar aan hem, jegens wien de uitgever zich had verbonden. De Graaf treedt in de brieven slechts op om aan de handeling zijne goedkeuring te geven of zich voor de naleving der verbintenissen mede aansprakelijk te stellen, ten blijke waarvan hij de oorkonde ter bede van den uitgever mede bezegelt.

De meeste van genoemde brieven echter betreffen zaken, waarin de Graaf rechtstreeks was betrokken, en werden te zijnen behoeve opgemaakt. Het zijn oorkonden, waarin de uitgever zich jegens den Graaf tot iets verbindt. Meermalen staan zij in verband met uitgaande brieven van den Graaf. Had deze namelijk bij een brief aan iemand onder zekere bedingen iets toe- of afgestaan, dan werd er ook een brief opgemaakt, waarbij deze verklaarde de verplichtingen, die hij op zich genomen had, te zullen nakomen. Waren in den graaflijken brief die verplichtingen nauwkeurig omschreven, dan nam die tweede brief dikwijls den vorm van een ren-versaal aan. Inhoud en dagteekening waren dan dezelfde. Alleen werd de oorkonde op een anderen naam gesteld en onderging de redactie zekere wijzigingen, welke die verandering van zelve medebracht.

De brieven van de beide hier aangeduide soorten werden meestal in extenso geboekt, hoewel er ook eenige als regist voorkomen. Naar hunne dagteekening werden zij tusschen de uitgaande brieven ingevoegd en wel zoodanig, dat die, wier inhoud met graaflijke brieven in verband stond, achter deze werden geplaatst. Dat zij in de registers werden opgenomen, is te verklaren uit het feit, dat de meeste ter graaflijke kanselarij zijn opgemaakt. Omtrent dit laatste kan geen twijfel bestaan. Als bewijs hiervoor

kan gelden, dat vele dezer van kantschriften zijn voorzien van gelijken aard als die, welke bij de uitgaande brieven werden aangebracht. ¹⁾ Deze vermelden dus de raden, met wier voorkennis en medeweten die brieven voor den Graaf werden opgemaakt. De redactie werd derhalve in overleg met hen vastgesteld, hetgeen alleen geschieden kon, wanneer hun het concept werd voorgelegd. De bedoelde brieven werden dus op de zelfde wijze als de uitgaande van den Graaf behandeld. Daar nu de laatste door de kanselarij-klerken werden opgemaakt, zoo is het meer dan waarschijnlijk, dat zij ook de andere plachten te ontwerpen. Verder blijkt het, dat bedoelde brieven dikwijls vóór de bezegeling werden ingeschreven. ²⁾ Dit zou niet mogelijk zijn geweest,

¹⁾ B. v. Zueder van Montfoirde belooft bij transfixbrief het zeggen na te komen, door Willem III gedaan in het geschil tusschen hem en zijn zoon Henric die Roever, die hem in het bezit van zijne heerlijkheid Montfoirde gestoord had, en den Graaf uit zijn huis en heerlijkheid aldaar geene schade aan te doen. Te zijner bede mede bezegeld door eenige prelaten en edelen van het Sticht. Geg. te Utrecht 27 April 1327. — Op den kant: „per dominum comitem, Willelmum camerlinc et alios consiliarios”. — Regr. Woerden N°. 71.

Clays van der Merwede, ridder, draagt aan den Graaf als vrij eigendom op 20 à 24 morgen tiende te Sliedrecht, die hij van hem te leen hield en hem nu voor 200 Holl. verkocht heeft, onder beding, dat hij die voor Paschen over een jaar zal kunnen inlossen. Te zijner bede mede-bezegeld door eenigen van 's Graven mannen. Geg. te Zierikzee 5 Dec. 1325. — Op den kant: „per dominum comitem, Mathiam Rengheri, Jan s. Gillis f.”. — Regr. Zuidh. N°. 200 (194).

²⁾ Gherart heer van Vorne, burggraaf van Zeeland, bekent, dat hij den tiend van Rotte, dien hij van zijn neef, heer Dieric Bokel, gekocht had, van den Graaf te recht leen houdt. Bezegeld 26 Oct. 1325. — „Ende desen brief heeft ons heer Dieric Bokel belouet te leueren beseghelet met ons neuen zeghel des heeren van Vorne. Ista littera est sub Enghebarto”. — Regr. Noordh. N°. 267 (261).

Margareta, abdis van Thorn, bevestigt de dotatie, door Willem III gedaan, van eene kapellanie in de kerk van Geertruidenberg, wier kapellaan dagelijks mis zou doen in het kasteel, wanneer de Graaf, zijne gemalin of kinderen daar aanwezig waren. Bezegeld door haar en door het kapittel van Thorn. Datum in die b. Benedicti anno 1325. — „Hec littera non est sigillata, sed abbatissa reddat eam sigillatam”. — Regr. Zuidh. N°. 211 (204).

Jacob bisschop van Zuden, commandeur van de godshuizen van St. Jan

indien de brieven buiten de kanselarij waren opgemaakt, want dan zou de Graaf eerst na de bezegeling in het bezit van die stukken zijn gekomen. Uit dat alles moet men afleiden, dat de graaflijke kanselarij zich niet tot het opmaken van de graaflijke brieven bepaalde, maar dikwijls ook de zoodanige vervaardigde, waarin anderen zich jegens den Graaf verbonden. De personen, op wier naam deze waren gesteld, hadden dus niets anders te doen dan daaronder hunne zegels te plaatsen.

Een enkel voorbeeld bestaat er, waarin dit laatste zeer duidelijk uitkomt, hoewel de omstandigheden van buitengewoon aard waren. Tusschen Willem III en den hertog van Brabant was er geschil over zekere bunders »wildert'' of woeste grond, tusschen Steenloo en Oosterhout gelegen, waarop de Hollandsche stad Geertruidenberg als haar eigendom aanspraak maakte. Zeker om zijn landsheerlijk recht op dat grondgebied te handhaven achtte de Hollandsche graaf het wenschelijk eene handeling te plegen, waaruit duidelijk bleek, dat hij in het feitelijk bezit van dat recht was. Er werd dus een brief opgemaakt, waarbij de stad die gronden tegen een erfelijken pacht van 25 fl torn. 's jaars uitgaf aan Willem van Duvenvoorde 's Graven kamerling, voor den tijd, die verloopen zou, tot dat over het geschil uitspraak zou zijn gedaan. Die brief werd op naam van de stad gesteld en gedateerd 26 April 1327. In het

in het Sticht, en de conventen van die orde te Utrecht, Haarlem en Middelburg, van Willem III bekomen hebbende de kerk van Westmonster te Middelburg, beloven die kerk te bedienen en stellen hun klooster aldaar als open herberg voor den Graaf beschikbaar. Bezegeld door bovengemelden en te hunner bede mede door Jan bisschop van Utrecht Geg. te Haarlem 3 April 1326. — „Istam litteram habet episcopus Zudensis et promisit eam reddere Geraerdo sigillatam cum omnibus sigillis, in litteris expressis". — „Istam litteram posuit Gerardus sub Enghelberto". — Regr. Zeel. N°. 387 (371).

Johan van Valkenburgh, heer van Herle, Borne en Herpel, bekend ontvangen te hebben te Mons in 1325 en in den Haag in 1326 telkens 200 fl tourn. op 25 Juli ter voldoening van hetgeen Willem III hem als leen schuldig was. Datum 25 Juli 1326. — „Istam litteram reddat sigillatam". — Regr. Allem N°. 28.

register, waarin het ingeschreven is, volgt een transfixbrief van denzelfden vorst, gegeven te Soignies op 12 Mei daaraanvolgende en mede bezegeld door zijne Henegouwsche raden, waarbij hij aan de stad gelast bedoelde oorkonde te bezegelen ¹⁾. Blijkbaar had de Graaf ook den stedelijken brief in Henegouwen doen opmaken en zond hij dien nu aan het gerecht van Geertruidenberg toe, opdat het daaraan het stedelijk zegel zou hechten.

Onder de voor den Graaf bestemde brieven is meermalen aangeteekend, waar zij na hunne inschrijving gedeponneerd zijn geworden. Bij uitzondering geschiedde dit bij een van 's Graven ambtenaren of raden ²⁾, hetgeen waarschijnlijk gebeurde, als zij daarvan nog in het belang van hunne administratie gebruik moesten maken b. v. om te kunnen nagaan, hoe de verplichtingen omschreven waren, welke de uitgever moest nakomen. Doorgaans wordt de bewaarplaats genoemd, waarin zij voor goed werden opgenomen. Neemt men aan, dat die aantekeningen gelijktijdig met de inschrijving der brieven zijn gemaakt, dan blijkt, dat de laatste gedeponneerd werden :

1°. in 1319 in het schrijn van de Hofkapel in den Haag ³⁾.

¹⁾ Reg. Zuidh. N°. 297 (293) en 298 (294).

²⁾ B. v. Jan van Hoysdaen en Jan van den Helshoute, knapen, ieder voor 100 ₤ zwarte tornooisen 'sjaars 's Graven leenmannen geworden zijnde, beloven aan Willem III zekere eigen goederen, die waarde hebbende, te leen op te dragen. Geg. te Mons 24 Juni 1322. — „Hanc litteram habet Mathias balius Zuuthollandie”. — Reg. Zuidh. N°. 112 (111).

Raesse van Cruninghe verbindt zekere goederen jegens den Graaf wegens 14 ₤ gr., welke de rentmeester van Bewesterscheld namens dezen beloofd heeft voor hem aan de lombarden te Zierikzee te betalen. Geg. te Middelburg 18 Maart 1327. — „Hanc litteram habet Johannes filius Heynrici receptor de Bewester Scelt in Zeelandia”. — Reg. Zeel. N°. 409 (390).

Arnoud Scalcaerd, poorter van Gent, scheldt den Graaf kwijt van alle schuld en belooft alle brieven af te geven, die hij op hem en zijne ouders had. Te zijner bede medebezegeld door den abt van Middelburg. Geg. en gedaan 27 Aug. 1322. — „Abbas de Middelburch habet”. — Regr. Zeel. N°. 160 (165).

³⁾ B. v. Brief van Rutgherus et Bela de Gheylinkerke, conjuges, geg. 29 Mei 1319. — „Littera in Hagha in scrinio in capella”. — Regr. Allemagne N°. 1.

20. van 1321 tot 1334 onder Engelbert, rentmeester van Noordholland.

Bedoeld wordt Engelbert van Voorschoten, die tot in 1333 rentmeester van Noordholland genoemd wordt ¹⁾ en in die betrekking door Gerard Heynen zoon werd opgevolgd, die in 1334 het eerst als rentmeester voorkomt. ²⁾ Dat Engelbert de brieven als charterbewaarder ontving, blijkt hieruit, dat hem ook de oorkonden, die niet zijn rentambt betroffen, b. v. Zeeuwsche, werden toevertrouwd. Gewoonlijk luidt de aantekening; »Ista littera est sub Enghelberto" ³⁾. Meermalen echter wordt van het deponeren melding gemaakt. Er staat dan: »Hanc litteram dedi Enghelberto" ⁴⁾ of »Istam litteram posuit Gherardus sub Enghelberto" ⁵⁾. Die Gerardus was blijkens andere gelijksoortige aantekeningen ⁶⁾ Gerard Alewijnszoon van Leiden, dien wij ook later nog dikwijls zullen ontmoeten. De aantekeningen leeren ons dus, dat Gerard Alewijnsz. gedurende gemelde jaren de voor den Graaf bestemde brieven ontving, maar ze niet zelf placht te bewaren en ze daarom aan Engelbrecht overgaf. Denkelyk waren ze dezen het veiligst toevertrouwd, omdat hij als rentmeester van Noordholland duurzaam in den Haag gevestigd was en Gerard, als deel uitmakende van de kanselarij, den Graaf volgde, wanneer hij zich naar elders begaf. ⁷⁾

¹⁾ Brief van 18 Oct. 1333. — Regr. Noordh. N°. 580 (570).

²⁾ Brief van 6 Nov. 1334. — Regr. Noordh. N°. 601 (591).

³⁾ B. v. brief van Clays abt van Middelburg, Moschet van der Hoghe en Jan Henrix zoon. Bezegeld des anderen daags na St. Geertruid in Maart 1322. — »Ista littera est sub Enghelberto". — Regr. Zeel. N°. 285 (287).

⁴⁾ B. v. brief van Jacob van Mierlaer den ouden en Dieric van Groenouwen, ridders, geg. in den Haag Vrijdag na Vastenavond 1324. — »Hanc litteram dedi Enghelberto". — Regr. Noordh. N°. 239 (234).

⁵⁾ B. v. brief van de stad Zierikzee, geg. Paaschavond 1314. — »Istam litteram Gerardus posuit sub Enghelberto". — Regr. Zeel. N°. 267 (269).

⁶⁾ B. v. brief van Jan hertog van Brabant. Geschreven 13 Oct. 1321. — »Hanc litteram posuit Gerardus Alewini de Leyden sub Enghelberto receptore Northollandie". — Regr. Brabant N°. 11 (6).

⁷⁾ Reeds in 1318 of 1319 was Engelbrecht charterbewaarder. Hij had

30. in 1336 »sub Gerardo in scrinio in Hagha". 1)

Vermoedelijk wordt hier weder het schrijn van de Hofkapel bedoeld. Men zou hieruit kunnen afleiden, dat Gerard Alewijnsz, toen Engelbert als rentmeester was afgetreden, de brieven evenals vroeger in de Hofkapel placht te deponeren. Wellicht waren die, welke Engelbert onder zich had gehad, nu ook daarheen overgebracht.

Het bovenstaande leidt tot de gevolgtrekking, dat de brieven, op Holland en Zeeland betrekking hebbende, niet buiten die gewesten werden verplaatst. Slechts bij uitzondering vindt men van eene deponering in Henegouwen melding gemaakt. Onder twee brieven, door heer Gerard van Voorne, de een op 28 November en de andere op 4 December 1328 uitgevaardigd, leest men: »Due sunt littere, una est in Haynonia alia est sub Enghelberto". 2) Er werden dus van die oorkonden twee exemplaren opgemaakt, opdat daarvan een in het archief van Henegouwen en een in dat van Holland en Zeeland zou kunnen worden opgenomen. Door deze regeling werd aan het laatste niet te kort gedaan. Wanneer wij onder een drietal andere brieven aangetoekend vinden, dat zij zich in Henegouwen bevonden, dan zijn het zoodanige, die bezwaarlijk met een van de drie landen in verband konden worden gebracht. De een betreft de huisvesting van den Graaf en zijne herberg te Bergen op Zoon, wanneer hij op zijne reizen die stad aandeed 3), een andere heeft betrekking op den losprijs,

althans toen de afgehoorde rekeningen van het rentmeesterschap van Zeeland onder zich. Hamaker, De rekeningen der Grafelijkheid van Zeeland, dl. 1 bl. 161.

1) B. v. brief van Gisebrecht van IJsselsteyn en Arnd zijn zoon, ridders, geg. 12 Juni 1336 — „Ista littera est sub Gerardo in scrinio in Hagha". — Reg. Utrecht N°. 171 (169).

2) Regr. Zeeland N°. 521 (498), 522 (499).

3) Brief van Halsteen Marcelis zoon. Geg. 23 Mei 1324. Het kant-schrift luidt: „Per dominum personaliter, magistrum Johannem de Florentia et Fredericum receptorem". Onder den brief staat: „Istam litteram recipiet Fredericus receptor per voluntatem magistri Johannis de Florentia et ipse deliberabit eam Jacobo de Malbodio". — Reg. Brabant N°. 22 (17). Deze Frederik was rentmeester van Zeeland. Zie brief van

door den heer van Valkenburg wegens zijne gevangenschap aan den hertog van Brabant te betalen ¹⁾, en in het derde stuk legt een Duitsche ridder eene verklaring af omtrent zijn leenplicht jegens Willem III ²⁾.

In bijna alle registers worden de brieven afgewisseld met aantekeningen van allerlei aard, die doorgaans beknopt en somtijds uitvoerig zijn. Zij behelzen opgaven van rechten en bezittingen van den Graaf of geven verslag van handelingen van administratieven of judicieelen aard, door hem of namens hem door zijne raden en ambtenaren gedaan. Daar zij meestal niet gedagteekend zijn, is het dikwijls moeilijk te beslissen, of zij tijdens Willem III zijn opgesteld en of dit geschied is gelijktijdig met hunne inschrijving in de registers. Zeker is het, dat sommige op vroegere graven betrekking hebben en de meeste aangelegenheden van Willem III betreffen. Staan zij in verband met den een of anderen brief, dan zijn zij doorgaans daarachter geplaatst.

Eindelijk vindt men overal een vrij groot aantal brieven verspreid van vroegere dagteekening dan het tijdperk, waarvoor de registers zijn aangelegd, dus van voor het jaar 1316. In het geheel zullen er 160 à 170 aanwezig zijn. Van deze zijn er iets meer dan 100, dus bijna twee derde gedeelten door Willem III en zijne voorzaten als graven van Holland en Zeeland uitgevaardigd, terwijl de overige op last van andere vorsten, heeren en corporaties zijn opgemaakt. In den regel hebben die oorkonden op graaflijke rechten en bezittingen betrekking. Als zij in verband staan met brieven van Willem III, dan heeft men ze doorgaans als retroacta daarachter gevoegd. In het opnemen van die

Willem III geg. te Middelb. 10 Mei 1324. — Reg. Zeel. N°. 280 (282). Hij komt ook voor onder den naam van Frederik van Valencijs, vgl. brief van Willem III geg. te Middelburg 27 Maart 1324. Reg. Zeel. N°. 252 (255).

¹⁾ Brief van Renaus sire de Monioie et de Fauquemont. Donnees 26 Nov. 1325. — „Hanc litteram habet Jacobus de Malbodio apud Valencinas”. — Reg. Allemaigne N°. 32.

²⁾ Brief van Heynricus de Lewenburch. Datum 19 Juni 1316. — „Hec littera est sub Jacobo de Malbodio”. — Reg. Allemaigne N°. 8.

bescheiden is duidelijk het streven te zien om de registers met de oudere brieven te completeeren, inzonderheid met de zoodanige, die van Graven van Holland en Zeeland waren uitgegaan. Hoe men daarbij te werk is gegaan, is niet altijd met zekerheid te bepalen. Slechts zelden is er iets omtrent de stukken aangeteekend, waarnaar de copiën gemaakt zijn.

De brieven, door de Hollandsche graven uitgevaardigd, waren in het oorspronkelijke niet in het bezit van Willem III. Zij kunnen dus afgeschreven zijn naar copiën, welke daarvan bewaard waren gebleven ¹⁾. Van meerdere bestonden vidimussen, waaronder sommige, die gelijktijdig met de inschrijving vervaardigd zijn ²⁾. Die copiën en vidimussen waren denkelijk in de graaflijke archieven aanwezig. Het is echter meer dan waarschijnlijk, dat niet uitsluitend van zulke stukken is gebruik gemaakt, maar dat men zich ook dikwijls van de oorspronkelijke exemplaren heeft bediend. Immers vele dezer moesten bij het behandelen van zaken onder het bereik van de graaflijke raden komen. Moest Willem III eene beschikking nemen omtrent eene zaak, waarover hij of zijne voorzaten reeds brieven hadden uitgevaardigd, dan zal men dikwijls verlangd hebben, dat zij door den belanghebbende werden vertoond. Op die wijze verkreeg het graaflijke bestuur inzage van de oude titels, hetgeen gelegenheid gaf om ze in de registers te doen afschrijven ³⁾.

¹⁾ „Die grave Floris hadde bi siere lettere vercoft heren Gherard Tiedemans sone die molen binnen den ambocht van 's Gravenzande, waer of 't vijtschrift van den brieue Enghebrecht hevet in die Haghe”. — Reg. Noordh. N°. 54 (56) onder brieven van 1319.

²⁾ In dien zin gelijktijdige vidimussen zijn o. a. de brieven in reg. Zuidh. N°. 44 (43), 153 (148), 163 (159), 186 (181), 310 (306).

³⁾ Als de oudere brief door de nieuwe beschikking verviel, dan werd die teruggegeven en gecasseerd. Schreef men dien in het register in, dan werd tevens van die cassatie melding gemaakt. B. v. Jan II verzekert aan Jan van der Wateringhe 10 g^g Holl. 's jaars uit den tol te Niemandsvriend zoolang, totdat hij 100 g^g ontvangen zal hebben, welke som hem verschuldigd was wegens den aankoop van het ambacht van Babbairts polre door graaf Floris van zijn vader heer Gerard van der Wateringhe,

Wat nu de brieven betreft, die niet van de Graven waren uitgegaan, deze zullen gedeeltelijk afgeschreven zijn naar bestaande copiën ¹⁾ of naar stukken, welke daarvoor door- gingen, zooals het Friesche privilege van Karel den Groote ²⁾ of de opsomming der liberi feudales van de kerk van Utrecht tijdens bisschop Adelbold ³⁾. Ook kan wel eens gebruik gemaakt zijn van thans nog aanwezige registers, waarin zulke oorkonden zijn opgenomen. In den regel echter zullen de in de graaflijke archieven aanwezige origi- neelen gebezigd zijn. Onder eenigen dezer is aangeteekend, waar zij zich tijdens hunne inschrijving bevonden. Men leert hieruit, dat zij berustten:

1°. in de tresorie van graaflijke charters te Quesnoy in Henegouwen, die aan de zorg van Jacob van Maubeuge in de hoedanigheid van tesorier was toevertrouwd. ⁴⁾

Geg. in den Haag 24 Sept. 1303. — „Desen brief voirc. heeft hair Jan van der Wateringhe minen here den graue op ghedraghen ende es ghe- casseert ende hi heuet minen here den graue dair of quite ghesconden. Ende dair bi sal miin heere die graue jaerlix gheuen Bartoude van As- sendelf tien pond Holl. voir heeren Janne voirs. alse van den XX & Holl. siaers die hair Jan Bartoude sculdich is van Dierix dochter medeghaue van den Wale, Bartouds wiifs voirs; van den anderen tien ponden sal hair Jan Bartoude of voldoen”. — Onder den brief van 1303, die in 1330 moet zijn ingeschreven staat ten overvloede nog: „Ista littera est cassata, sub Enghelberto”. — Reg. Noordh. N°. 468 (459).

¹⁾ Brief van Katharina van Voorne. Bezegeld 18 Nov. 1293. — „Istud transcriptum dedit nobis Jacobus de Malbodio ex thesaurario apud Quar- cetum”. — Reg. Noordh. N°. 357 (350).

Brief van Jan heer van Heusden. Datum in vigilia purif. Marie met het opschrift: „Datum per copiam”. Reg. Zuidh. N°. 24 (24).

²⁾ Reg. Friesland N°. 7 (7).

³⁾ Reg. Utrecht N°. 35 (35).

⁴⁾ B. v. vidimus door Anthonius episcopus Dunelmensis van een brief van Adolf Roomschkoning, datum te Neurenberg II kalend. Sept. 1294, datum te Dordrecht feria V post festum b. Mathei apostoli 1294. — „Hec littera est apud Quarcetum sub Jacobo de Malbodio”. — Reg. Noordh. N°. 70 (71).

Brief van Otto Traiect. episcopus. Datum Traiecti in vigilia Thome apost. 1245. — Brief van Otto van Hoclem, heer van Asperen, knape, Geg. Vrijdag na Dertiendag 1313. — Brief van Gisebrecht van IJselsteyn gedaan te Aken des anderen daags na Dertiendag 1308. — Brief van

Het is bekend, dat deze tresorie niet alleen de Henegouwsche charters bevatte, maar ook een overgroot aantal brieven, die op Holland en Zeeland betrekking hadden, voornamelijk dezulke, welke in het bezit waren geweest van de graven uit het Hollandsche Huis. Nadat die graafschappen onder het gezag van het Henegouwsche Huis gekomen waren, moeten de meeste charters van die gewesten naar Henegouwen zijn overgebracht. Zij bleven daar deel uitmaken van de tresorie, die eerst te Quesnoy en daarna te Mons gevestigd was, en zijn daaruit eerst in het begin dezer eeuw door Mr. Hendrik van Wijn voor het grootste gedeelte naar het Rijksarchief te 'sGravenhage overgebracht.

20. in het schrijn van de Hofkapel te 's Gravenhage.

Wel is nergens onder een der retroacten duidelijk vermeld, dat het zich op die plaats bevond, maar eene op zich zelve staande aanteekening leert ons, dat men aldaar oude bescheiden bewaarde. Toen namelijk het recht op zekere oude titels van Jan van Bergen op Willem III was overgegaan, werden deze in 1325 door graaflijke commissarissen te Haarlem in ontvangst genomen en aan Gerard Alewijnz. overgegeven, die ze vervolgens in het schrijn van de Hofkapel deponeerde. ¹⁾

30. onder Engelbert, rentmeester van Noordholland.

Dezen Engelbert hebben wij reeds als bewaarder van de latere brieven leeren kennen. Hem werden dus ook oudere

Gisebrecht van Yselsteyn ridder, gedaan als voren. — Brief van Otto heer Gisebrechts zoon van Yselsteyn, gedaan in den Haag Jaarsavond 1315. — Brief van Gisebrecht van Nijenroeden, gedaan in den Haag op O. Vr. te midden oogst 1311. — „Iste sex littere suprascripte sunt sub Jacobo de Malbodio”. — Reg. Utrecht N°. 18 (18) — 23 (23).

In een brief, geg. te Mons 22 Febr. 1329, noemt Willem III Jacquemon de Malboege zijn tresorier. De Reiffenberg, Monuments. t. I. p. 80.

¹⁾ „Die brieve die tote Hairlem ghenomen worden ute Jans scrine van Berghen bi Janne van Pollanen, Mathise ende bi Janne den Keyser voir Kersavonde int jair XXV, die dede Gherart Alewins f. in die Haghe int scrin van der Capelle.” — Reg. Kenn. No. 115 (121).

Naar het schijnt worden de brieven bedoeld, die later onder No. 129 (133), 127 (134), 128 (135), 130 (137), 131 (136), 132 (138) — 140 (146) in het register voorkomen.

bescheiden toevertrouwd. Meestal waren het die, waaronder aangeteekend is: „Istam litteram posuit Gerardus sub Enghelberto" ¹⁾. Gerard Alewijnsz. handelde dus met de oudere brieven, zooals hij bij de latere te werk ging. Kwam hij daarvan in het bezit, dan bewaarde hij ze niet zelf, maar na de inschrijving in de registers gaf hij ze aan den rentmeester Engelbert ter bewaring over.

4°. in het Minderbroedersklooster te Dordrecht.

Slechts eenmaal ²⁾ wordt dit klooster als bewaarplaats van charters aangeduid.

Nu wij van den algemeenen inhoud van de registers hebben kennis genomen, zullen wij moeten onderzoeken, wie ze heeft samengesteld. Uitdrukkelijk wordt dit nergens opgegeven. Evenwel bezitten wij eene aanwijzing in de onder de brieven gemaakte aantekeningen.

Reeds is in het licht gesteld, dat onder sommige uitgaande brieven van Willem III vermeld is, dat ze aan een raad, baljuw of rentmeester zijn afgegeven. Ook werd er vroeger aangetoond, dat onder brieven, door anderen ten behoeve van den Graaf uitgegeven, aangeteekend is, dat zij onder den rentmeester Engelbrecht waren gedeponeerd, en dat dit geschied is zoowel bij oorkonden, die gelijktijdig met de registers zijn opgemaakt, als bij die van vroegeren tijd. Wij merkten tevens op, dat somtijds vermeld wordt, wie de stukken heeft afgegeven. Nu eens treedt deze als in de eerste persoon sprekende op. Tusschen de jaren 1320 en 1326 wordt hiervan meer dan een voorbeeld aangetroffen. Doch het ontbreekt ook niet aan gevallen, dat de naam van die persoon wordt uitgedrukt. Van 1321 tot 1334 wordt iemand genoemd, die gewoonlijk Gerardus en somtijds voluit Gerard Alewijnszoon van Leiden heet. Men

¹⁾ B. v. brief van Schepenen en Gemeente van Staveren, geg. te Alebrechtsberghe 1 April 1292. — „Istam litteram Gerardus posuit sub Enghelberto". Reg. Friesland No. 56 (53).

²⁾ Brief van Johannes dominus de Huesdene. Datum 12 Febr. 1273. — „Hec littera est sub fratribus minoribus in Dordraco." Reg. Zuidh. No. 116 (115).

kan veilig aannemen, dat de ongenoemde en Gerard Alewijnsz. een en dezelfde persoon zijn. Zooals opgemerkt is, komt Gerardus nog in 1336 in betrekking tot gedeponeerde oorkonden voor.

Ik meen op grond van dat alles te kunnen aannemen, dat gedurende het gansche tijdperk ongeveer, waarover de registers loopen, Gerard Alewijnsz. werkzaamheden te vervullen had, die hem evenzeer met de door den Graaf uitgevaardigde brieven als met die, welke anderen ten zijnen behoeve hadden uitgegeven, in aanraking brachten. Wat de eerste betreft, droeg hij zorg, dat ze aan de belanghebbenden werden uitgereikt, want, zoo dikwijls als dit niet geschiedde, teekende hij aan, dat ze aan een van 's Graven ambtenaren of raden waren ter hand gesteld. Ten opzichte van de brieven, voor den Graaf bestemd of hem toebehorende, nam hij maatregelen, die hunne goede bewaring verzekerden, want hij gaf ze met dat doel aan den rentmeester Engelbrecht. Men ziet hieruit, dat beide soorten van brieven door zijne handen gingen. Dit laat zich goed verklaren, indien men aanneemt, dat hij ook voor hunne registratie zorg droeg. Gerard Alewijnsz. is dus als de registrator te beschouwen. De samenstelling van de registers is dus aan hem te danken ¹⁾. Die opvatting zullen wij later bevestigd vinden.

Evenwel zou men te ver gaan, indien men hieruit afleidde, dat alle in de registers voorkomende aantekeningen door

¹⁾ Met het houden van die registers zal Gerard Alewijnsz. eerst een begin hebben gemaakt, toen hij aan 's Graven kanselarij werd verbonden. Wanneer dit geschied is, kan met eenige zekerheid bepaald worden. Frederik van Valencijn (van wien reeds op bl. 147 noot 3 melding is gemaakt) werd op 20 Maart 1318 tot rentmeester van Zeeland aangesteld. Zijn onmiddellijke voorganger is hoogstwaarschijnlijk Gerard Alewijnsz. geweest. Immers volgens zijne eerste rekening voldeed Frederik het te kort van de laatste rekening van Gerard van het rentmeesterschap van Zeeland, Hamaker, De rekeningen der Grafelijkheid van Zeeland, dl. 1 bl. 5 en 175. Men zie ook Blok, Eene Hollandsche stad in de middeleeuwen, Aanhangsel. De laatste moet dus tot in 1318 rentmeester van Zeeland geweest zijn en zal bij zijn aftreden in 's Graven kanselarij aan het werk zijn gesteld. Dit strookt met de omstandigheid, dat de *geregelde* registratuur eerst met het jaar 1319 een aanvang neemt.

hem zijn opgesteld. Omtrent een dezer weten wij met zekerheid, dat zij van een ander afkomstig is. In het register Zeeland is een brief van graaf Floris van 1276 ingeschreven ¹⁾, waaruit blijkt, dat de abdij te Middelburg hem toen het patronaatrecht van de kerk te Welle in Noordbeveland heeft afgestaan. Onder dat stuk leest men: »et nous ne trouuons mie, chiers Sire, konques moines de no eglise le Welle desieruist". Het bijgevoegde: »per abbatem de Middelburch" leert ons, dat die aantekening door of op last van den abt van Middelburg werd gesteld. Dit geval staat niet alleen. Bij brief van 15 April 1322, voorkomende in het register Amstelland ²⁾, vergunde Willem III aan Arend Niclaasz. van den Anster als vrij eigen eene hoeve lands te verkoopen, die Egbrecht Wittekijn den Graaf te leen had opgedragen. Daaronder komt de aantekening voor: »Inde dominus comes habebit IIII lib. grossorum, unde Johannes Boele rendebit et mihi soluit personaliter quas recepi et posui in receptis." Dit »posui in receptis" bewijst, dat de aantekening gesteld is door iemand, die met geldelijk beheer was belast en eene rekening hield. Wellicht was deze een rentmeester. In dat geval is het niet waarschijnlijk, dat Gerard Alewijnsz. die persoon was. Buitendien is het zeer goed mogelijk, dat meerdere aantekeningen, de verplichtingen aangevende van hen, die door graaflijke brieven begunstigd waren, door de notarii, die de brieven hadden geredigeerd, opgesteld zijn, daar deze beter nog dan Gerard konden weten, onder welke omstandigheden die brieven waren opgemaakt.

II.

Niet minder dan de inhoud verdient de uiterlijke vorm onzer registers eene opzettelijke beschouwing. Hebben wij tot nog toe in die registers slechts een geheel van oorkondeteksten gezien, thans behooren wij op de eigenschappen te

¹⁾ Reg. Zeeland N°. 274 (276).

²⁾ Reg. Amstelland N°. 498 (14).

letten, die zij als handschriften hebben. Zooals bekend is, zijn zij in twee exemplaren, het eene in groot en het andere in klein formaat opgemaakt. Het eerst zullen wij ons met de kleine registers bezig houden.

In die kleine registers zijn twee deelen of helften te onderscheiden, loopende tot en beginnende met Maart 1324.

De tweede helft is gevormd uit katerns, die oorspronkelijk los bewaard werden. Immers ieder dezer is van een opschrift voorzien, aanduidende het district of land, waarop de brieven betrekking hebben. De katerns waren dus aanvankelijk gescheiden en de opschriften dienden om aan te wijzen, tot welke registers zij behoorden. De volgorde der katerns wordt bepaald door verwijzingen aan het hoofd en aan het einde van iedere katern naar de woorden of den brief, waarmede de vorige katern eindigt en de volgende begint. Bij die verwijzingen is dikwijls aangeteekend, wie de vorige of de volgende katern onder zich had ¹⁾, hetgeen

¹⁾ In het register Noordholland tweede helft staat aan het hoofd: van de 2e katern achter de verwijzing naar de vorige katern: „here Gherijt Hoghestrate”; van de 4e katern als voren: „habet Gherardus Hoechstrate II quaternos”; van de 5e katern als voren: „dominus Gherardus Hoechstrate habet”; van de 6e katern als voren: „heer Hoghestrate”.

In het register Zuidholland tweede helft staat aan het hoofd:

van de 1e katern: „heer Dirric Gravekijn”;

van de 2e katern achter de verwijzing naar de vorige katern: „heer Dirric Gravekijn”.

In het register Kennemerland tweede helft staat aan het hoofd:

van de 2e katern achter de verwijzing naar de vorige katern: „dominus Willelmus Prws habet”.

In het register Friesland tweede helft staat aan het hoofd:

van de 2e katern achter de verwijzing naar de vorige katern: „dominus Willelmus Willezoeten filius habet”.

In het register Utrecht tweede helft staat:

aan het hoofd van de 2e katern achter de verwijzing naar de vorige katern: „dominus Jacobus de Hant”;

aan het slot van de 2e katern achter de verwijzing naar de volgende katern: „Jacobus de Hant”;

aan het hoofd van de 3e katern achter de verwijzing naar de vorige katern: „dominus Jacobus de Hant habet”;

aan het hoofd van de 4e katern achter de verwijzing naar de vorige katern: „dominus Jacobus de Hant”, welke aantekening echter thans is uitgekrabd.

een bewijs is, dat de op elkander volgende katerns gedurende zekeren tijd onder meer dan een persoon hebben berust. Die personen waren geestelijken of klerken, die misschien alle onder de regeering van Willem III hebben geleefd. Van twee dezer blijkt het met zekerheid ¹⁾

In de katerns van hetzelfde register zijn de brieven en aantekeningen door vele verschillende handen ingeschreven. Ondanks de gedurige afwisseling, welke zich hierbij voordoet, komen dezelfde handen dikwijls weder voor. Vergelijkt men de registers onderling, dan ziet men, dat een persoon de in de verschillende registers te huis behorende brieven op hetzelfde tijdstip heeft geboekt.

Opmerkelijk is het, dat er van de uitgaande brieven van Willem III meerdere zijn doorgehaald, terwijl iets verder andere brieven van latere dagteekening en van denzelfden doch eenigszins gewijzigden inhoud volgen. ²⁾ Het is duidelijk, dat die eerste brieven later zijn afgekeurd en dat men de latere brieven in de plaats daarvan heeft opge maakt. ³⁾ Dit is het zekerste bewijs, dat dit gedeelte der

¹⁾ „Hoichstraet” onderteekende als notarius brieven van Willem III in 1336. Reg. Noordh. N°. 617 (608) en 618 (609):

Willem III beloofde bij brief, geg. in den Haag 17 Aug. 1322, „Theodoricus dictus Gravekijn, clericus, de Leijden” te voorzien van het eerst opvallende beneficium. Bij brief, geg. te Dordr. 1 Jan. 1323, en bij een lateren, geg. 21 Maart 1324, gaf hij hem $\frac{1}{3}$ van de kerspelkerk te Zierikzee. — Reg. Zeeland N°. 166 (171), 167 (172) en 187 (190).

²⁾ Op die wijze zijn doorgehaald in het

Reg. Zeeland N°. 308	als eerste redactie van N°. 309 (307)
N°. 359	„ „ „ „ N°. 361 (347)
N°. 378	„ „ „ „ N°. 385 (370)
N°. 402	„ „ „ „ N°. 403 (385)
N°. 432	„ „ „ „ N°. 434 (412)
N°. 657	„ „ „ „ N°. 658 (649)
Reg. Noordh. N°. 419 en 420	„ „ „ „ N°. 421 (410).

³⁾ Werd een brief na zijne inschrijving afgekeurd, dan werd de nieuwe redactie niet altijd afzonderlijk geboekt, maar bepaalde men er zich somtijds toe in den ingeschreven tekst veranderingen te maken zonder dien door te halen. Met zekerheid blijkt dit bij de brieven van Willem III geg. in den Haag 28 Sept. 1324 en te Leiden 20 Juli 1331. — Reg. Noordh. N°. 221 (218) en 462 (453).

registers gelijktijdig met het opmaken der daarin geboekte uitgaande brieven geschreven is, want in registers, die eerst in lateren tijd vervaardigd zijn, zou men die doorgehaalde brieven hebben weggelaten.

Zooals reeds gezegd is, zijn de brieven en aantekeningen door verschillende gedurig afwisselende handen geschreven. Dit is echter niet het geval met de kantschriften, welke daarbij zijn gesteld. Op eenige uitzonderingen na zijn die alle van dezelfde hand behalve de zoodanige, die aan het slot van de registers voorkomen en, zooals aangetoond is, naar de onderschriften der brieven zijn afgeschreven. Van deze hand zijn ook meerdere aantekeningen, die men onder de brieven aantreft, vooral zoodanige, die de bewaarplaats van genoemde bescheiden aanduiden. In meer dan een register heeft zij aan het begin of het einde der katerns de verwijzing naar de vorige of de volgende katerns gemaakt. Van hetzelfde schrift zijn sommige brieven en op zich zelve staande aantekeningen, in de hier bedoelde afdeeling der registers voorkomende. Duidelijk is het te onderkennen in den als N°. 501 in het kleine register Noordholland geregistreerden brief van Clays Ermgaerden zoon van Vrijdag na St. Aechten 1332, terwijl het in het oog valt, dat de aantekening: »Ista littera est sub Enghelberto" onder den voorafgaanden brief ook van die hand is. Vergelijkt men dat schrift met de door Gerard Alewijnsz. als notarius eigenhandig gestelde onderschriften van de oorspronkelijke brieven, door hem voor Willem III op het einde zijner regeering en voor Willem IV opgemaakt, dan kan er nauwelijks twijfel aan zijn, dat het met die hand geschrevene ook van hem afkomstig is.

Deze bijzonderheden zijn van gewicht. Reeds vroeger hadden wij opgemerkt, dat Gerard Alewijnsz. de persoon was, die de brieven van den Graaf uitreikte en de voor dezen bestemde in het archief deponeerde, en hadden wij hieruit afgeleid, dat hij ook voor hunne registreering zorg droeg. Thans blijkt het, dat hij werkelijk aan de registers eene bijzondere zorg besteedde door de brieven van kantschriften en de katerns van de noodige verwijzingen te

voorzien. Het vermoeden, dat de registers als zijn werk te beschouwen zijn, wordt dus bewaarheid. Evenwel, al werden zij door hem gehouden, zelf heeft hij de brieven maar zelden ingeschreven. Daar deze door meerdere handen geschreven zijn, moet de registrering door anderen onder zijn toezicht zijn geschied. Dat hierbij aan de klerken der kanselarij te danken is, ligt in den aard der zaak.

Van zelfs knoopt zich hierbij de vraag aan, waarnaar de uitgaande brieven van Willem III gecopieerd zijn. Als zeker kan men stellen, dat de inschrijvingen in de registers niet de concepten zelve zijn. Ware dit het geval, dan zou de slotformule, aanduidende plaats en dag, waarop de brieven gegeven zijn, er later bijgevoegd moeten zijn. In het schrift van iederen brief heerscht zulk eene gelijkmatigheid, dat men aannemen moet, dat tekst en slotformule in eens geschreven zijn. De brieven moeten dus gecopieerd zijn of naar de oorspronkelijke exemplaren of naar gelijktijdige afschriften. Waarschijnlijk is men nu eens op de eene en dan eens op de andere wijze te werk gegaan. Vermoedelijk zal de gelijktijdige copie dikwijls bestaan hebben uit het concept, dat na zijne goedkeuring aangevuld was met de plaats en den dag, waarop de brief gedateerd was geworden.

De eerste helft van de kleine registers vormt ook een geheel op zich zelf. Zij beslaat steeds eene geheele katern of meerdere geheele katerns, zoodat, wanneer men die katerns afzondert, men eene scheiding maakt tusschen de eerste en tweede helft. ¹⁾ De eenige uitzondering op dien regel treft men in de registers Brabant en Henegouwen aan. Daarin heeft men de eerste helft geschreven op de laatste bladen van de katern, die de tweede helft bevat, na die bladen te hebben omgeslagen, zoodat zij voor die van de tweede helft geplaatst waren. Het schrift in de lijvige registers Zeeland, Noordholland, Zuidholland en Kennemerland is slordig en

¹⁾ Dat de katerns der eerste helft ook los bewaard werden, blijkt uit de aantekening in het register Zuidholland aan het slot van de 2e katern achter de verwijzing naar de volgende katern: „heer Hoeghestrate habet”.

van meerdere handen, die achtereenvolgens geheele reeksen van brieven hebben ingeschreven; in de overige registers, die minder omvangrijk zijn, is het netter en doorgaans van eene hand. Als een oorspronkelijk register is deze eerste helft niet te beschouwen. Dit blijkt, wanneer men let op de aantekeningen, die op den kant en onder de brieven voorkomen. Die aantekeningen zijn van den registrator en moeten dus oorspronkelijk in een register zijn gemaakt, maar in dit hs. kunnen zij niet voor het eerst zijn geschreven, want sommige zijn blijkbaar eerst later bij de brieven gevoegd en toch zijn deze gelijktijdig en met dezelfde hand als de brieven ingeschreven. Dit gedeelte van het register is dus eene copie en de brieven en aantekeningen moeten afkomstig zijn uit een ander register, waarin zij voor het eerst geboekt zijn geworden,

Wij gaan nu over tot de beschouwing van de groote registers. Het groote formaat en het nette schrift duiden genoegzaam aan, dat wij hier met net registers hebben te doen. Ook hier kunnen de twee deelen of helften van de kleine registers onderscheiden worden, doch slechts in zoverre, dat met de tweede helft steeds het schrift van eene nieuwe hand begint, want de beide helften kunnen door scheiding van de katerns niet afgezonderd waren, daar het slot van de eerste helft en het begin van de tweede helft meermalen in dezelfde katern of op hetzelfde blad voorkomen. Voor alle registers geldt, dat zij door meerdere handen zijn geschreven, waarvan ieder eene geheele reeks brieven heeft geboekt. Eene en dezelfde hand heeft het begin van de eerste helft overal, behalve in de registers Brabant, Gelre, Allemagne — Engeland en Henegouwen, tot in 1321 geschreven en in het register Noordholland de eerste helft geheel afgewerkt. Verder bieden de registers hetzelfde kenteeken als de eerste helft der kleine registers aan, dat zij niet als oorspronkelijke registers maar als copien te beschouwen zijn.¹⁾

¹⁾ In het register Zuidholland aan het slot van de 1e katern is achter de verwijzing naar de volgende katern aangeteekend: „heer Hoghestrate habet”; hetgeen vermoeden doet, dat ook de katerns van deze registers oorspronkelijk los bewaard werden.

Vergelijkt men nu de beide stellen hss. onderling, dan kan men daaruit met zekerheid het volgende afleiden:

1°. De tweede helft der kleine registers, als uit gelijktijdige inschrijvingen bestaande, is als origineel te beschouwen. De tweede helft der groote registers is daarnaar gecopieerd ¹⁾).

2°. Het origineel, dat aan de eerste helft zoowel van de groote als van de kleine registers ten grondslag ligt, is niet meer voorhanden.

3°. De eerste helft van de groote registers kan niet naar de kleine registers zijn afgeschreven ²⁾).

4°. De eerste helft van het kleine register Zeeland is

¹⁾ Immers in de groote registers komen enkele latere invoegsels voor, die met een of twee *volle* regels in de kleine registers overeenkomen. Dit doet zich voor bij Zeeland N°. 457 (433) en Noordh. N°. 255 (249). Die regels waren dus bij het copieeren over het hoofd gezien en werden later bij de vergelijking van beide hss. ingevoegd. Een direct bewijs voor mijne stelling wordt door de registers Zeeland geleverd. Immers de copist, die in het groote register werkzaam was, schreef boven N°. 467 van het kleine register: „Hic incipiam quaternum sequentem”. Dit N°. 467 is N°. 433 van het groote register en is daar de eerste brief van eene katern.

²⁾ Immers in de groote registers bevat de tekst van de uitgaande brieven van Willem III woorden en zinsneden, die in de kleine registers ontbreken. Ook worden er in de groote registers kantschriften bij de brieven aangetroffen, die in de kleine zijn weggelaten. Voorbeelden van beiderler aard zijn:

Zeeland N°. 64 (65) in het groote register: „hem ende sinen nacomelinghen van ons ende van onsen nacomelinghen in liene te houden”; in het kleine register: „hem ende sinen nacomelinghen in liene te houden”.

Zeeland N°. 69 (70), in het gr. reg.: „meyster Lamme van Vlissinghe onsen knape”; in het kl. reg. „meyster Lamme onse knape”.

Zeeland N°. 111 (116) — 114 (119) en 118 (122) — 136 (142), dus 24 stuks, in het groote register met kantschriften, die in het kleine ontbreken. N°. 115 (120) heeft in het groote register een volledig en in het kleine een onvolledig kantschrift.

Noordh. N°. 45^b (46) is een regest, dat in het groote register voorkomt maar in het kleine register oorspronkelijk ontbrak en daar aan den voet der bladzijde later is bijgevoegd.

Noordh. N°. 117 (121) in het gr. reg.: „drie hondert pond goeder Holl. syaers”; in het kl. reg.: „drie hondert pond Holl. siaers”.

Noordh. N°. 208 (215) in het gr. reg.: „waer dat zake dat hi siin wiif

geene copie van het groote register van dien naam ¹⁾. Het is onzeker, of de eerste helft der overige kleine registers naar de groote registers gecopieerd is. Voor zoo ver mij dit tot nog toe is gebleken, is dit niet onmogelijk.

Hoewel door deze vergelijking de verhouding tusschen de beide stellen niet geheel is opgehelderd, zijn de verkregen resultaten toch van gewicht. Met die gegevens als grondslag zal ik eene gissing wagen tot beantwoording van de vraag, hoe de registers zijn ontstaan.

Het is gebleken, dat de brieven van 1316 tot 1324, thans de eerste helft van de groote en kleine registers uitmakende, niet voor het eerst in die hss. zijn ingeschreven, maar dat dit elders moet hebben plaats gehad. Denkelyk is dit gelijktijdig met het opmaken van de brieven geschied in een enkel register, waarin ze zonder locale indeeling werden opgenomen ²⁾. Dat algemeene register werd waar-

ende sine dochter storven"; in het kl. reg.: „waer dat zake dat siin wiif jof sine dochter storven”.

Kennemerland N°. 19 (19) in het gr. reg. met een kantschrift, dat in het kleine ontbreekt.

Kenn. N°. 21 (21) in het gr. reg.: „van ons ende van onsen nacomelinghen hem ende sinen nacomelinghen te houden”; in het kl. reg.: „van ons ende van onsen nacomelinghen te houden”. Ook ontbreekt in het kl. reg. het kantschrift, dat in het groote voorkomt.

Kenn. N°. 23 (23) in het gr. reg.: „op dien hofbliven, wil si, Ende wil si hoir niet wel setten”; in het kl. reg.: „op dien hof bliven wil si hoir niet wel setten”.

Utrecht N°. 7 (7) in het gr. reg. met een kantschrift, dat in het kleine ontbreekt.

Utrecht N°. 16 (16) in het gr. reg.: „van eere roede wiins twee corte vate”; in het kl. reg.: „van ere roede wijs corte vate”.

Heneg. N°. 11 (11) in het gr. reg.: „qu' il en terroit en le censse donnant (lees: devant) dite tot l'autre argent”; in het kl. reg.: „qu il enterroit devant dite tout l'autre argent”.

¹⁾ In het kleine register Zeeland zijn twee brieven als N°. 176 en 177 opgenomen, die daar geheel misplaatst zijn, daar zij op Noordholland betrekking hebben. Deze twee stukken komen niet in het groote register voor. Men moet ze dus gedachtenloos hebben afgeschreven uit een hs, waarin ze midden tusschen Zeeuwsche brieven voorkwamen.

²⁾ Een fragment van dat register is, naar het schijnt, nog bewaard gebleven.

Het slot van de eerste helft van het kleine register Zeeland bestaat

schijnlijk zonder veel orde gehouden, zoodat men de wenschelijkheid inzag van meerdere registers, een voor ieder district of land afzonderlijk.

In overeenstemming hiermede werd het bestaande register in 1324 niet meer voortgezet, maar begon men toen de latere brieven op nieuwe katerns, een voor ieder district of land afzonderlijk, te registreeren. In dien geest ging men later voort tot kort voor den dood van Willem III, tot 1336, en zoo is langzamerhand de tweede helft van de thans aanwezige kleine registers tot stand gekomen.

Dezelfde opvatting, het aannemen van eene locale indeeling, leidde ook tot het samenstellen van net registers, op dezelfde wijze ingericht. Uit het algemeene register van 1316—1324 schreef men in ieder van die net registers de brieven af, die op ieder district of land betrekking hadden. Daarna copieerde men daarin de registers, die sedert 1324 waren gehouden en reeds naar het nieuwe stelsel waren ingericht.

Men kan in het algemeen aannemen, dat de groote of

uit zes beschreven bladen, die op dezelfde wijze als in de tweede helft met vele verschillende handen beschreven zijn. Het staat buiten twijfel, dat men hier met gelijktijdige inschrijvingen te doen heeft, want men treft onder de brieven een doorgehaalde (N°. 213) aan, die de eerste redactie van een lateren brief (N°. 214) bevat. Merkwaardig is het nu, dat op den kant van iederen brief: „Zeelant” is aangeeteekend om het land aan te duiden, waarop ze betrekking hebben. Midden onder die brieven vindt men echter een brief (N°. 209) en een regest (N°. 227) waarnaast „Utrecht” gevoegd is. Verder staat onder ieder van die plaatsaanduidingen „R.”, het gewone merk, waardoor men vroeger aangaf, dat een brief geregistreerd („Registrata”) was geworden. Deze bijzonderheden zijn voor mij het bewijs, dat de bladen afkomstig zijn uit het bedoelde algemeene register, dat behalve de Zeeuwsche ook de andere brieven bevatte en waarin men om het gebruik te vergemakkelijken op den kant de districten en landen had aangeeteekend, waarop de brieven betrekking hadden. Naarmate men die brieven in de groote registers afschreef, heeft men op den kant van het algemeene register het registratiemerk geplaatst. Toen men nu het kleine register Zeeland als duplicaat van het groote register van dien naam samenstelde, bleek het, dat toevallig alle bedoelde bladen van het register bijna uitsluitend Zeeuwsche stukken bevatten. Men achtte het daarom overbodig die weder af te schrijven, maar nam ze uit het algemeene register en voegde ze in het kleine register in.

net registers op die wijze zijn ontstaan. Met het samenstellen van zulke hss. zijn natuurlijk jaren verlopen. Het is onmogelijk de juiste tijdstippen te bepalen, waarop hunne onderdeelen vervaardigd zijn. Alleen kan dienaangaande het volgende worden opgemerkt.

Wanneer men met het inschrijven van de eerste helft begonnen is, blijft onzeker. Het werk werd aanvankelijk aan één persoon opgedragen, die, gelijk wij opmerkten, de voornaamste registers tot 1321 geschreven heeft. Wellicht heeft hij zijne taak reeds voor 1324 ondernomen, maar even mogelijk is het, dat dit eerst na 1324 is geschied, toen men de andere registers naar het nieuwe stelsel had aangelegd. Voor de laatste opvatting pleit, dat de persoon, die zich met het werk belastte, in het register Noordholland de geheele eerste helft tot 1324 geschreven heeft. Hoe dit ook moge zijn, zeker is het, dat de eerste helft na het jaar 1324 voltooid is. Immers in de eerste helft der groote registers Woerden, Brabant en Henegouwen treft men aantekeningen en brieven aan, die van na 1324 dagteekenen ¹⁾

Na de eerste werd de tweede helft ingeschreven. ²⁾ Dat er tusschen beide inschrijvingen eenige tijd verlopen is, maak ik hieruit op, dat in de tweede helft steeds het schrift

¹⁾ In de eerste helft van het register Woerden komt onder N°. 30 een brief voor, gegeven in den Haag 13 Aug. 1322, waarbij Willem III aan Jan Dayen geeft 6 à 7 morgen lands in het ambacht van Bodegraven onder voorbehoud van dat land met 19 fl torn. te mogen lossen. Met dezelfde hand is daaronder in gelijktijdig schrift aangeteekend: „Dit land heeft miin heer die graue ghelost bi heren Jans hand van Brandenburch (zijn rentmeester) in siere rekeninghe int jaer XXV”.

Het eerste gedeelte van het register Brabant bevat onder N°. 14 (9) een brief van Willem III, gegeven te Valenciennes 8 Mei 1326.

In de eerste helft van het register Henegouwen komen voor onder N°. 32 (31) een brief van Willem III, gegeven te Mons 17 Mei 1327, en onder N°. 35 (34) een regeest van zoodanigen brief van 8 April 1330.

²⁾ Reeds is er vroeger op gewezen, dat het einde van de eerste helft en het begin van de tweede helft in dezelfde katern of op hetzelfde blad van meer dan een registre voorkomen, waaruit volgt, dat de eerste helft niet eerst later aan de tweede kan zijn toegevoegd.

van eene nieuwe hand begint. Toen men tot het copieeren van de tweede helft overging, was het reeds jaren geleden, sedert dat de brieven in de andere registers waren geboekt, want de gecasseerde en doorgehaalde brieven werden niet overgenomen. Men kan dus met het inschrijven van de tweede helft niet voor de laatste jaren der regeering van Willem III een begin hebben gemaakt. Het ligt in den aard der zaak, dat zij eerst bij of na zijn dood voltooid kan zijn geworden.

Nu men eenmaal een stel net registers, loopende van 1316 af, had aangelegd, zag men de wenschelijkheid van duplicaten in. Zulke duplicaten waren wel reeds aanwezig, maar zij bestonden slechts voor de tweede helft, die met het jaar 1324 een aanvang nam. De brieven van 1316 tot 1324 werden nu op nieuw geschreven en voor dit latere gedeelte geplaatst. Op die wijze is het eerste gedeelte der kleine registers ontstaan. Dat werkelijk de eerste helft eerst na de tweede helft is geschreven, kan wel niet direct worden bewezen, maar is toch hoogst waarschijnlijk. Gelijk aangetoond is, kunnen de beide helften door scheiding van de katerns afgezonderd worden, zoodat het mogelijk is, dat de eerste helft eerst later aan de tweede is toegevoegd. In de twee registers — die van Brabant en Henegouwen — waarbij die scheiding niet mogelijk is, heeft men de eerste helft op de laatste bladen van de tweede helft geschreven. Hier is dus in ieder geval de eerste helft later dan de tweede helft ontstaan. Ik merkte reeds op, dat de eerste helft van het kleine register Zeeland niet naar het groote gecopieerd is. De daarin voorkomende brieven moeten dus uit het algemeene register van 1316—1324 zijn afgeschreven. Hoe bij de overige registers te werk gegaan is, blijft in het onzekere. Ik stelde het reeds als mogelijk voor, dat zij naar de groote registers zijn gecopieerd.

Ieder ziet in, dat de voorstelling, die ik van de zaak heb gegeven, voor een goed deel op gissing berust. Toch geloof ik, dat zij op meer dan een grond verdedigbaar is. Neemt men haar als juist aan, dan leidt zij tot het praktische resultaat, dat de zuiverste tekst in de tweede helft

der kleine registers te vinden is en dat men in vele gevallen aan dien van de eerste helft der groote registers de voorkeur behoort te geven. Hierbij dient echter op eene omstandigheid te worden gelet, waarop ik thans de aandacht moet vestigen.

Het blijkt namelijk, dat er in de beide soorten van hss. vele verbeteringen en vermeerderingen zijn aangebracht. Met die verbeteringen bedoel ik de verandering van enkele verkeerd gelezen woorden en de invoeging van overgeslagen woorden en zinsneden, terwijl ik onder vermeerdering meer bepaaldelijk de invoeging van enkele geheele brieven en aantekeningen versta. Tot de verbeteringen wensch ik niet de zoodanige te rekenen, die de schrijver in het door hem geschrevene zelf heeft gemaakt maar die van eene andere hand afkomstig zijn.

In het schrift van hem, die de meeste groote registers heeft aangelegd, komen verbeteringen voor, waarschijnlijk gemaakt door hem, die na dezen in dezelfde hss. is werkzaam geweest. Deze laat ik hier buiten beschouwing. De verbeteringen en vermeerderingen, die ik op het oog heb, strekken zich over de groote en kleine registers in hun geheel uit. De talrijkste zijn van eene kennelijke en fraaie hand, die in de groote en kleine registers ook geheele reeksen van brieven heeft ingeschreven; de overige zijn blijkens het schrift van Gerard Alewijnsz. Ik zal eerstgenoemde hand als die van den adsistent van Gerard Alewijnsz. aanduiden.

In nauw verband met die verbeteringen en vermeerderingen moet een merkteeken of aantekening staan, die men in alle hss. behalve alleen in de registers Gelre, Allemagne—Engeland en Henegouwen aantreft. Op den kant der bladen, zoowel aan het einde van als op vele andere plaatsen in de registers, leest men: »Concordatus est'' (textus concordatus est?), welke aantekening somtijds tot »conc.'' of een eenvoudig siglum verkort is. De woorden zijn nu eens door Gerard Alewijnsz. en dan eens door zijn adsistent geschreven en duiden aan, dat zij de hss. onderling vergele hebben. Dit laatste blijkt bovendien hieruit, dat men

ze op dezelfde plaatsen in beide soorten van registers aantreft. Naar het schijnt, stelde eerstgenoemde bij voorkeur dat merk in de groote registers, meestal aan den voet eener bladzijde, daar waar hij de collatie tijdelijk had gestaakt, en bracht de adsistent het op de daarmede overeenkomende plaats in de kleine registers over. In een enkel register teekende Gerard aan: »Hic incepimus concordare", ¹⁾ en daar hij hier in het meervoud spreekt, zou men — hoewel dat geen bewijs is — daaruit kunnen afleiden, dat hij het werk met een ander heeft verricht. Het staat dus vast, dat na de voltooiing van de beide stellen registers deze door Gerard en zijn medehelper opzettelijk met elkander vergeleken zijn en dat de door hen aangebrachte verbeteringen en vermeerderingen, gedeeltelijk althans, daarmede samenhangen.

Ten opzichte van deze is het volgende op te merken.

Sommige verbeteringen, in de kleine registers gemaakt, komen als tekst in de groote hss. voor. Andere zijn in de groote registers aangebracht en deze vindt men als tekst in de kleine terug. Eindelijk heeft men ook in de beide stellen dezelfde verbeteringen aangebracht.

Wat nu de vermeerderingen betreft, in de kleine registers voegde men enkele brieven in, die als tekst in de groote registers voorkomen, terwijl de beide registers ook met dezelfde brieven werden aangevuld.

Dit alles geldt zoowel voor de eerste als voor de tweede helft der registers. Over den aard dier verbeteringen en vermeerderingen kan men alleen goed oordeelen, waar zij de tweede helft betreffen, omdat men daar met zekerheid weet, dat de groote tot de kleine registers staan in de verhouding van eene copie tot het origineel. Voor die tweede helft meen ik dan ook het volgende te kunnen aannemen.

Toen men in de kleine registers de verbeteringen en vermeerderingen maakte, die men thans als tekst in de groote registers aantreft, moet men dit gedaan hebben,

¹⁾ Die aantekening staat aan het hoofd van de tweede helft van het groote register Kennemerland.

voordat de tekst van de kleine registers in de groote was gecopieerd. Die verbeteringen en vermeerderingen zijn dus aan de latere collatie der hss. voorafgegaan. Om ze te kunnen aanbrengen moet men de origineele brieven of daarvan aanwezige copien geraadpleegd hebben.

De overige verbeteringen en vermeerderingen zijn waarschijnlijk tijdens bedoelde collatie gemaakt. Men heeft toen de groote met de kleine registers vergeleken en, waar bij het copieeren van de laatste iets verkeerd gelezen of overgeslagen was geworden, heeft men dat in de groote registers veranderd of ingevoegd. Bij die correctie heeft men ook eenige origineele brieven of copien onder zijn bereik gehad. Ontbraken die brieven in de registers, dan werden die in beide registers opgenomen. Kwamen daarin woorden of zinsneden voor, die van den tekst van beide registers afweken, dan werd die tekst daarnaar verbeterd.

Dat men bij de collatie van de hss. ook origineele uitgaande brieven van Willem III geraadpleegd heeft, zal wellicht menigeen niet voor waarschijnlijk houden, omdat die stukken niet meer ter kanselarij aanwezig waren. Toch is dit niet zoo vreemd als men wel zou kunnen denken. In de middeleeuwen was het dikwijls gebruikelijk, wanneer men verzuimd had zulke uitgaande brieven te registreeren, de houders later uit te noodigen om die ter kanselarij in te leveren, opdat men daarvan kennis zou kunnen nemen. Voorbeelden van dien aard komen meermalen voor. ¹⁾ Het is niet onmogelijk, dat men op eene dergelijke wijze tijdens

¹⁾ De volgende voorbeelden kunnen dat in het licht stellen:

„Item des Woensdaghes voir Sente Katerinen dach (1346) ane elken bailiu van Noirthollant, van Kenemserlant [ende] van Vrieslant enen brief, dat sij ghebieden in den hof, dat yghelic ouerbringhe in den Haghe alzulke briue, als sij hebben van mier vrouwen der Keyserinnen omme te registreren, ghetekent bi den here van der Lecke ende heren van der Burch.” — Reg. O. R. in Beijeren, N°. 18. — Hierop doelt de volgende post in eene graaflijke rekening:

„Item des donredaghes voir Sente Katerinen dach Willeken den Enghelschen ghesent met III open briue, an die bailiwe van Rijnlant, van Kenemerlant ende van Aemsterlant, als dat sij ghebieden zouden

de collatie van de registers van Willem III is te werk gegaan. Toen bij die collatie gebleken was, dat de tekst van de in de registers opgenomen brieven veel te wenschen overliet, kan men allen, die in het bezit van zulke brieven waren, uitgenoodigd hebben om ze ter kanselarij in te leveren, opdat zij met de registers vergeleken zouden kunnen worden. Bij de inzage van die stukken zal aan het licht gekomen zijn, dat enkele ongeregistreerd waren gebleven. Deze werden nu in de registers tusschengevoegd, terwijl naar de overige de tekst der geregistreerde brieven verbeterd werd.

III.

In de voorafgaande beschouwingen over den inhoud en den vorm der registers heb ik betoogd, dat zij ontstaan zijn tijdens Willem III. Tegen die opvatting bestaat echter een ernstig bezwaar. Men zal dit gemakkelijk inzien, wanneer men in aanmerking neemt, dat in diezelfde registers de door Van

dat alle die ghene, die opene briene hebben van mier vrouwen der Keyserinne weghen, die brenghen souden in die Haghe om die te registreren, ghegheuen hem te teerghelde enen cleynen gulden, maect 13 d. o. grote" — Tresoriers-rekening van Johannes van Nederhem voor Willem V als verbeider St. Bavo 1346 tot Woensd. na Maria Lichtmis 1346. Rijksarchief.

Aartshertog Philips gelast stadhouder en raad van Holland en Zeeland overal bekend te maken, dat allen, die brieven van octrooi, gratie, privilege enz. verworven hadden sedert het overlijden van zijn vader hertog Karel, het origineel daarvan moeten brengen in den Haag om door den tesorier en bewaarder van zijne charters en registers aldaar, Jan van Out-huesden, geregistreerd te worden. Geg. te Brussel 21 Aug. 1498. — Register privil. octroyen, tractaten ende gratien gegeven ende gemaakt zedert de dood van Hertoch Carel van Bourgondien etc. Cas K. fol. 17. — Rijksarchief. — Eene soortgelijke aanschrijving had Karel de Stoute reeds op 12 Sept. 1474 gedaan. Van Limburg Brouwer, Boergoensche Charters bl. 148.

Omstreeks 1533 beval Karel hertog van Gelre bij kerkespraak in de kwartieren van Nijmegen, Arnhem en Zutphen, dat alle pandhouders van landsheerlijke goederen hunne brieven aan zijne kanselarij zouden mededeelen. De copien van die brieven benevens een daarvan opgemaakte inventaris berusten in het Geldersche archief.

Mieris ¹⁾ bekend gemaakte consultatie over de herroeping van privileges voorkomt. Ofschoon het stuk geene dagtekening heeft, volgt uit zijn inhoud, dat het werd opgemaakt bij het leven van Lodewijk graaf van Vlaanderen, die in verband met zijne aldaar ook genoemde voorgangers niemand anders kan geweest zijn dan Lodewijk van Male ²⁾, die van 1346 tot 1383 regeerde ³⁾. Hieruit zou men kunnen afleiden, dat de registers eerst na den dood van den in 1345 overleden Willem IV, dus in het Beiersche tijdvak, zijn ontstaan. In verband hiermede zullen wij ons met eene nadere beschouwing van die consultatie moeten bezig houden.

De consultatie is met twee graaflijke brieven van 1305

¹⁾ Groot Charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en Heeren van Vriesland, dl. III bl. 407.

²⁾ Achtereenvolgens worden Robbert, Lodewijk en nog een Lodewijk als graven van Vlaanderen genoemd. In die volgorde zouden bedoeld moeten zijn :

Robbert van Bethune, graaf van Vlaanderen, overleden 17 Sept. 1322 en opgevolgd door zijn kleinzoon Lodewijk van Crécy, zoon van Lodewijk graaf van Nevers, die voor zijn vader Robbert op 22 Juli 1322 was overleden. Lodewijk droeg den bijnaam van Crecij, omdat hij in den veldslag van Crecij op 26 Aug. 1346 sneuvelde. Hij werd toen opgevolgd door zijn zoon Lodewijk, die naar zijne geboorteplaats van Male werd geheeten.

³⁾ Van Mieris stelt den datum op het jaar 1383, toen Lodewijk overleed, of op het volgende jaar, daar hij verband zoekt tusschen diens overlijden en het houden der consultatie. Dit is stellig onjuist, want Lodewijk wordt als nog levende aangeduid („qui modo est”). Het stuk is in ieder geval ouder. Een exemplaar bevond zich in de bibliotheek van den in 1382 overleden Philips van Leiden, daar de catalogus dier verzameling vermeldt: „Constitutio Urbani Papae circa religiosos cum tractatu de modo et regula rei familiaris cum quadam consultatione dubii super confirmatione comitis Flandriae Roberti, in uno volumine”. *Historia seu notitia Episcopatus Ultrajectensis* p 470. Hugo de Groot was waarschijnlijk met den inhoud bekend; zie zijne „Inleydinge tot de Hollandsche Rechts-geleertheit” B. I dl. II. § 20. Zijne aanhaling gaf aanleiding tot de beschouwingen van Mr. Hendrik van Wijn in de „Dertig vraagen uit de Inleydinge van Mr. Hugo de Groot met derzelver antwoorden”. Tegen van Wijn's beweerung, dat de steller der consultatie Philips van Leiden zou zijn, is Dr. R. Fruin in zijne bekende verhandeling over dien middeleeuwschen auteur opgekomen.

en 1309 en eene aantekening geboekt in de tweede helft van het register Zuidholland onder de uitgaande brieven van Willem III van het jaar 1326. Zij bevindt zich dus in het kleine register E L. 6 midden onder de gelijktijdige inschrijvingen. Daarnaar is zij met alle andere brieven dezer afdeeling met eene en dezelfde hand in het groote register E L. 24 afgeschreven ¹⁾. Bovendien is zij te lezen op een los, in het register Pauca Collecta ingeschoven, perkamenten blad. Dat laatste exemplaar is door Van Mieris bij zijne uitgave alleen gebruikt. Het bevat echter een bedorven tekst ²⁾. Blijkbaar is het eene copie, die niet gemaakt is naar E L. 24 ³⁾ maar waarschijnlijk naar E L. 6 ⁴⁾. Daar het kleine register E L. 6 den zuiversten en meest oorspronkelijken tekst oplevert, heb ik bij den hierachter als bijlage gevoegden herdruk der consultatie dien tekst gevolgd, doch tevens de afwijkingen der andere exemplaren aangeteekend. Op het register Pauca Collecta, waarvan tot nog toe geene melding is gemaakt, zal ik later de aandacht vestigen.

Het schijnt vreemd, dat een op Vlaanderen betrekking hebbend stuk in het register Zuidholland is te vinden. Bij nader onderzoek heldert zich dit op. In 1326 herriep Willem III het stapelprivilege van Dordrecht. De brief, waarbij dit geschiedde, is op eene der onmiddellijk vooraf-

¹⁾ Dat de consultatie in E L. 24 naar E. L. 6 is afgeschreven, volgt reeds uit hetgeen over de onderlinge verhouding van de groote en kleine registers in het midden is gebracht. Bovendien blijkt dit uit de onduidelijke schrijfwijze van *dicti* en *vetante* in E L 6, welke tot het onjuiste *domini* en *vocante* in E L 24 heeft aanleiding gegeven.

²⁾ Zoo is een gedeelte van een volzin, die in zijn geheel in E L 6 en E L 24 voorkomt, overgeslagen. Niet minder zinstorend is de lezing *secundum* voor *sed*.

³⁾ Immers waar de schrijver van E L 24 den tekst van E L 6 verkeerd gelezen of dien verbeterd heeft, worden die afwijkingen niet in Pauca Collecta aangetroffen.

⁴⁾ Als bewijs hiervoor kan dienen, dat *jussit* in E L 6 schijnbaar is doorgehaald en dit woord in Pauca Collecta is weggelaten.

gaande bladzijden afgeschreven. De consultatie is dus hier opgenomen, omdat zij een gelijk geval behandelde.

Vergelijkt men de feiten, die tot de herroeping van het Dordrechtse privilege aanleiding hebben gegeven, met de in den casus der consultatie vermelde, dan blijkt het, dat zij volkomen overeenstemmen.

Jan I verleent bij brief van 15 Februari ¹⁾ voor haver en daarna in overleg met Jan van Avennes bij brief van 6 Nov. 1299 ²⁾ voor alle andere de Merwede en de Lek afkomende koopwaren het stapelrecht aan Dordrecht tot zijn wederzeggen.

Jan II bekrachtigt bij brief van 12 Dec. 1299 ³⁾ de door zijne voorgangers aan Dordrecht verleende privileges en handvesten voor zich en zijne opvolgers ten eeuwigen dage.

Willem III bekrachtigt bij brief van 7 October 1304 ⁴⁾ de door zijne voorgangers aan Dordrecht bij handvesten, die zij kon vertoonen, verleende privileges en rechten voor zich en zijne opvolgers. Tevens regelt hij op nieuw bij brief van 9 October 1304 ⁵⁾ het stapelrecht van Dordrecht ten opzichte van haver, wijn en hout tot wederzeggen van hem en zijne nakomelingen.

Willem III maakt bij brief van 24 Juni 1326 ⁶⁾ aan Dordrecht bekend, dat hij, zich nu en vroeger met zijne hooge mannen en de goede lieden van het land beraden hebbende, de brieven herroept, die zijne voorvaders, graven van Holland, haar aangaande het stapelrecht tot wederzeggen gegeven hadden, en gebiedt haar de op en neder varende kooplieden met hunne goederen ongemoeid te laten.

¹⁾ Van de Wall, Privilegien van Dordrecht dl. I bl. 98 stelt het jaar op 1298, van den Bergh Oorkondenboek dl. II N°. 1054 op 1299.

²⁾ Van de Wall, a. w. dl. I bl. 99.

³⁾ Van de Wall, a. w. dl. I bl. 106.

⁴⁾ Van de Wall a. w. dl. I bl. 126,

⁵⁾ Van de Wall a. w. dl. I bl. 127. Merkwaardig is het, dat dit stuk noch in de stadsprivilegeboeken noch in de graaflijke registers is opgenomen. Het origineel berust met afgebroken zegel in het stedelijk archief.

⁶⁾ Van de Wall a. w. dl. I bl. 160.

Met deze beschikkingen komen de in den casus der consultatie vermelde feiten geheel overeen.

Robbert, graaf van Vlaanderen, geeft bij brief aan een zijner steden een marktrecht tot zijn wederzeggen. Daar uit het advies blijkt, dat de rechten der andere steden door dat privilege verkort waren, moet dat marktrecht een stapelrecht zijn geweest.

Lodewijk, zijn opvolger, bekrachtigt de door zijne voorgangers aan gemelde stad verleende privileges en handvesten voor zich en zijne opvolgers ten eeuwigen dzge.

Lodewijk, opvolger van gemelden Lodewijk, bekrachtigt in het algemeen de door zijne voorgangers aan de stad verleende privileges en handvesten.

Laatstgenoemde Lodewijk, die tijdens de consultatie in leven is, herroept de markt (stapel), die door zijn voorganger tot zijn wederzeggen aan de stad was toegekend.

Het zijn niet de feiten alleen, welke overeenstemmen. Ook de voornaamste beschouwingen in het advies zijn toepasselijk op de bijzondere omstandigheden, welke zich bij de herroeping van het Dordrechtsche privilege hebben voorgedaan.

Volgens het verhaal van Wilhelmus Procurator ¹⁾ begon Dordrecht in 1325, hierin gesteund door den Graaf, haar stapelrecht zoodanig uit te oefenen, dat de Noordhollandsche steden zich in hare rechten verkort rekenden. De kroniekschrijver beweert, dat Willem III aan Dordrecht nieuwe privileges verleende, waardoor hij feitelijk de oude privileges der andere steden introk. In hoever dit juist is, laat ik in het midden, daar van een nieuwen voorrechtsbrief, destijds aan Dordrecht verleend, in de graaflijke registers of elders geen spoor gevonden wordt. In ieder geval is het duidelijk, dat Dordrecht haar stapelrecht verder uitstrekke dan vroeger het geval was geweest. De Noordhollandsche steden kwamen na gemeenschappelijk overleg hiertegen in verzet door de Dordrechtsche kooplieden, die in hare nabij-

¹⁾ Matthaei Analecta tom. II, p. 640.

heid kwamen, in hechtenis te nemen en ze niet te ontslaan dan na hunne goederen onder sequester te hebben gesteld. De Graaf was over die handelwijze zeer verstoord ¹⁾. Toen de Zuidhollandsche stad hare klachten indiende, beschreef hij eene algemeene dagvaart om beide partijen te hooren. Voor den Graaf en zijne mannen verschenen toen de schepenen van Dordrecht en tevens die van Delft, Leiden, Haarlem, Alkmaar, Gouda, Schoonhoven, Akersloot, Uitgeest en Wormer. Van beide zijden werden de stedelijke handvesten overgelegd en de aanspraken verdedigd. De Graaf noodigde daarop zijne mannen uit hun gevoelen mede te deelen. Drie prelaten, tot welke de bisschop van Utrecht behoorde, benevens een zeker aantal ridders, dus de aanzienlijksten der vergadering, brachten vervolgens na met de overige mannen overlegd te hebben hun advies uit. Zij waren van oordeel, dat de Graaf ten aanzien van de door zijne voorgangers ²⁾ en hem verleende handvesten zich moest houden aan de zoodanige, die naar hunne dagteekening de oudste waren. De Graaf nam toen geene beschikking, maar van de verklaring werd op 25 October 1325 een brief opgemaakt, die onder den rentmeester Engelbrecht, dus in het graaflijk archief, werd gedeponeerd, terwijl het stuk tevens in het register Zuidholland werd ingeschreven ³⁾. Deze uitspraak was in het voordeel van de Noordhollandsche steden, daar de handvesten, waarbij haar tol- en andere handelsprivileges waren verleend, ouder waren dan de brieven, waarbij aan Dordrecht het stapelrecht was toegekend. Willem III be-

¹⁾ „Quo processu Willelmus comes multum ostenditur”. Aldus Wilhelmus Procurator. Men leze echter: „offenditur” in plaats van „ostenditur”.

²⁾ In den brief staat „ouders.” Dat met dat woord niet de parentes of ascendenten worden bedoeld, maar in het algemeen de vroegere graven, zal wel geen opzettelijk bewijs behoeven. In dien ruimen zin: „onse ouden die heren van Hollant gheweest hebben” maakte ook Willem IV van die uitdrukking gebruik, toen hij bij zijne huldiging in 1337 de privileges van Dordrecht in het algemeen bevestigde. Van de Wall a. w. dl. I 176.

³⁾ Van de Wall a. w. dl. I bl. 159.

rustte in het advies, want Wilhelmus Procurator, ofschoon hij van de dagvaart geene melding maakt, doelt er toch op door te beweeran, dat de Graaf, hoewel gunstig jegens Dordrecht gezind, zwichtte voor den aandrang van zoo velen.

Dordrecht, zich in hare verwachting bedrogen ziende, gaf echter den moed niet op. Onze kroniekschrijver verhaalt, dat zij later, blijkbaar in het volgende jaar ¹⁾, zich zelve recht trachtte te verschaffen door den ingezetenen van de andere steden schattingen op te leggen. Zij ging daarbij op zoo vijandige wijze te werk, dat zij het ongenoegen van den Graaf opwekte. Op aandringen van den heer van Beaumont, die zich de belangen der Hollandsche steden aantrok, beschreef hij een algemeene heervaat tegen de overmoedige stad. Deze, hierdoor in de grootste verslagenheid geraakt zijnde, zag terstond van hare aanspraken af en smeekte om vergiffenis. De Graaf gaf aan die bede gehoor, doch niet dan na het door zijne voorgangers verleende privilege van het stapelrecht te hebben ingetrokken en het vervoer van goederen langs Dordrecht stapelvrij te hebben verklaard. Hij deed zulks met een beroep op het advies, dat zijne mannen hem vroeger en nu weder op nieuw hadden gegeven. Dit blijkt uit den hierboven reeds vermelden brief van 24 Juni 1326, waaruit men tevens afleiden moet, dat Wilhelmus Procurator zich waarschijnlijk vergist, waar hij zegt, dat Dordrecht thans de privileges verloor, die zij korten tijd te voren van Willem III had verkregen.

Brengt men nu dezen loop van zaken met het advies der consultatie in verband, dan is er gelegenheid het volgende op te merken.

In bedoeld advies komen twee beschouwingen voor, die nader licht verspreiden over de aangelegenheid, die de consultatie veroorzaakt heeft.

¹⁾ Wilhelmus Procurator p. 641 geeft het jaar niet nauwkeurig op, maar deelt een weinig vroeger een chronodystichon mede, waarin op het jaar 1326 gedoeld wordt, zoodat dit gedeelte van zijn verhaal in dien tijd moet vallen.

De mogelijkheid wordt gesteld, dat een privilege tot misbruik aanleiding geeft of dat een privilege bij verloop van tijd zeer nadeelig wordt voor het algemeen, terwijl het dat aanvankelijk niet was. Dat dit in het hier bedoelde geval had plaats gehad, zou de steller van het advies (*l'actor presentium*) kunnen verhalen.

Deze beweering strookt goed met hetgeen in de Dordrechtsche zaak was voorgevallen, daar Dordrecht reeds sedert lang in het genot van het stapelprivilege was geweest en de Noordhollandsche steden eerst in lateren tijd daartegen zijn opgekomen, blijkbaar omdat zij van oordeel waren, dat hare gemeenschappelijke belangen thans daardoor benadeeld werden.

Aan het slot van het advies wordt beweerd, dat de vroegere graven aan andere Vlaamsche steden privileges hadden gegeven, die ouder waren dan het stapelprivilege en daarvan afweken.

Ook deze beschouwing is op de Dordrechtsche zaak toepasselijk. Zooals gebleken is, was de inbreuk, die het stapelprivilege op de oudere handvesten der Noordhollandsche steden maakte, het hoofdargument geweest, dat door genoemde steden tegen Dordrecht werd aangevoerd, en werd de juistheid daarvan door 's Graven mannen erkend, toen zij adviseerden, dat men zich aan de oudste handvesten moest houden.

De consultatie komt dus, wat het wezen der zaak betreft, volkomen met de feiten en omstandigheden der Dordrechtsche aangelegenheid overeen. Er is daarin niets, dat ook niet op de laatste van toepassing is.

Is het aanwezig zijn van de consultatie in het register Zuidholland een bewijs voor haren samenhang met de herroeping van het Dordrechtsche privilege, ook het voorkomen van dat stuk in het register *Pauca Collecta* is alleen hieruit te verklaren. Dit blijkt, wanneer men den inhoud en de inrichting van dat register onderzoekt.

Het bedoelde handschrift bestaat uit eene katern van 12 perkamenten bladen van hetzelfde formaat als de kleine

registers ¹⁾. Meerdere bladen en bladzijden zijn onbeschreven, zoodat slechts weinige stukken zijn opgenomen. Aan die omstandigheid is dan ook de titel: »*Pauca Collecta*» toe te schrijven, die blijkens het schrift eerst in de 15^e eeuw, denkelijk in het Bourgondische tijdvak, is gesteld. Een ander opschrift, dat de oorspronkelijke bestemming van het register aanwijst, is aan het hoofd van het eerste stuk door Gerard Alewijnz. eigenhandig aangebracht. Het luidt; »Die hant-uesten van zommighe steden in Hollant.» Het eerst zijn opgenomen de graaflijke handvesten voor Haarlem van S. Clementis 1245 (van den Bergh Oorkondenboek dl I N°. 412), voor Akersloot en Uitgeest van Crast. Oct. Epiph. 1276 (van Mieris Charterboek dl. I bl. 380, niet bij van den Bergh), voor Wormer van feria IV post S. Nicolai 1280 (van den Bergh dl. II N°. 409), voor Gouda van O. Vr. te Middenoogst 1282 (van den Bergh dl. II N°. 462), voor Delft van St. Pontiaan 1266 (van den Bergh dl. II N°. 147) en voor Alkmaar van III idus Junii 1254 (van den Bergh dl. I N°. 595). Men vindt dus hier de handvesten bijeen, die door de Noordhollandsche steden in haar geschil met Dordrecht over het stapelrecht moeten zijn overgelegd. Alleen ontbreken die van Leiden en Schoonhoven. Achter het handvest van Haarlem komen echter een paar wit gelaten bladen voor, waarop men ze waarschijnlijk heeft willen inschrijven, hetgeen men later heeft nagelaten, misschien omdat het gebleken was, dat zij reeds in de gewone kanselarijregisters voorkwamen. Op de Noordhollandsche stadsprivileges volgen de handvesten, aan Dordrecht verleend, van Exaltationis S. Crucis 1284 in het Latijn (van de Wall, Privilegien van Dordrecht, dl. I bl. 70), van Zondag na St. Valentijn 1298 in het Nederduitsch (van de Wall, dl. I bl. 99), van

¹⁾ Het was vroeger ingebonden achter het groot perkamenten register »Coninck Willem», blijkbaar tijdens hertog Albrecht geschreven en bevattende de graaflijke handvesten, sedert den oudsten tijd aan de Zeeuwsche en Hollandsche steden en landschappen verleend. Als aan dat hs. vastgehecht, komt het register *Pauca Collecta* reeds in den inventaris van Cornelis Oem van 1580 voor.

Vrijdag na Allerheiligen 1299 in het Nederduitsch (van de Wall dl. I bl. 100), van St. Lucienavond 1299 in het Nederduitsch (van de Wall dl. I bl. 107), en van Woensdag voor St. Victor 1304 in het Nederduitsch (van de Wall dl. I bl. 126). Op een vroeger aanwezig, ingeschoven blad was tevens de Latijnsche tekst (ook bij van de Wall afgedrukt) van de vier laatstgenoemde oorkonden te lezen. Gaat men nu den inhoud van al de genoemde Dordrechtsche handvesten na, dan ziet men, dat zij de zoodanige zijn, waarop Dordrecht zich bij de verdediging van haar stapelrecht in 1325 moet hebben beroepen. De handvesten, zoowel van de Noordhollandsche steden als van Dordrecht, zijn met twee handen ingeschreven, die men in de groote en kleine registers van Willem III terugvindt. Na die inschrijving is het register vermeerderd met andere brieven, die geene handvesten van Hollandsche steden zijn en dus blijkens het opschrift van het hs., er niet in te huis behooren. Zij zijn deels op de laatste bladzijden der katern, deels op losse ingeschoven blaadjes gecopieerd en dagteekenen van de jaren 1325, 1326 en 1329. Die vermeerdering moet hebben plaats gehad, toen Engelbrecht nog rentmeester en charterbewaarder was, dus voor 1334, want Gerard Alewijnsz. schreef onder een door den Engelschen koning voor Willem III uitgegeven brief van 1326: »Ista littera est sub Enghelberto". Het oorspronkelijk geheel, de handvesten, kan niet voor 1325 zijn geboekt, want een dezer, het Alkmaarsche privilege, is afgeschreven naar een vidimus van dat jaar. Zoowel de handvesten als de toegevoegde brieven ontbreken aan de gewone kanselarijregisters van Willem III, zoodat deze door ons hs. worden aangevuld. In zijne uiterlijke inrichting sluit het zich onmiddellijk aan bij de tweede helft der kleine registers, zoodat het gelijktijdig daarmede moet zijn tot stand gekomen. Blijkbaar werd het aangelegd in 1325 bij de behandeling van het Dordrechtsche geschil. Men heeft er toen de handvesten ingeschreven, waarvan toen kennis moest worden genomen. Later voegde men er eenige andere brieven aan toe, die men verzuimd had in de gewone registers in te schrijven, of die in verband met de aange-

nomene locale indeeling niet goed in een dezer pasten. In ieder geval valt het in het oog, dat er tusschen den oorsprong van ons register en de behandeling van de Dordrechtsche zaak nauw verband was. Merkwaardig is het, dat men eene copie van de consultatie op een los blad daarin geschoven heeft. Dit bewijst opnieuw, dat er samenhang van dat stuk met de herroeping van het Dordrechtsche stapelrecht in 1326 bestaat.

Natuurlijk is het mogelijk, dat de consultatie alleen in de registers is opgenomen, omdat zij een gelijk geval behandelde, doch de overeenkomst is zoo treffend, dat er grond is voor het vermoeden, dat zij met het oog op de Dordrechtsche zaak is opgemaakt. In dat geval moet zij in 1325 of 1326 zijn opgesteld, is de casus verdicht en zijn de namen der Vlaamsche Graven willekeurig gekozen. De laatstgenoemde Lodewijk is dan niet Lodewijk van Male en hiermede zou het bezwaar tegen mijne stelling, dat de graaflijke registers tijdens Willem III ontstaan zijn, vervallen, daar de consultatie, als tijdens het leven van dien vorst opgemaakt, nog onder diens regeering zou kunnen zijn ingeschreven.

De zaak zou zich dan op de volgende wijze moeten hebben toegedragen. In 1325, toen de Dordrechtsche zaak hangende was, of later, nadat de herroeping had plaats gehad en de stad daartegen was opgekomen, heeft Willem III een legist geraadpleegd. Deze had zijn gevoelen alleen over de rechtsvraag mede te deelen. Hij moest beslissen, of privileges, tot wederzeggen verleend, ook na latere bevestiging konden worden ingetrokken. Die rechtsvraag wenschte hij op zich zelve te beschouwen, afgescheiden van de bijzondere omstandigheden, die zich in het Dordrechtsche geschil hadden voorgedaan. Nu was het in dien tijd gebruikelijk eene rechtsvraag door een willekeurig gestelden casus toe te lichten, zooals o. a. Philips van Leiden dit in zijne bekende rechtsgeleerde verhandeling heeft gedaan. Hij stelde daarom het geval, dat de zaak in Vlaanderen was voorgekomen, en bracht zijn advies uit, even alsof hem dit in een geschil tusschen een Vlaamschen graaf en een zijner steden gevraagd was, terwijl

hij om te doen uitkomen, dat de casus een fictie was, aan de opvolgende Vlaamsche graven willekeurig gekozen namen gaf.

Evenwel is die oplossing niet geheel bevredigend. Het blijft vreemd, dat de legist eene opvolging van Vlaamsche graven zou hebben verzonnen, die in zijn tijd niet heeft bestaan en later toch heeft plaats gehad. Mijne verklaring kan ik daarom niet onvoorwaardelijk voor juist houden en ik sluit dan ook de mogelijkheid niet uit, dat de consultatie een geval betreft, dat zich werkelijk in Vlaanderen heeft voorgedaan, ofschoon ik daarvan in de geschiedenis van Vlaanderen tot nog toe geen spoor heb kunnen ontdekken ¹⁾. In dat geval moeten de opgenoemde graven hebben bestaan, dagteekent het stuk uit den tijd van Lodewijk van Male en kan het eerst na 1346 in de Hollandsche registers zijn opgenomen. Hoe dat laatste echter heeft kunnen geschieden, is hoogst moeilijk op te helderen. Na al hetgeen daaromtrent in het midden is gebracht, meen ik, dat het vast staat, dat de registers dagteekenen uit den tijd van Willem III. Men zal dan moeten aannemen, dat er in die tss. nog na 1346 veranderingen zijn gemaakt. Misschien heeft men toen stukken ingevoegd, die oorspronkelijk ontbraken en is bij die gelegenheid de consultatie opgenomen. Dit

¹⁾ In eene te Harderwijk in 1769 verdedigde dissertatie heeft W. A. Schimmelpenninck van der Oye beproefd de consultatie uit de geschiedenis van Vlaanderen op te helderen. De titel van dit verdienstelijk geschrift luidt: „Animadversiones ad consultationem veterem, quam edidit Franciscus van Mieris in Codice Diplomatico Comitum Hollandiae Tom III p. 407.” De schrijver brengt de consultatie in verband met het geschil tusschen Brugge en Sluis over het stapelrecht, dat in 1358 door eene beschikking van Lodewijk van Male beslist werd, zoodat naar zijn oordeel de consultatie tot dat jaar moet gebracht worden. Zijn vermoeden is slechts eene gissing, daar hij wegens gebrek aan de noodige bescheiden geene voldoende gronden voor zijne meening wist aan te voeren. De zaak kunnen wij thans iets beter beoordeelen, daar Kluit in zijne *Historia Critica* t. II. p. 1064 en Van Dale in zijn *Blik op de vorming der stad Sluis* bl. 148, 150 en 154 eenige hiermede in verband staande oorkonden in het licht hebben gegeven. Deze bevestigen echter die gissing niet.

kan men alleen dan voor mogelijk houden, wanneer men van het denkbeeld uitgaat, dat met het samenstellen van de registers in hun tegenwoordigen vorm een bijzonder lange tijd verlopen is. Niet alleen na den dood van Willem III, zelfs nog na dien van Willem IV, moet men zich daarmede hebben bezig gehouden. Evenwel zal men die geheele voltooiing niet later dan het jaar 1351 kunnen stellen. Dit zal kunnen blijken uit hetgeen ik thans nog heb mede te deelen.

IV.

Ik ben thans aan het einde van mijne taak gekomen. Voor zoover mij dat mogelijk was, heb ik de registers van Willem III beschreven en tevens aangetoond, hoe zij waarschijnlijk zijn ontstaan. Die schets zou echter niet volledig zijn, indien niet acht geslagen werd op hetgeen door Philips van Leiden in zijn tractatus de cura reipublicae et sorte principantis omtrent de graaflijke registers wordt medegedeeld. Die plaats is dikwijls door latere schrijvers aangehaald en besproken, maar, naar het mij voorkomt, nooit voldoende opgehelderd. Met behulp van de nu bekend geworden gegevens zal ik in het licht stellen, hoe zij naar mijne meening opgevat en verklaard moet worden.

In den 73sten casus geeft Philips van Leiden ons een verhaal van de stichting van het kapittel in de Hofkapel van den Haag. De bijzonderheden, welke hij mededeelt, worden eerst goed duidelijk, wanneer men ze in verband beschouwt met de charters, hierop betrekkelijk, thans nog in het archief van die instelling aanwezig.

Van ouds werd de Hofkapel bediend door vier kapellaans, die den levensregel van wereldlijke kanoniken volgden en daarom ook wel kanoniken werden genoemd. Evenals aan zoodanige kanoniken was aan ieder eene prebende toegewezen. ¹⁾ Reeds spoedig na de stichting van de Hofkapel

¹⁾ Stichtingsbrief van het kapittel in de Hofkapel, gegeven door hertog Albrecht in den Haag 1371. De kapellaans worden kanoniken genoemd in een brief van Willem V, gegeven in den Haag op St. Gregorius 1354.

waren de kapellaans vier in getal, want in de oudste stukken komt dit viertal geregeld voor. ¹⁾

De ruwaard Albrecht en zijne gemalin Margaretha besloten die instelling door een kapittel van twaalf wereldlijke kanoniken te vervangen, aan welke een deken als hoofd der vereeniging zou zijn toegevoegd. Om die verandering tot stand te brengen vermeerderden zij de reeds aanwezige geestelijken en goederen. Er werden nu nieuwe prebenden gevormd, die onder de kanoniken werden verdeeld. Deze regeling werd vastgesteld bij een brief van 31 December 1367, maar zij trad eerst in 1369 in werking, want Philips van Leiden verhaalt, dat het kapittel voor het eerst op het feest van Mariae Conceptio 1369 bijeenkwam, hetgeen strookt met de statuten, die door de kanoniken werden aangenomen, daar de oudste van dat jaar zijn.

Intusschen stelde Albrecht pogingen in het werk om zijne stichting zoo zelfstandig en aanzienlijk mogelijk te maken. Hij verlangde haar aan het gezag van den bisschop van Utrecht en diens vertegenwoordigers te onttrekken en aan dat van den Paus te onderwerpen. Nadat hij in 1371 een nieuwen stichtingsbrief had uitgevaardigd, die eenigszins van den vorigen afweek, werd het bestaan van het kapittel door paus Gregorius XI op 5 April van dat jaar erkend. Tengevolge van de hevige tegenkanting der betrokken prelaten duurde het echter nog lang, voordat de exemtie verkregen werd. Philips van Leiden geeft van de gevoerde onderhandelingen, waaraan hij zelf heeft deelgenomen, een overzicht. Eindelijk verleende de Paus op 10 Maart 1374 meerdere gewichtige privileges, waaronder ook dat, waarbij het kapittel werd geëximeerd.

In den meergemelden casus begint meester Philips zijn verhaal met de mededeeling, dat er eenige kleine beneficiën bij het college in den Haag geïncorporeerd werden ²⁾. Den

¹⁾ O. a. in een brief van Floris V, gegeven 1289 in octavis pasche.

²⁾ Van die beneficiën noemt hij alleen op de kapel, door Willem IV te Heemstede gesticht, en een altaar, door Willem V gesticht in

juisten tijd, waarop dat geschied is, geeft hij niet op. Hij schreef dit tijdens het ruwaardschap van Albrecht, want hij haalt het slot van den 70sten casus aan, waarin van de krankzinnigheid van Willem V wordt melding gemaakt. Denkelijk heeft hij de regeling van 1367 op het oog, daar deze de oudste was en er in den stichtingsbrief van dat jaar van zulk eene incorporatie sprake is¹⁾. Hij behandelt die incorporatie als eene voorbode van de oprichting van het kapittel. Voordat hij tot de beschrijving daarvan overgaat, geeft hij het doel der nieuwe stichting aan en doet hij eene uitweiding, die voor ons van belang is.

Volgens hem waren de kanoniken bestemd om bij de behandeling van regeerings- en rechtszaken als 's graven raadslieden op te treden. Zoowel door hun rang als door hunne opleiding waren zij daartoe geschikt, want in het kapittel nam men het liefst personen op, die eene graaflijke bediening uitoefenden of eene geletterde opleiding gehad

hospitali de Haerlem," denkelijk in het convent van de ridders van de orde van St. Jan aldaar.

Bij brief, gegeven te Middelburg op 14 April 1348, had Willem V vergund, dat genoemde kapel te Heemstede tot eene kerspelkerk zou worden verheven, en op 1 Mei verzocht hij den Bisschop en den Archidiaken om haar van de kerspelkerk van Haarlem af te scheiden. — Register O. R. in Beijeren N°. 340 en 350. Die regeling schijnt niet tot stand te zijn gekomen.

¹⁾ In dien stichtingsbrief worden aan het kapittel, behalve een aantal goederen, eenige renten uit zekere kerken o. a. te Haarlem geschonken en wordt verder bepaald, „dat die renten van der cappelrie, die onse lieve broeder stichte tot Haerlem ende heer Coenraert nu besit incorporiert (zullen) worden in desen canisien ende provenden vors.” Blijkbaar wordt met het laatste op het door Willem V in het St. Janshuis te Haarlem gestichte altaar gedoeld. Van de kapel te Heemstede wordt geene melding gemaakt. Toen de stichtingsbrief in 1371 vernieuwd werd, werd de dotatie met de goederen wel herhaald maar niet die met de kerkelijke renten. Blijkens een brief van Albrecht, gegeven in den Haag op Zondag na St. Servaas 1372, geschiedde dit, omdat die renten niet van de kerken konden worden gescheiden. Hij stelde het kapittel hiervoor schadeloos door aan die vereeniging 300 oude schilden 's jaars uit het land den Andel buiten 's Gravenzande te verzekeren,

hadden. Bovendien resideerden zij in den Haag, alwaar de Graaf bij voorkeur verblijf hield. Aan een uit zulke personen samengesteld lichaam konden veilig de staatsgeheimen worden toevertrouwd. Dit lag dan ook in de bedoeling. Bepaaldelijk zouden zij zorg dragen voor de brieven, charters en het schoone geheel der registers (*litterae, cyrographi et decus registri*"), dus met andere woorden: voor het graaflijke archief.

Dit laatste was noodig. De stukken van het archief kwamen in handen van verschillende personen, die doorgaans jeugdig en nieuwelingen waren, en gingen van den een op den ander over. Hierdoor ontstond verwarring en de bescheiden liepen gevaar van verloren te gaan.

In dat gebrek werd niet door »*memoriales*» voorzien. Dit vereischt eenige toelichting. Daar Philips van Leiden zich ten doel stelt zekere leges van den Codex en de Novellae te verklaren en op de toestanden van zijn tijd toe te passen, maakt hij gedurig gebruik van uitdrukkingen, aan de Romeinsche rechtsbronnen ontleend. Zoo komt hij er toe hier van *memoriales* te spreken. Deze *memoriales* waren beambten, werkzaam in de *scrinia* of bureaux van het hof der Romeinsche keizers. ¹⁾ Meester Philips meende den aard van hunnen werkkring te kunnen bepalen door dien uit hunne benaming af te leiden. Volgens zijne opvatting waren zij het, wier geschriften dienden om de vroegere beschikkingen van den vorst in herinnering te houden ²⁾. Zulke *memoriales* hadden, naar zijne voorstelling, de Hollandsche graven vroeger ook. Zij hielden de registers, waarin de graaflijke

¹⁾ Over die *scrinia* handelen Bresslau a. w. B. I. S. 151—157, 983, 984 en Mommsen, Ostgothische Studien in Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, B. XIV. S. 453 u. f. en over de *memoriales* in het bijzonder Du Cange, Glossarium, in voce.

²⁾ Philips van Leiden in den derden Casus: „Et dicuntur *memoriales* quare illi reduxerunt ad memoriam per suas scripturas illa, quae princeps ipse concessit”. De daarbij aangehaalde L. 4 Dig. De *pignoribus et hypothecis* (20,1) bewijst dit niet. Van het *scrinium memoriae* spreekt hij in den 28sten Casus.

brieven werden ingeschreven. Immers hij zegt, dat hun de »cura, onus et honor registri" ten deel viel. Ook beweert hij, dat zij den vorst, wanneer hij de regeering aanvaardde, van iedere zaak op de hoogte stelden. Zij kwamen dus in persoonlijke aanraking met den Graaf en namen dientengevolge eene hooge positie in. In het verband, waarin hij hier van hen spreekt, met het oog op het verloren gaan van archiefstukken, is het aannemelijk, dat zij ook toezicht op die bescheiden voerden. Hadden zij het archief niet onder hunne bewaring, dan moeten zij er in ieder geval voor gezorgd hebben, dat de stukken niet wegraakten en dat zij na gebruik weder in het archief werden geplaatst. De functien van die memoriales zullen nauw verwant geweest zijn aan die van de clerici registri, die tijdens de regeering van de vorsten van het Beiersche Huis deel uitmaakten van de graaflijke kanselarij en door meester Philips ook genoemd worden ¹⁾. Ik moet in het midden laten, of onze auteur met memoriales en clerici registri hetzelfde bedoelt. Wellicht sloot de werkkring der eersten dien van de laatsten bij zich in en bestond er slechts in zoover verschil, dat de bevoegdheden der memoriales zich verder uitstrekten en hun een hoogere rang toekwam ²⁾. Tot recht verstand van zijn verhaal behoeft dit punt niet nader opgehelderd te worden, daar wij toch genoegzaam over den aard en den werkkring van de memoriales zijn ingelicht. Voor ons is het feit van het meeste belang, dat er niet altijd zulke memoriales geweest zijn. Hoe noodlottig dit was, wordt door den schrijver

¹⁾ In den 24sten en 27sten Casus.

²⁾ Dit vermoeden vindt steun in hetgeen omtrent Gerard Alewijnusz bekend is, die door Philips van Leiden als memorialis vermeld wordt. Deze toch hield niet alleen de registers en regelde de zaken der kanselarij, waartoe de werkzaamheden van den klerk van het register zich schijnen bepaald te hebben, maar hij treedt ook als notarius op (zie hierboven bl. 157) en stelde dus vele van de brieven, die in de registers werden ingeschreven. Bovendien behandelde hij de meeste zaken, waarvan het graaflijke bestuur kennis nam. Meester Philips beweert in den 49sten Casus, dat hij alleen zooveel afdeed, als later nauwelijks tien anderen konden verrichten.

aangetoond. Het graaflijk archief ging dan geheel verloren. Een geval van dien aard had hij leeren kennen. Het had zich voorgedaan, toen Willem V graaf was geworden (*novellus comes*) en in Holland gekomen was. De zaken zouden in verwarring geraakt zijn en de grootste dwalingen ingedrongen, indien niet zekere Gerard Alewijns zoon vroeger memorialis ¹⁾ was geweest. Deze was reeds sedert de regeering van Willem III bijna onafgebroken (*pauco deducto tempore*) als zoodanig werkzaam geweest. Door de opgedane ervaring zag hij zich in staat den Graaf op de hoogte van tal van zaken te brengen en tevens was het aan de omzichtigheid (*ex circumspectione*), die hij in acht genomen had, te danken, dat hij dezen een stel registers ²⁾ kon aanbieden, waarover die vorst ten zeerste verheugd was. In het verhaal van meester Philips is het dit laatste voorval, dat onze aandacht verdient. Door de groote beknoptheid laat de duidelijkheid van zijne mededeeling wel wat te wenschen over. Meer dan eene bijzonderheid behoort nader te worden opgehelderd.

De auteur beweert, dat de aanbieding der registers plaats had, toen Willem V, graaf geworden zijnde (*novellus comes*), in Holland gekomen was. Het is bekend, dat Willem V, na gedurende eenige jaren het bestuur als verbeider te hebben uitgeoefend, bij zijne moeder, gravin Margaretha, wist te bewerken, dat zij hem de graafschappen Holland en Zeeland en de heerlijkheid Friesland overdroeg. Dit geschiedde, terwijl zij zich in Beieren ophield, bij een brief van 5 Januari 1349 ³⁾, doch onder zeer bezwarende voorwaarden, die hem

¹⁾ In de tweede uitgave van het geschrift van Philips van Leiden staat hier ten onrechte *„memoriales”*, terwijl men in den oorspronkelijken druk *„memorialis”* leest, hetgeen alleen zin heeft.

²⁾ Er staat: *„copia registrarum”*, op welke wijze de serie der graaflijke registers meermalen werd aangeduid. Men zie den brief van keizer Lodewijk den Beier, gegeven te Neurenberg 14 Juli 1347, bij van Mieris. dl. II, bl. 740.

³⁾ Afgedrukt bij Van Mieris dl. II, bl. 745. Een beteren tekst levert het graaflijk register E L. 33, No. 157 naar een vidimus, opgemaakt te Geertruidenberg 25 Maart 1349, hetgeen den dubbelen datum bij Van Mieris verklaart.

o. a. tot aanzienlijke geldelijke uitkeeringen verplichtten. De brief, waarbij hij die verplichtingen op zich nam, bleef echter onbezegeld, daar de edelen en steden weigerden zich voor hem borg te stellen ¹⁾. Ofschoon de geheele handeling dus nietig was, liet Willem, voorloopig en in afwachting van de komst van zijne moeder in deze gewesten, op sommige plaatsen zich als graaf erkennen en voerde hij het bestuur, totdat Margaretha in het land kwam, het bewind weder aanvaardde en alles ongedaan maakte, wat er vroeger was geschied ²⁾. Die laatste regeling kwam in September 1350 tot stand ³⁾. Om hem te verwijderen droeg de Gravin hem nu het bestuur van Henegouwen op, maar spoedig keerde hij naar Holland terug, alwaar hij zich aan het hoofd zijner partijgenoten stelde en zich vervolgens te Dordrecht en elders als graaf liet inhuldigen ⁴⁾. Dit moet geschied zijn niet lang voor Februari 1351, daar de registers, waarin de brieven van Willem als graaf zijn opgenomen, met dien tijd een aanvang nemen. Ongetwijfeld heeft toen de door Philips van Leiden vermelde gebeurtenis plaats gehad. Zooals wij van hem vernamen, zijn de graaflijke registers en bescheiden toen verdwenen. Ons geacht medelid, Dr. R. Fruin, heeft in zijne verhandeling over Philips van Leiden ⁵⁾ er de aandacht op

¹⁾ Deze ongedagteekende en onbezegelde brief is uitgegeven door De Jonge, Verhandelingen en Onuitgegeven Stukken, dl. I, bl. 20 en volg.

²⁾ Men zie het gelijktijdige „Verhaal van den oorsprong der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten” bij Van den Bergh, Gedenkstukken dl. I, bl. 209—213.

³⁾ Men zie den brief van Margaretha, gegeven te Quesnoy 27 Sept. 1350, bij Van Mieris dl. II, bl. 780, en een gelijksoortigen van haren zoon, gegeven te Geertruidenberg op dienzelfden dag, in het Hollandsch in het graaflijk register E L. 33 No. 155 en bij Van Mieris dl. II, bl. 786, en in het Fransch bij van den Bergh, Gedenkstukken dl. I, bl. 169.

⁴⁾ Zie het aangehaalde „Verhaal” bij Van den Bergh, Gedenkstukken dl. I, bl. 213—227.

⁵⁾ Opgenomen in de Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Dl. VIII.

gevestigd, dat in de Tabula van diens Tractatus eene bijzonderheid voorkomt, welke over die zaak eenig nader licht verspreidt. Er staat: »Qualiter surreptis registris subventum fuit novi comiti". De registers waren dus niet eenvoudig verloren gegaan, maar met opzet zoek gemaakt. Nu is de gissing wel niet gewaagd, dat dit geschied is door raden of klerken, die tot de partij van Margaretha behoorden. Zoodra toch haar zoon uit Henegouwen in Holland gekomen was om zich daar het gezag aan te matigen, zullen zij er op bedacht zijn geweest om ze te verwijderen en bij Margaretha in veiligheid te brengen. Natuurlijk was de jonge vorst hierdoor in verlegenheid geraakt, want zonder raadpleging van de registers was het voor hem moeilijk zich op de hoogte van de zaken te stellen. Gerard Alewijnsz. heeft hem toen uit dien neteligen toestand gered door hem een stel registers aan te bieden. Dit zou niet mogelijk zijn geweest, indien Gerard destijds niet registers onder zich had, wier inhoud met de weggevoerde overeenkwam. Van de toen bestaande graaflijke registers waren die van Willem III de omvangrijkste en gewichtigste. Nu is ons gebleken, dat er van de laatste twee gelijke stellen voorhanden waren. Aannemelijk is het derhalve, dat Gerard een van die stellen onder zich had en hij dit aan den Graaf heeft ter hand gesteld. Denkelijk bestond die verzameling uit de kleine registers, want de groote waren de net-registers, die wel als het meest officiëel zullen zijn beschouwd geworden en om die reden bij de kanselarij in gebruik zullen geweest zijn. Hoe Gerard aan het bezit van die kleine registers gekomen was, hieromtrent zal men slechts kunnen gissen. Toch bestaat er eene aanwijzing, die ons hiervan op het spoor kan brengen. Philips van Leiden toch zegt, dat het aan de omzichtigheid van Gerard Alewijnsz te danken was, dat deze zich in staat zag om ze den Graaf aan te bieden. Hij moet dus reeds vroeger de mogelijkheid voorzien hebben, dat de registers op de eene of andere wijze verloren gingen. Op grond hiervan zal hij de kleine registers als dubbel van de groote hebben laten vervaardigen. Na dien tijd zal hij ze steeds onder zich

gehouden hebben, om ze te kunnen raadplegen met het oog op de vele zaken, die door hem in 's Graven dienst behandeld werden. Eindelijk, toen hij als memorialis aftrad, zal hij in verband met de heerschende partijschappen en de onrustige tijdsomstandigheden hebben ingezien, dat ze bij hem het veiligst bewaard bleven. Hij zal ze toen medegenomen hebben om ze, wanneer later de noodzakelijkheid mocht ontstaan, op het geschikte oogenblik te voorschijn te kunnen brengen.

Neemt men aan, dat de zaken zich aldus hebben toegedragen, dan heldert zich alles van zelfs op en wordt ook het anders onverklaarbare feit begrijpelijk, dat het graaflijk archief geheel te niet zou zijn gegaan, terwijl er nu nog een zeker aantal registers en charters van oudere dagteekening dan de regeering van Willem V bewaard gebleven zijn. Immers het ligt voor de hand, dat, nadat die bescheiden naar Henegouwen bij Margaretha waren overgebracht, genoemde vorst in het bezit daarvan gekomen is, toen hij in 1354 met zijne moeder vrede sloot en door haar als graaf van Holland en Zeeland erkend werd, daar hij bij die gelegenheid wel zal bedongen hebben, dat hem die archiefstukken zouden worden afgegeven.

B I J L A G E.

Factum est tale ¹⁾).

Robertus comes Flandrie dedit litteras cuidam oppido suo, per quas volebat quod in eodem oppido esset commune forum emendi et vendendi, quod enim forum perduraret usque ad voluntatem ipsius concedentis.

Loduwicus ²⁾ comes, successor dicti ³⁾ comitis, privilegia et litteras, concessas dicto oppido a suis predecessoribus, ratificavit et confirmavit, videlicet eo modo, quod litteras eis concessas pro se et suis successoribus eis et eorum successoribus volebat esse firmas perpetuo et illibatas.

Loduwicus ⁴⁾ comes, successor dicti Loduwici ⁵⁾, in genere confirmavit omnes litteras et privilegia, concessa a suis predecessoribus dicto oppido.

Loduwicus ⁶⁾ ultimus, qui modo est, revocat predictum forum, quod predecessor eius dicto oppido concesserat usque ad eius revocationem. Predictum oppidum dicit, quod revocare non potest propter verbum illud perpetuo, quod ponitur in confirmatione Loduwici ⁷⁾ sui predecessoris.

Queritur quid juris.

Et videtur quod revocari non possit, quia idem Loduwicus ⁸⁾ promisit dicto oppido perpetuo servare, quod eis erat concessum, et a significatione verbi non est in dubio recedendum.

Contrarium credo verius sine dubio; nam comes ⁹⁾ Flandrie princeps est et princeps reputatur in suo comitatu et ideo predecessor eius maxime in talibus non potuit imponere legem suo successor.

¹⁾ „Factum est tale” in E L. 6 en E L. 24, ontbreekt in Pauca Collecta.

²⁾ „Loduwicus” in E L. 6 en E L. 24, „Ludowicus” in Pauca Coll.

³⁾ „dicti” in E L. 6 en Pauca Coll., „domini” in E L. 24.

⁴⁾ „Loduwicus” in E L. 6 en E L. 24, „Ludowicus” in Pauca Coll.

⁵⁾ „Loduwici” in E L. 6 en E L. 24, „Ludowici” in Pauca Coll.

⁶⁾ „Loduwicus” in E L. 6 en E L. 24, „Ludowicus” in Pauca Coll.

⁷⁾ „Loduwici” in E L. 6 en E L. 24, „Ludowici” in Pauca Coll.

⁸⁾ „Loduwicus” in E L. 6 en E L. 24, „Ludowicus” in Pauca Coll.

⁹⁾ „nam comes” in E L. 6 en Pauca Coll., „nam cum comes” in E L. 24

Item littere predictae non videntur continere privilegium, sed ¹⁾ solum mandatum, quod revocari potest pro voluntate ²⁾ mandantis. Quod enim pretor jussit ³⁾, contrario judicio tollere potest; solvitur enim iudicium, vetante ⁴⁾ eo, qui judicare jussit.

Item, si predictae littere confirmatorie reputantur, adhuc revocari potest forum; nam effectus confirmationis est ratificare quod factum ⁵⁾ est a predecessore, sed predecessor contulit usque ad revocationem et ideo successor, qui est eadem persona cum defuncto, ratum habere debet usque ad revocationem nec ulterius obligatur.

Item per mortem eius, qui contulit, videtur esse forum ⁶⁾ revocatum; nam, cum jura ⁷⁾ dicant, quod si papa fecerit alicui gratiam usque ad suum beneplacitum vel usque ad suam revocationem, quod gratia extinguitur ⁸⁾ morte concedentis; eodem modo in proposito.

Item jura dicunt ⁹⁾: si locavi tibi domum vel precario concessi usque ad meum beneplacitum vel usque ad revocationem et locatio et precarii rogatio extinguitur morte concedentis.

Item, si confirmatio dici debeat, tunc reputari debet facta esse in forma communi ¹⁰⁾ sicut rite facta est, quae confirmatio nichil dat sed datum, ut est datum, ratificat. Et, licet in confirmatione non apponatur prout rite, et juste tamen intelligitur et ideo debet reputari simplex confirmatio et in forma communi. — Non autem potest dici, quod confirmatio fuerit facta ex certa scientia nam nulla cause cognitio intercessit nec tenor concessionis primo incertus fuit in ipsa confirmatione et ideo non potest dici confirmatio facta ex certa scientia ¹¹⁾.

Item posito, quod privilegium esset etiam sine temporis predefinitione concessum, attamen revocari posset ex causa; nam privilegium concessum, cum ¹²⁾ tendit ad abusum vel cum tendit processu temporis in grave dispendium plurimorum, quod cum tempore concessionis non tendebat, revocari potest, et etiam ex pluribus causis in jure contentis; sic autem est in proposito, prout lator presentium poterit enarrare.

¹⁾ „sed” in E L. 6 en E L. 24, „secundum” in Pauca Coll.

²⁾ „pro voluntate” in E L. 6 en E L. 24, „per voluntatem” in Pauca Coll.

³⁾ „jussit” in E L. 6 en E L. 24, ontbreekt in Pauca Coll.

⁴⁾ „vetante” in E L. 6 en Pauca Coll., „vocante” in E L. 24.

⁵⁾ „factum” in E L. 6 en Pauca Coll., „forum” in E L. 24.

⁶⁾ „esse forum” in E L. 6 en Pauca Coll., „forum esse” in E L. 24.

⁷⁾ „nam cum jura” in E L. 6 en E L. 24, „nam jura” in Pauca Coll.

⁸⁾ „extinguitur” in E L. 24, „continguitur” in E L. 6 en Pauca Coll.

⁹⁾ „dicunt” in E L. 24, „dicant” in E L. 6 en Pauca Coll.

¹⁰⁾ „communi” E L. 24, „omni” in E L. 6 en Pauca Coll.

¹¹⁾ „nam-scientia” in E L. 6 en 24, ontbreekt in Pauca Coll. E L. 24 heeft „prima” in plaats van „primo”.

¹²⁾ „cum” in E L. 6 en Pauca Coll., „non” in E L. 24.

Item posito, quod confirmatio facta fuerit cum illo verbo perpetuo, ut dictum est, attamen jura sunt expressa, quod revocari potest; nam sicut video hic, quod aliquis successor vel idem promittit se etiam jure jurando factum suum servaturum, intelligitur semper, quod servare promittit juxta substantiam facti seu contractus, super quo juratur. Ita video idem alibi in jure. Nam jura dicunt ¹⁾: si dedi tibi rem in ²⁾ emphiteosim et ³⁾ quod perpetuo te ⁴⁾ non expellam, intelligitur si fidem mihi servaveris de censu debito solvendo; nam, si cessaveris in solutione dicti census, incontinenti possum te ⁵⁾ expellere, non obstante verbo perpetuo, quod in promissione fuit adiectum. Idem est, si locavi tibi domum et promisi te non expellere. Idem est, si ego vasallus domino meo promisi fidem perpetuo servaturum; intelligitur enim juxta naturam contractus si mihi fidem servaverit.

Item si maritus uxori promittit fidem servaturum et eam numquam expulsurum de domo; intelligitur enim si ipsa in lege matrimonii non ⁶⁾ commiserit, quia statim expelli posset, non obstante promissione predicta, et hoc facit natura contractus. Si ergo comes factum sui predecessoris confirmavit, intelligitur et intelligi debet confirmatio sic facta juxta substantiam et naturam prime concessionis. Cum igitur concessio facta exstiterit usque ad revocationem, confirmatio operabitur, quod factum confirmatum ratum esse debet usque ad revocationem. Pro hoc multa possent allegari jura civilia et canonica et allegabuntur, si necesse fuerit.

Item predecessores predicti comitis privilegia concesserunt aliis villis de Flandria, antiquiora predictis et quasi eisdem derogantia, et ideo intelligi debet et debuit in concessione secundorum privilegiorum, quod hoc esset concessum, salvis prioribus promissis et juramentis; nam promissiones ⁷⁾ hujusmodi generales intelligi debent civili modo sine prejudicio juris alieni. Apparet enim: si vasallus juret domino suo novo fidelitatem et ei servare perpetuo, intelligitur in hujusmodi juramento auctoritas superioris accepta et etiam intelligitur salvum juramentum, quod prestat domino suo antiquiori; sic et eodem modo in proposito.

¹⁾ „dicunt” in E L. 24, „dicant” in E L. 6 en Pauca Coll.

²⁾ „in” in E L. 6 en E L. 24, „an” in Pauca Coll.

³⁾ „et” in E L. 6 en E L. 24, „tibi” in Pauca Coll.

⁴⁾ „te” in E L. 6 en Pauca Coll., ontbreekt in E L. 24.

⁵⁾ „possum te” in E L. 6 en Pauca Coll., „te possum” in E L. 24.

⁶⁾ „non” in E L. 6 en E L. 24, „vero” in Pauca Coll.

⁷⁾ „promissiones” in E L. 6 en E L. 24, „promissionis” in Pauca Coll.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} MEI 1890.

Tegenwoordig de heeren KUENEN, voorzitter, BRILL, G. DE VRIES, FRUIN, BEETS, SIX, NABER, HOEKSTRA, KERN, DE GOEJE, VAN HERWERDEN, LAND, DE HOOP SCHEFFER, COSIJN, PLEYTE, MATTHES, TIELE, WIJNNE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, LOMAN, CORNELISSEN, S. MULLER FZ., FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON, DE HARTOG, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, P. L. MULLER, HAMAKER, BOOT, secretaris, en de heer GRONEMAN, Correspondent.

Afwezig met kennisgeving de heeren Leemans, Moltzer en Symons.

Na opening der vergadering leest de secretaris een schrijven van Z. Exc. den Minister van binnenlandsche zaken, inhoudend het bericht dat Z. M. de Koning de benoemingen van de heeren A. Kuenen tot voorzitter, S. A. Naber tot ondervoorzitter, M. Th. Houtsma te Utrecht, G. A. Wilken en J. van Leeuwen Jr. te Leiden, en J. M. J. Valetton te Amsterdam tot gewone leden, en van de heeren A. Weber en H. von Sybel te Berlijn tot buitenlandsche leden der afdeeling, heeft bekrachtigd.

De vier benoemde gewone leden worden door den secretaris binnen geleid en door den voorzitter verwelkomd.

Nadat het proces-verbaal der vorige vergadering gelezen en goedgekeurd is, deelt de secretaris mede dat de heer Francken zich bereid heeft verklaard met hem in de volgende vergadering verslag uit te brengen over de verhandeling Sechzig Jahre aus der aelteren Geschichte Roms, aangeboden door den heer C. P. Burger Jr. te Amsterdam.

Vervolgens leest de heer de Goeje eene schets van het leven en van den wetenschappelijken arbeid van wijlen het lid Dr. P. de Jong. Deze schets zal in het Jaarboek voor 1890 geplaatst worden.

Op verzoek van den heer Kern wordt besloten het door hem en den heer Leemans gestelde verslag over het voorstel van den heer Groneman in eene buitengewone vergadering te laten voorlezen.

De heer Cornelissen deelt de resultaten van zijn onderzoek mede naar den oorsprong en de beteekenis der woorden *lucus* en *lucar*, en schetst de geschiedenis der heilige wouden in Italië naar de getuigenissen der oude schrijvers en der opschriften.

Deze mededeeling, die door den Spreker wordt afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen geeft aan de heeren Land, Kern en Fruin aanleiding tot eenige opmerkingen.

Hierna sprak de heer A. Pierson over een der bronnen van Victor Hugo's Ruy Blas, en toonde aan dat de dichter zich niet heeft gehouden aan zijn program om zich geheel te houden aan de waarheid, of zooals hij zelf opgeeft: »à défaut de talent, il a la conscience." Het tegendeel is waar. Talent kan hem niet ontzegd worden, maar hij heeft zich schuldig gemaakt aan vervalsching der geschiedenis.

Nadat de heer Land nog een staaltje van Hugo's vreemd

omspringen met de waarheid heeft aangevoerd, treedt de heer Beets op als verdediger van het recht van den dichter, om zijne stof te bewerken naar den eisch van het drama. De dichter heeft een beeld willen geven van den adel en van het volk in den tijd van Karel II van Spanje en dit is hem gelukt. Heeft hij zich daarbij aan afwijking van de historie schuldig gemaakt, dit mag hem niet als eene fout aangerekend worden.

De heer Pierson antwoordt dat hij tegenover een dichter de dichterlijke vrijheid niet wil beperken, maar wijst er op dat Hugo zijn eigen programma heeft ter zijde gesteld. Hij heeft zich zelf aan banden gelegd en niet voldaan aan den eisch der romantische school om niets dan de waarheid te zeggen.

De bijdrage van den heer Pierson wordt voor de Verslagen en Mededeelingen aangenomen.

Na de rondvraag wordt de vergadering gesloten, om door eene buitengewone gevolgd te worden.

LUCUS EN LUCAR.

BIJDEAGTE VAN

J. J. CORNELISSEN.

Er zijn weinig woorden in de Latijnsche taal, wier verandering de geleerden zooveel hoofdbreken heeft gekost en tot zoo uiteenlopende meeningen heeft aanleiding gegeven als *lucus*. Ieder kent het *lucus a non lucendo* en pleegt het niet zonder meesmuilen aan te halen als een sprekend voorbeeld van de ongerijmdheden, waartoe averechtsche taalverandering kan leiden. Toch beweerden geleerde taal- en oudheidkenners, als Charisius ¹⁾, Diomedes ²⁾ en Servius ³⁾, dat deze verklaring de eenig ware was. Wie haar het eerst heeft uitgedacht is niet bekend. Dat zij van oude dagteekening is blijkt uit Quintilianus ⁴⁾, die haar vol verontwaardiging rangschikt onder de *foedissima ludibria pravorum ingeniorum*. Van Servius vernemen wij dat anderen den oorsprong van het woord — volgens hem ten onrechte — toeschreven aan de gewoonte om bij de godsdienstige feesten, die in de luci gevierd werden, lichten in de boomen op te hangen.

Men kan niet zeggen dat de taalonderzoekers van den nieuweren tijd gelukkiger zijn geweest in hunne pogingen

¹⁾ IV, p. 247 P.

²⁾ II, p. 458 P.

³⁾ ad Aen. I, 441.

⁴⁾ I, 6, 34.

om het woord te verklaren. Eenigen beweerden dat het verwant was met λύγη, dat, indien ik mij niet vergis, nergens wordt aangetroffen dan ééns bij Appianus ¹⁾ en dat *donkere plek, schuilhoek* ²⁾ schijnt te beteekenen. Anderen hebben de hulp niet van het Grieksch, maar van het Etruscisch ³⁾ en zelfs van het Syrisch ⁴⁾ ingeroepen. Doederlein ⁵⁾ en Pott ⁶⁾ daarentegen meenden dat *lucus*, evenals *delubrum* van *luere* afstamt, een samentrekking is van *luicus*, een adjectivum, waarbij men zich *locus* moet denken en dus *gewijde plaats* beteekent. Met deze meening heeft o. a. Mommsen ⁷⁾ zijn instemming betuigd.

De nieuwere taalwetenschap heeft, gelijk trouwens te verwachten was, ook met deze verklaring geen vrede kunnen hebben. Terwijl eenigen harer beoefenaars de meening zijn toegedaan dat het woord verwant is met het Duitsche *loh* (Ned. *loo*) en het Litthauwsche *laukas* ⁸⁾, zijn anderen ⁹⁾ er toe gekomen om in de plaats van het oude *lucus a non luendo* te stellen *lucus a lucendo*. Deze uitspraak is gegrond op de volgende overweging. Van *lux* wordt gevormd een werkwoord *lucare*, dat overgebleven is in de samenstellingen *col-lucare* ¹⁰⁾, *interlucare* ¹¹⁾ en *sublucare* ¹²⁾ en dat, in het algemeen *licht maken* beteekenend, uitsluitend gebruikt werd waar sprake was van het aanbrengen van licht in een bosch door het vellen en opsnoeien der boomen. Van dit *lucare*

¹⁾ Illyr. 25.

²⁾ Timaeus; Lex. Plat: λύγη· σκιά, ἀπὸ κρυψίς.

³⁾ Zie Doederlein t. a. p.

⁴⁾ Zie Forcellini i. v.

⁵⁾ Lat. Synonyme u. Etymologieen II. p. 90.

⁶⁾ Etym. Forschungen I. 209.

⁷⁾ Unterital. Dialekte p. 141.

⁸⁾ Zie Schweizer-Sidler ad Tacit. Germ. c. 9.

⁹⁾ bijv. Vaníček en Bréal.

¹⁰⁾ Paulus ex Festo p. 37; Cato de R. R. 139; Colum. II. 22.

¹¹⁾ Plin. H. N. XVII, 93 en 214.

¹²⁾ Festus p. 348, 16; Paul. Sent. 5, 6, 13.

wordt dan afgeleid het nomen verbale *lucus*, waardoor derhalve wordt aangeduid een door het weghakken der boomen en het snoeien der takken open gemaakte plek in een donker woud.

De eer dezer vinding komt niet toe aan een taalvorscher, maar aan een uitstekend beoefenaar van het Romeinsche recht. Immers, voorzoover ik heb kunnen nagaan, wordt die verklaring het eerst aangetroffen bij Rudorff in zijne verhandeling getiteld »Gromatische Institutionen", voorkomende in het tweede deel van de bekende uitgave der geschriften van de Romeinsche agrimensores, door hem in vereeniging met Blume en Lachmann in 1848 en 1852 in het licht gegeven.

Volgens Rudorff ¹⁾ dan moet men, om het ontstaan der luci te verklaren, zich in gedachten verplaatsen in den grijsen voortijd, waarin de bodem van Italië voor een groot gedeelte met bosschen bezet was, als de Silva Ciminia in Etrurië, waarvan Livius ²⁾ getuigt, dat het nog in de derde eeuw vòòr Christus even dicht en ondoordringbaar was als in Augustus' tijd de wouden van Germanië. Plekken in die bosschen — zoo beweert hij —, waar het grondgebied van drie of vier volksstammen aan elkander grensden, heetten *compita*, *trifinia*, *quadrifinia*. Telken jare, wanneer bij plechtigen ommeegang de grenssteen en werden bevestigd of hersteld en naar landsgebruik gezalfd en bekransd en ter bezegeling van den grensvrede gemeenschappelijke offers werden gebracht, placht men daar uit te rusten en een offermaal te houden. Om nu voldoende ruimte te verkrijgen voor de dikwijls talrijke schare van feestgenooten, werden op zulk een *compitum* de boomen geveld. De plek die werd opengehakt moest bovendien groot genoeg zijn om als weideplaats te dienen voor het offervee. De zoo verkregen ruimte,

¹⁾ p. 260 e. v.

²⁾ IX. 36. — De gegrondheid der bewering, die men aantreft bij Justinus XXIII. 1, Calpurn. Ecl. 7, 17, Paulus p. 119, als zouden de *Lucani* hun naam hieraan te danken hebben, dat zich in hun land veel *luci* bevonden, is aan ernstigen twijfel onderhevig.

zegt Rudorff, heette *lucus* en het maken daarvan, het *lucum facere*, werd *lucare* genoemd.

Zoekt men naar de bewijzen door Rudorff aangevoerd om zijne meening te staven, dan vindt men slechts ééne plaats uit Livius ¹⁾ aangehaald. Zij behelst eene beschrijving van het beroemde nabij Croton op het voorgebergte Lacinium gelegen heiligdom van Hera ²⁾. *Lucus*, zoo lezen wij daar, *frequenti ibi silva et proceris abietis arboribus saeptus laeta in medio pascua habuit, ubi omnis generis sacrum deae pecus pascebatur*. Dat juist op deze plaats een beroep wordt gedaan, schijnt mij meer voor de behendigheid van den schrijver, dan voor zijn doorzicht te pleiten. Het is blijkbaar zijn aandacht ontgaan dat ons hier de beschrijving van een Grieksch heiligdom wordt gegeven, welks inrichting niets bewijst, waar van Oud-Italische toestanden sprake is.

In Griekenland hadden de aanzienlijke tempels niet zelden uitgestrekte landerijen in bezit, die of als weiden werden gebruikt voor het offervee, dat aan de geloovigen werd verkocht, of door *ιερόδουλοι* werden bebouwd ten bate des tempels ³⁾. In Italië daarentegen waren de heiligdommen of niet, of uiterst karig met landerijen bedeed. Het eenige mij bekende voorbeeld van een Italiaanschen tempel, die uitgestrekte akkers bezat, is die van Diana op den berg Tifata bij Capua, die door Sulla, waarschijnlijk handelend onder den meermalen bij hem op te merken invloed van Grieksche begrippen, met de landerijen op dien berg begiftigd was uit dankbaarheid voor de in de nabijheid door hem behaalde overwinning ⁴⁾.

Tempellijfeigenen, die kunnen vergeleken worden met de Grieksche *ιερόδουλοι*, waren dan ook bij eigenlijk Italiaansche heiligdommen onbekend ⁵⁾.

¹⁾ XXIV, 3.

²⁾ Zie Preller, Griechische Mythol.² I. p. 126 n. 4.

³⁾ Zie K. F. Hermann, Lehrb. d. gr. Antiq. II § 20.

⁴⁾ Velleius II. 25. — Blijkens een opschrift (I. R. N. 3575) heeft Augustus en later Vespasianus den tempel in het bezit dier landerijen bevestigd.

⁵⁾ De Martiales te Larinum (in het land der Frentani bij Apulië) door

»Wanneer'', zegt Frontinus ¹⁾, »in den ouden tijd een tempel gesticht werd, dan geschiedde dit meestal op een plek, waar de grenzen van drie of vier possessiones samenvielen. Een der possessores gaf dan een stuk grond aan het heiligdom ten geschenke, waarop bij feesten de geloovigen zich vrij konden bewegen. Hij voorkwam daardoor dat bij die gelegenheid de vruchten op zijn akkers plat getreden werden. Werd soms eens wat meer grond beschikbaar gesteld, dan waren de inkomsten daarvan voor de priesters van den tempel bestemd''. Op dezelfde wijze was het, naar het schijnt, bij de stichting der oudste tempels in Rome gegaan. Dat de tempels zelven in Rome vaste goederen bezaten, kan, geloof ik, niet bewezen worden ²⁾. Wel wordt meermalen ³⁾ gewach gemaakt van stukken grond, die ten bate van priestercollegies van staatswege verpacht werden om hun een vergoeding toe te kennen voor het brengen van offers en voor andere bezigheden, die zij ten behoeve van den staatsgodsdienst te verrichten hadden. Zoo wordt verhaald dat Sulla bij den aanvang van den oorlog met Mithridates liet verkoopen *loca publica, quae in circuitu Capitolii pontificibus, auguribus, X viris et flaminibus in possessionem tradita erant.* ⁴⁾

Ten onrechte derhalve heeft Rudorff om zijne theorie aangaande het ontstaan van een lucus te verdedigen, zich beroepen op een plaats waar sprake is van een Grieksche inrichting. Maar tegen diezelfde plaats moet nog een ander,

Cicero (pro Cluent. 15, 43) met de Venerei op Sicilië vergeleken, hadden waarschijnlijk, evenals deze, hun oorsprong aan een aldaar gevestigden, alouden Griekschen tempeldienst te danken. — De *servi publici*, door den staat ter beschikking der priesters gesteld (Liv. IX. 29, Tacit. Hist. I. 43) worden somtijds ten onrechte als *ἱερόδουλοι* beschouwd.

¹⁾ De contr. agrorum II, p. 57 L.

²⁾ Hiervan moet men uitzonderen tempels, waar goden vereerd werden, wier dienst oudtijds uit veroverde steden naar Rome was overgebracht bijv. die van Juno Vejentana op den Aventinus. Livius V, 22.

³⁾ Siculus Flaccus p. 162 L.; Hyginus p. 117 en 283 L., vgl. p. 235; Festus p. 189.

⁴⁾ Orosius V. 18; Appian. Mithr. 22.

niet minder gewichtig bezwaar ingebracht worden. Ik meen toch te kunnen verzekeren dat dit de eenige passage is in de gansche Latijnsche Litteratuur, waar melding gemaakt wordt van een *lucus*, waarin zich een ruimte bevond, uitgestrekt genoeg om voor weidegrond te dienen. Daarentegen komt de door Livius gegeven beschrijving vrij wel overeen met de voorstelling, die wij ons, volgens de overgeleverde berichten, van een *nemus* moeten vormen.

Nu is het niet onmogelijk dat Livius, op het voetspoor der dichters uit de eeuw van Augustus, *lucus* geschreven heeft waar hij *nemus* bedoeld had, maar toch komt het mij wel zoo waarschijnlijk voor dat hij niet geschreven heeft *lucus*, maar *locus frequenti silva et proceris abietis arboribus saeptus*. Want daar M. Ant. Sabellicus ¹⁾ verklaart dat *lucus* een door hem gemaakte conjectuur is i. pl. van *locus*, die hij later in een HS. heeft bevestigd gevonden, is het duidelijk dat in het HS. of de HSS. wier lezing hij eerst had gevolgd, werkelijk *locus* werd aangetroffen ²⁾.

Het is nu de vraag: wat verstonden de Romeinen onder een *nemus*?

Festus, die er op wijst ³⁾, dat het hetzelfde woord is als *νέμος*, dat met het epitheton *σκιερών* bij Homerus ⁴⁾ voorkomt, schrijft »*dubium non [est quin eum designet locum] qui campos et pascua [habeat]*». Ook Varro geeft eene verklaring, welke met die van Festus overeenkomt ⁵⁾. Een *nemus* was derhalve oorspronkelijk een plaats in een bosch, waar slechts weinig boomen stonden en de met gras begroeide bodem een geschikte weide voor het vee aanbood.

¹⁾ Zie de uitgave van Drakenborch, Vol. III. p. 827.

²⁾ *Lucus* en *locus* zijn meermalen door de afschrijvers met elkander verward. Zie bijv. Serv. ad Aen. I. 446 ed. Thilo. Vgl. Liv. ed Drakenb. III. p. 467. — In de Act. fr. Arv. tab. XXXII (Or. 2270) leest men: *sive deo sive deae, in cuius tutela hic lucus locusve est*.

³⁾ p. 162 M.

⁴⁾ Δ, 480: Ὁμοφάγοι μιν Θῶες ἐν οὔρεσι δαρδάπτουσιν Ἐν νέμει σκιερῶ. Vgl. Soph. Ajax 413.

⁵⁾ Varro, L. L. V. 36. — Hesychius: νέμος· σύνδενδρος τόπος καὶ νομὴν ἔχων. — Vgl. Sen. Herc. Oet. 137: *gratum pecori montivago nemus*

Al hebben wij nu geen reden om de juistheid dezer bewering der Romeinsche antiquarii in twijfel te trekken, toch zal men, geloof ik, te vergeefs bij een der oude auteurs naar een plaats zoeken, waar men zich een *nemus* als een weide moet denken. Gaat men de vrij talrijke passages na, waar van een *nemus* wordt melding gemaakt, dan vindt men gewoonlijk, dat daarmede bedoeld wordt een door bosch omzoomd ¹⁾, met enkele boomen bezet grasperk, in het midden waarvan zich meestal een bron of waterplas bevindt ²⁾.

Het verwondert ons niet dat de schrijvers en dichters met ingenomenheid gewagen van een *nemus* als van een lustoord, waarop het oog met welgevallen rustte en waar men onder het koele lommer gaarne een schuilplaats zocht tegen den gloed der verzengende zonnestralen. Daarom noemen zij in de eerste plaats de *amoenitas* als de eigenschap, waardoor het *nemus* zich vooral onderscheidt. Vandaar dan ook dat Festus de boven aangehaalde verklaring laat voorafgaan door de woorden: [*nemora significant silv*]as *amoenas* ³⁾. Zoo begrijpt men waarom het plantsoen, waarmede de aanzienlijke Romeinen sedert de laatste eeuw der Republiek de peristylia hunner woningen, in het midden waarvan zich gewoonlijk een fontein of vijver bevond, *nemus* genoemd werd ⁴⁾.

Bijna overal beschouwde men de *nemora* als de geliefkoosde verblijfplaatsen der Nymphen ⁵⁾. Van de godheden was het vooral Diana, die, naar men meende, er bij voorkeur pleegde te vertoeven ⁶⁾. Als Diana Nemorensis werd

¹⁾ Verg. Aen. I. 165; Propert. V. 9. 24; Ovid. Met. I. 568; III. 28 en vgg. en 155 en vgg.; Fast. II. 275 en III. 261 en vgg.

²⁾ Zie, behalve eenige der genoemde plaatsen, Ovid. Met. II. 455; Fast. VI. 9; Serv. ad Verg. Ecl. 5, 40. — Dial. de Or. 13 leze men: *in ista sacra nemora istosque fontes*.

³⁾ Vgl. Quint. I. 3. 22. — Gloss. Labb. *amoenus*: σύσκιος τόπος.

⁴⁾ Zie Tibull. III, 3, 15; Horat. Od. III. 10. 5.

⁵⁾ Verg. Ecl. 6, 56; Aen. I, 168; VIII, 314; Ov. Met. I, 479 en 576; III, 155 en vgg.; Fast. I, 512; III, 261.

⁶⁾ Sen. Hippol. 406; Ov. Met. II. 455; III, 155 en vgg.

zij vereerd nabij Aricia, aan den voet van den Mons Albanus, 16 mijlen van Rome verwijderd. Midden in een door heuvelen omringd bosch lag daar een prachtig tempelgebouw ¹⁾. Daarvóór bevond zich een meer, bekend als het *speculum Dianae* ²⁾. Het heiligdom was alom vermaard als het *Nemus* bij uitnemenheid ³⁾. De herinnering aan de voormalige heerlijkheid der plek leeft nog heden voort in den naam van het dorpje *Nemi*.

Ook elders heeft men niet zelden een *nemus* uitgekozen als het meest geschikte terrein om er een altaar op te richten of een tempel te bouwen. Juist dit nu heeft tot veel verwarring aanleiding gegeven. Waar van heilige bosschen in het algemeen sprake is, vindt men vaak *nemora* en *luci* in èèn adem genoemd. Vooral de dichters, die door de eischen van het metrum gebonden waren, hebben niet zelden hetzelfde bosch, dat als heilig vereerd werd, nu eens *nēmus*, dan weder *lūcus* genoemd. Soms is *nēmus* genoemd wat eigenlijk *lūcus* moest heeten en omgekeerd. De prozaschrijvers uit den keizertijd hebben die onnauwkeurigheid van de dichters overgenomen. Zoo laat bijv. Tacitus ⁴⁾ Claudius Civilis, waar hij den opstand tegen de Romeinen voorbereidt, zijn aanhangers op een feestmaal onthalen in een *sacrum nemus*, waar niet anders dan een *lucus* bedoeld kan zijn. Zooeven heb ik er reeds op gewezen, dat ook Livius wellicht zich aan dezelfde onnauwkeurigheid heeft schuldig gemaakt.

Wat waren nu de eigenaardige kenmerken van een *lucus*?

Gaat men de plaatsen bij de Latijnsche auteurs na, waar een *lucus* beschreven wordt, dan bevindt men dat er altijd sprake is van oude, zware, lommerrijke boomen en dat bijzondere nadruk wordt gelegd op de donkere schaduw van

¹⁾ Strabo V, p. 239 C.; vgl. Ovid. Fast. III, 263 vgg.

²⁾ Serv. ad Aen. VII. 515.

³⁾ Cic. ad Att. XV. 4. 5.

⁴⁾ Hist. IV. 14.

het voor zonnestralen ondoordringbare loofdak. Nergens leest men een schooner beschrijving dan bij Lucanus ¹⁾:

*Lucus erat longo numquam violatus ab aëvo,
Obscurum cingens conexis aëra ramis
Et gelidas alte submotis solibus umbras.*

Terwijl bij de schildering van een *nemus* de *amoenitas* hoofdzaak is, wordt bij die van een *lucus* in de eerste plaats gewezen op de *densitas* ²⁾. Terwijl de schaduw van een *nemus levis* wordt genoemd ³⁾, zijn de vaste epitheta van een *lucus*: *niger* ⁴⁾, *ater* ⁵⁾, *opacus* ⁶⁾, *caligans* ⁷⁾. Wanneer Tibullus ⁸⁾ wil te kennen geven dat de beplantingen in de peristylia een dicht lommer geven, gewaagt hij van:

nemora in domibus sacros imitantia lucos.

Wanneer wij verder vernemen dat een *lucus* aan Diana is gewijd in *nemore Aricino* ⁹⁾, dan weten wij dat bedoeld wordt een gedeelte van het bekende Nemus, waar de boomen bijzonder oud en zwaar en lommerrijk waren.

Uit hetgeen ik heb aangevoerd kan, meen ik, voldoende blijken dat Rudorffs bewering als zou *lucus* oorspronkelijk beteekenen eene door het wegruimen der boomen licht gemaakte plaats in een woud, op een misverstand berust en

1) Phars. III, 399 en vgg.

2) Zie bijv. Fronto. p. 29 Nab.

3) Ov. Met. V. 36. — Vgl. Fast. II, 313: *nemus Bauchi, Tmoli vineta*.

4) Ov. Fast. II. 165; III, 295.

5) Ibid. III. 801.

6) Ibid. VI. 425.

7) Verg. Geo. IV. 468.

8) III. 3. 15.

9) Cato bij Priscianus IV. p. 129 H. — Vgl. Sen. Herc. Oet. 956: *Claudite Elysium mihi Quaecunque fidae coniuges nemoris sacri Lucos tenetis.*

dat dan ook de verklaring der taalvorschers van den nieuweren tijd *lucus a lucendo* als ongerijmd behoort te worden afgewezen. Daarentegen zou ik durven beweren dat het aloude *lucus a non lucendo* in hoofdzaak waar is, mits men, de toevallige gelijkenis der twee woorden geheel buiten beschouwing latende, zegge: een bosch was heilig omdat het er donker was.

Tacitus zegt, gelijk men weet, van de Germanen *lucos ac nemora consecrant deorumque nominibus appellant secretum illud, quod solu reverentia vident* ¹⁾. Deze woorden zijn volkomen van toepassing op de bevolking van oud-Italië. »Wanneer men» schrijft Seneca ²⁾ »in een lucus komt met talrijke, oude, buitengewoon hooge boomen, zoodat door de dichte, door elkander heengegroeide takken de hemel aan het gezicht wordt onttrokken, dan doet die hoogte van het hout, het geheimzinnige der plek en het indrukwekkende der donkere schaduw gelooven dat daar een godheid woont: *fidem numinis facit*». Zoo zegt Ovidius ergens ³⁾:

Stat vetus et densa praenubilis arbore lucus.
Adspice: concedas numen inesse loco.

Plinius schrijft ⁴⁾: »even goed als de van goud en ivoor schitterende godenbeelden aanbidden wij de luci en de stilte, die daarin heerscht» en Quintilianus, wanneer hij wil te verstaan geven, hoe grooten eerbied het nageslacht voor

¹⁾ German 9. — Vgl. Dial. de Or. 12 »*nemora et luci et secretum ipsum.*»

²⁾ Epist. 41, 3.

³⁾ Am. III. 13. 7. — Evenzoo Am. III. 1. 1:

»Stat vetus et multos incaedua silva per annos:
Credibile est illi numen inesse loco».

en Fast. III, 294:

»Lucus Aventino suberat niger ilicis umbra.
Quo possis viso dicere: numen inest».

Vgl. Claudian. Cons. Stilich. I, 288.

⁴⁾ XII 3.

Ennius behoort te koesteren, drukt zich aldus uit: *Ennium sicut sacros vetustate lucos adoremus* ¹⁾).

Zoowel het geheimzinnig schemerlicht onder het dichte bladerdak, als de plechtige stilte ²⁾, die er heerschte, gaf aan den lucus het karakter van heiligheid. In het binnenste van het donkere woud vertoefden de Manes der afgestorvenen en de Lares viales ³⁾. Wanneer waarschuwende en dreigende stemmen uit een lucus werden vernomen, dan was dit een onfeilbaar teeken dat noodlottige gebeurtenissen op handen waren ⁴⁾).

Onder het dichte lommer schiep de verbeelding der oudste Italische bevolking zich de verblijfplaats van Silvanus ⁵⁾.

Daar niet zelden werd bepaald dat de *lucus*, als de in een woudstreek gemakkelijk te herkennen plek, waar de boomen het hoogst en het zwaarst waren, het punt zou zijn, waar de grenzen tusschen het gebied van drie of meer stammen of gemeenten zouden samenvallen, of — volgens een andere voorstelling — haar uitgangspunt zouden hebben (*oriri*), werd *Silvanus orientalis* als de god beschouwd, die waakte voor het handhaven der grensscheidingen ⁶⁾.

Na verloop van tijd toen de voorstellingen, die men zich van de goden maakte, een meer concreten vorm hadden aangenomen en onder Griekschen invloed een bonte verscheidenheid van goden en godinnen een aandeel eischten in de vereering der geloovigen, werd aan nagenoeg ieder van hen een lucus als heiligdom gewijd ⁷⁾.

De *luci* waren derhalve de oudste tempels ⁸⁾ en langen tijd zijn zij dit gebleven, vooral op het platte land van Noord- en Midden Italië, waar de invloed van Grieksche

¹⁾ X. l. 88.

²⁾ Verg. Geo. I. 476; Aen. VII. 505.

³⁾ Verg. Aen. VII. 673. Serv. ad Ecl. 5. 40; ad Aen. III. 302.

⁴⁾ Verg. Geo. I. 476; Ov. Met. XV. 793.

⁵⁾ Verg. Aen. VIII. 600.

⁶⁾ Dolabella p. 302 L. Vgl. Hor. Epod. 2. 22; Gratius Cynege. 20.

⁷⁾ Zie Preller, Röm. Mythol. I. p. 114.

⁸⁾ Plm. N. H. XII. 3; Lucian de Sacrif. 10.

beschaving betrekkelijk laat is doorgedrongen. Op een dwaling berust de meening, die velen zijn toegedaan, dat alle *luci*, die men nog in den keizertijd in zoo grooten getale aantrof, overblijfselen waren uit een tijdperk in de geschiedenis van den godsdienst, dat als afgesloten moet worden beschouwd sedert men steenen tempels is gaan bouwen.

Cato heeft nog in zijne *Origines* de herinnering bewaard aan de *consecratio* aan Diana van een lucus te Aricia door een Dictator der Latini ten behoeve der bewoners van Tusculum en van acht andere gemeenten van Latium. ¹⁾ Wanneer Cicero in het ontwerp van staatsregeling in zijn geschrift *de Legibus*, een schets van wetgeving op den staatsgodsdienst gevende, de bepaling opneemt *lucos in agris habento et larum sedes* ²⁾, dan vindt hij daartoe ongetwijfeld aanleiding in nog in zijn tijd bestaande toestanden. Men mag aannemen dat de geheele oudheid door in afgelegen streken de lucus de plaats is geweest, waar de eenvoudige plattelandsbewoner, aan oude gebruiken gehecht, bij voorkeur zijn voorvaderlijke goden aanbad. Nog de kerkvaders achtten het noodig tegen de vereering van heilige boomen en bosschen te ijveren. ³⁾ Toen Sint Benedictus op Monte Cassino zijn beroemd klooster stichtte, werden nog in de *luci* in den omtrek offers aan den Zonnegod gebracht. ⁴⁾

In hoeverre de verovering van Italië door de Romeinen van invloed is geweest op het in stand blijven der heilige bosschen, is moeilijk uittemaken. Of de door Frontinus ⁵⁾ gegeven uitspraak *lucorum sacrorum solum indubitate P. R. est* te allen tijde als regel gegolden heeft, kan ik niet bepalen ⁶⁾. Naar het schijnt waren de meeningen der juristen verdeeld aangaande de beantwoording der vraag of *luci*, gelegen in een veroverd land, al dan niet met dezelfde zorg moesten onderhouden worden, als die, welke zich op Romeinsch grond-

¹⁾ Bij Priscianus IV, . 129 H.

²⁾ II, 8. 19.

³⁾ Augustin de temp. Sermon. CCXLI.

⁴⁾ Gregorii Magni Dialogi II, 8.

⁵⁾ de Controv. agr. II. p. 65 L.

⁶⁾ De bewering van Mommsen (S. R. II, 1, p. 432), dat de *luci* door de Censores verpacht werden, kan niet door bewijzen gestaafd worden.

gebied bevonden. Van Servius ¹⁾ vernemen wij dat Trebatius haar bevestigend heeft beantwoord. Zonder twijfel zijn, althans in den eersten tijd na de verovering, de op vele plaatsen bestaande verordeningen, waarbij gewaakt werd tegen het schenden en verontreinigen der heilige bosschen, door de Romeinen, voorzoover het van hen afhing, gehandhaafd geworden. Doch geheel anders werd de toestand, toen, bij een steeds aangroeiende bevolking, de toenemende behoefte aan akkerland bevrediging eischte. Toen de plattelandsbewoners in geheel Italië werden verdrongen door de overtalrijke Romeinsche possessores, die gewoon waren andere goden te dienen, verloren vele luci gaandeweg hun godsdienstige beteekenis ²⁾, zij werden verwaarloosd en eindelijk uitgeroeid ³⁾. Elders ontzag men wel de luci zelven, maar velde toch het profane houtgewas, dat nabij of rondom het heilig geboomte groeide. Hier werden dan de luci alleenstaande bosschen, wel is waar met hooge en zware boomen bezet, maar dikwijls van geringen omvang en niet zelden door een muur of heining omgeven ⁴⁾.

Maar nog in een ander opzicht hebben de luci in den loop der tijden belangrijke veranderingen ondergaan. Bij toenemende beschaving zijn de van zoden opgebouwde altaren door steenen offertafels vervangen. Terwijl in den ouden, eenvoudigen tijd een of andere boom, die door hoogte of omvang in het oog viel, in 't bijzonder aan de godheid werd toegewijd ⁵⁾ en, als ware hij de godheid zelve, met kransen werd omwonden en met offergaven behangen, gaf het in zwang komen van godenbeelden als van zelf aanleiding tot het stichten van gebouwen, waarin deze een passende plaats konden vinden. Zoo werden in vele luci allengs kapellen en tempels gebouwd. Men ging daartoe te eerder over omdat, wanneer eenmaal een bosch aan de een of andere godheid was toegewijd, een hernieuwde

¹⁾ ad Aen. XI. 316.

²⁾ Vgl. Prop. IV. 14 (13) 47: *At nunc desertis cessant sacra lucis.*

³⁾ de Controv. agr. II, p. 56 L.

⁴⁾ Orelli 2480 et 2516; Liv. I, 8.

⁵⁾ „*Prisco ritu simplicia rura etiam nunc deo praecellentem arborem dicant*” Plin. N. H. XII. 3. Vgl. Tibull. I. 1. 11.

consecratio van de plek, waarop het gebouw zoo verrijzen, overbodig was. In niet geringere mate werkte de omstandigheid mede dat in de behoefte aan hout voor de brandoffers door de onmiddellijke nabijheid van het bosch het gemakkelijkst kon worden voorzien.

Zoo komt het dat wij niet zelden een *aedes* en een *lucus* van dezelfde godheid te gelijk vermeld vinden. Zoo laat bijv. Vergilius Dido een tempel voor Juno bouwen in een *lucus* op het terrein, waar Carthago gesticht wordt ¹⁾. In èen *lucus* vond men dikwijls meerdere altaren voor den dienst van verschillende goden ²⁾. Naar Oud-Italisch gebruik toch nam de godheid, aan wie een heiligdom gewijd was, niet zelden andere goden gastvrij naast zich op.

De *luci* hadden vaak hun eigen priesters, die nu eens *flamines*, dan weder *sacerdotes* genoemd worden ³⁾. Deze brachten op bepaalde feestdagen de voorgeschreven offers ten behoeve van degenen, die tot de deelneming gerechtigd waren ⁴⁾. Ik doe hierbij opmerken dat, evenals veel tempels in Italië, zoo ook *luci* niet zelden gemeenschappelijk eigendom waren van verschillende gemeenten. De reeds vermelde *consecratio* van den *lucus* te Aricia voor negen gemeenten van Latium levert hiervan een duidelijk bewijs.

¹⁾ Aen. I. 446. — Servius teekent hierbij aan: *superius dictum est quod Vergilius ubique lucos consecratos velit accipi, unde tamquam in loco sacro inducit Didonem Junoni templa construere. Morem autem Romanum veterem tangit: antiqui enim aedes sacras ita templa faciebant, ut prius per augures lucus liberaretur effareturque, tum demum a pontificibus consecraretur*. Terecht hebben Thilo en Hagen in hunne uitgave van Servius hier *lucus* in *locus* veranderd. Zie O. Mueller, Etrusker II. p. 142 ed. Deecke.

²⁾ bijv. in den *lucus* der Dea Dia (Act. fr. Arv. tab. 43) en te Pisaurum (Momms. C. I. L. I. p. 32).

³⁾ Een *flamen lucaris* der Laurentes Laviniates bij Henzen 6747. — *Sacerdos III lucorum [Etruriae]* bij Orelli 97.

⁴⁾ Zie Mommsen, Unterital. Dialekte p. 125. — Op welken grond M. beweert dat het tusschen het gebied van Nola en dat van Abella gelegen *sacellum* van Hercules door een *lucus* omringd was, is mij niet duidelijk. — Dat ook profane bosschen somtijds gemeenschappelijk eigendom van meerdere gemeenten waren blijkt uit het verdrag tusschen Genua en Veturii (Orelli 3121).

Zoo werd in het vredesverdrag van 338 tusschen Rome en Lanuvium bepaald, dat tempel en lucus van Juno Sospita beide volken gemeenschappelijk zou toebehooren ¹⁾.

In eenige luci werd slechts éénmaal in het jaar een offerfeest gehouden ²⁾, waarschijnlijk wel op den verjaardag der consecratio ³⁾. Op de offerplechtigheid volgde het daarvan onafscheidelijke *epulum* ⁴⁾. Over gemeenschappelijke belangen werd dan door de feestgenooten beraadslaagd; tevens werd hier en daar een jaarmarkt gehouden ⁵⁾.

Bijzondere vermelding verdienen de *ludi*, gelijk men weet, overal in Italië een onmisbaar bestanddeel van godsdienstige feesten. Reidans en gezang, vermommings- en tooneelvertooningen ⁶⁾, wedkampen en wedrennen zullen slechts zelden ontbroken hebben. In den lucus der Dea Dia, vijf mijlen van Rome aan de Via Campana gelegen, bevond zich nog in den keizertijd een circus, waarin, bij gelegenheid van het jaarlijksche feest der Fratres Arvales, wedrennen werden gehouden ⁷⁾.

Het handelsverkeer, waarvan de luci op enkele dagen het middelpunt waren, gaf somtijds aanleiding tot het bouwen van woningen in de nabijheid daarvan, waardoor de grond werd gelegd tot het ontstaan van kleine steden en dorpen, waarop de naam van het heilige bosch overging. Als voorbeelden noem ik *Lucus Feroniae* in Etrurië ⁸⁾ en *Lucus Augusti* in Gallia Narbonensis. ⁹⁾

De bewering van Rudorff ¹⁰⁾, dat een *lucus* een vrijplaats, een *asylum* was voor weggeloopte slaven, gevluchte schul-

¹⁾ Livius VIII. 14.

²⁾ Zoo bijv. te Spoletium (Bruns, font. jur. Rom. p. 45).

³⁾ Serv. ad Aen. VIII. 601.

⁴⁾ Serv. ad Aen. XI. 740.

⁵⁾ Liv. I. 30. 5; XXVI. 11. 8; XXVII. 4. 14.

⁶⁾ Vgl. Ovid. A. A. I. 103 vgg.

⁷⁾ Act. fr. Arv. Tab. XXIIV, Col. 2; T. XXV, XXVII, XLIIb.

⁸⁾ Plin. H. N. III. 51.

⁹⁾ Plin. H. N. III. 37.

¹⁰⁾ t. a. p. p. 261.

denaars en misdadigers, kan door geen enkel deugdelijk bewijs gestaafd worden. Hij beroept zich op het bekende verhaal ¹⁾, dat Romulus het heiligdom van Vejovis, die op de plaats, genaamd *inter duos lucos* ²⁾, tusschen het Capitolium en de Arx, als *deus lucaris* ³⁾ vereerd werd, als een vrijplaats voor allerlei geboefte uit den omtrek zou hebben opengesteld. Waarschijnlijk evenwel is dit verhaal een verzinsel uit den tijd, waarin, onder den invloed van Grieksche geleerdheid, de Romuluslegende ontstaan is. Een verkeerd begrepen verordening in het statuut van het heiligdom van Vejovis is wellicht oorzaak geweest dat aan Romulus het openstellen van een Asylum is toegedicht, eene instelling, die in Griekenland te huis behoort, maar in Italië nooit in eenig heiligdom bestaan heeft ⁴⁾.

Behalve op de heilige feestdagen was integendeel het betreden van een lucus streng verboden ⁵⁾. Van iemand, wiens zinnen verbijsterd waren, zeide men in den ouden tijd „*oblucuvavit*”, d. w. z. hem is in een lucus een God tegengekomen ⁶⁾. Ovidius ⁷⁾, het feest der Palilia beschrijvende, legt den landbouwer, die boete doet voor de in het afgeloopen jaar bedreven zonden, o. a. deze bede in den mond, dat de godin het hem vergeven moge, wanneer hij een heilig bosch is binnentreden of er hout heeft gekapt.

¹⁾ Liv. I, 8.

²⁾ Jordan, Topographie der St. Rom. II p. 115 vg.

³⁾ Serv. ad Aen. II, 761: *hoc asylum etiam Romulus imitatus est quem locum deus Lucoris, sicut Piso ait, curare dicitur*. — I. pl. v. *Lucoris*, dat in het Kasselsche HS. staat, wordt terecht *Lucaris* gelezen door Hartung d. rel. d. Röm. II, p. 54.

⁴⁾ Jordan t. a. p. p. 117. — Dat het heiligdom van Diana op den Aventinus een Asylum was voor slaven, kan uit de woorden van Festus p. 343 niet worden opgemaakt.

⁵⁾ Ook de tempelgebouwen in Rome waren, behalve op feestdagen, gesloten. Als een bijzonderheid wordt nu en dan vermeld, dat zij bij *supplicationes* en *obsecrationes* voor alle burgers werden opengesteld (Liv. VIII. 33; XXX, 17 en 40; XLV, 2).

⁶⁾ Paulus ex Festo p. 187: *oblucuviasse dicebant antiqui mente errasse, quasi in luco deorum alicui occurrisset*.

⁷⁾ Fast. IV, 747.

Toen, na de nederlaag bij de Allia, de Romeinen op de vlucht waren geslagen, had een deel hunner de wijk genomen in een groot lucus, dat tusschen den Tiber en de Via Salaria gelegen was. De *Lucaria*, die ter herinnering hieraan, jaarlijks aldaar den 19^{den} en den 21sten Juli gevierd werden ¹⁾, waren oorspronkelijk waarschijnlijk evenzeer boeten en bededagen, om den toorn der door de schennis van haar heiligdom beleedigde godheid te stillen, als dankdagen voor de gelukkige redding ²⁾.

In den naasten omtrek van Rome vond men onderscheidene luci, waarvan eenigen, toen de stad allengs werd uitgebreid, midden in dicht bevolkte voorsteden kwamen te liggen ³⁾. Maar ook in de stad zelve werden zij in vrij grooten getale aangetroffen ⁴⁾.

De Romeinsche oudheidkundigen verzuimen niet er op te wijzen ⁵⁾, dat in den ouden tijd een groot gedeelte van het terrein, waarop de stad gebouwd was, met boomen vooral eiken en beuken was bezet geweest. Deze leverden, volgens Nepos ⁶⁾, de spanen (*scandulae*), waarmede nog tot aan de oorlogen met Pyrrhus de huizen in Rome waren gedekt geworden. Dat vooral de Collis Viminalis en de Esquilinus ⁷⁾ rijk aan boomgewas waren geweest bleek uit eenige oude benamingen. Zoo hield nog een heiligdom van *Jupiter Fagutalis* de herinnering levendig aan een voormalig beukenbosch (*lucus fageus*), de *Porta Querquetulana* ⁸⁾ en het

¹⁾ Paulus ex Festo p. 119; Macrob. I, 4, 5.

²⁾ Waarschijnlijk werden ook de *Furrinalia* (25 Juli) gevierd in den aan den rechteroever des Tibers gelegen lucus *Furrinae* (App. B. C. I, 26; Plut. C. Gracch. 17; Aur. Vict. de vir. ill. 85).

³⁾ Preller, Röm. Mythol. I, p. 114.

⁴⁾ Men vindt hen opgesomd bij Jordan t. a. p. I. p. 146, 39.

⁵⁾ Varro L. L. V. 49 en 51; Plin. XVI, 37; Festus, p. 376; Paulus p. 87.

⁶⁾ bij Plinius t. a. p.

⁷⁾ Of het waar is, wat door sommigen beweerd wordt, dat een der Romeinsche Tribus, die der *Luceres*, dus genoemd is, omdat zij oorspronkelijk hier hare woonplaats had gehad, wensch ik in het midden te laten.

⁸⁾ Volgens Tacitus (Ann. IV. 65) zou de *Mons Caelius* vroeger *Querquetulanus* hebben geheeten.

sacellum Larum Querquetulanum aan een eikenbosch, dat voorheen in de nabijheid werd aangetroffen. De *Collis Viminalis*, met zijn altaar van *Jupiter Viminalis*, ontleende zijn naam aan het wilgenhout dat er eenmaal groeide. Varro en andere geleerden leidden den naam *Esquiliae* of van een voormalig *aesculetum*. Mogen wij Dionysius van Halicarnassus ¹⁾ gelooven, dan was de *Aventinus*, met zijn bekend heiligdom van *Diana*, voordat hij in 456 door de *Lex Icilia* bewoonbaar werd verklaard, met bosch begroeid. Van de *luci* eindelijk op den *Capitolinus* heb ik reeds zooeven gewach gemaakt.

Ongetwijfeld zijn ook te Rome, evenals in het overige Italië, de goden in den oudsten tijd in *luci* vereerd geworden. Waarschijnlijk is daar eerst onder de *Tarquini*, tegelijk met het invoeren van godenbeelden ²⁾, naar Griekschen trant vervaardigd, het stichten van tempelgebouwen begonnen.

Als overblijfselen dier gewijde bosschen waren nog in de laatste eeuw der Republiek hier en daar groepen boomen te zien, die den ouden naam *luci* behouden hadden. Wanneer Varro ³⁾ melding maakt van den *lucus Mephitis* en den *lucus Junonis Lucinae*, dan teekent hij daarbij aan *quorum angusti fines: non mirum, iam diu enim late avaritia usa est*.

Over het algemeen zorgden de Romeinen op een uiterst gebrekkige wijze voor het behoorlijk onderhoud der plaatsen van hunne godenvereering, zoodat het niet zelden gebeurde, dat tempelgebouwen, na lang te zijn verwaarloosd, bouwvallig werden en de grond, waarop zij stonden, door particulieren werd in bezit genomen ⁴⁾. Het ligt voor de hand dat niet

¹⁾ X. 31.

²⁾ Plut. Numa 8; Tertull. Apolog. 25. — Volgens Augustinus, de Civ. Dei IV, 31 beweerde Varro *antiquos Romanos plus annos centum et septuaginta deos sine simulacro coluisse*. Zie de aanteekening op deze woorden bij Preller, R. M. I, p. 127.

³⁾ L. L. V. 49.

⁴⁾ Augustinus de C. D. III, 17; Liv. XL, 41; Fest. p. 154 b.; Ovid. Fast. II. 57; Prop. II. 6. 35; Suet. Oct. 30.

minder dan de gebouwen, de luci de schadelijke gevolgen dezer verwaarloozing ondervonden hebben en, bij steeds toenemende behoefte aan bouwterrein, of belangrijk ingekrompen of geheel verdwenen zijn ¹⁾).

Wanneer Strabo ²⁾ melding maakt van een bezoek door hem gebracht aan den tempel van Poseidon te Onchestus, teekent hij aan, dat een heiligdom somtijds ὄλος genoemd werd, ook al was daarbij geen enkele boom meer te zien. Het is niet onmogelijk dat hij ook te Rome aanleiding had kunnen vinden om dezelfde opmerking te maken. Doch, naar het schijnt, werden zoowel in de stad als daarbuiten nabij of rondom tempelgebouwen en altaren of enkele boomen, of een met boomen begroeide plek aangetroffen. Zulk een park lag b. v. achter de *Aedes Vestae* ³⁾ tegen de helling van den Palatinus, waar Caligula later zijn paleis liet bouwen. Zoo stonden in Cicero's tijd-twee groepen boomen bij den tempel van Juno Moneta ⁴⁾. Al werden nu zulk een beperkt aantal boomen ook *luci* genoemd, toch is het in vele gevallen niet waarschijnlijk dat zij beschouwd moeten worden als de laatste overblijfselen van voormalige heilige bosschen. Er is veeleer reden om te gelooven dat eene onwillekeurige herinnering aan den tijd, waarin de lucus de heilige plaats bij uitnemendheid was, een later geslacht er dikwijls toe gebracht heeft om rondom of bij tempels en altaren ⁵⁾ boomen te planten.

¹⁾ Onder de vele euvelheden, die Cicero Clodius ten laste legt, wordt ook deze niet vergeten, dat hij, bij het bouwen zijner Villa te Alba, zich niet ontzien had luci te laten vellen. Zie pro Milone 31, 85.

²⁾ IX, 2, p. 412.

³⁾ Cic. de Div. I, 45.

⁴⁾ Cic. Or. de Domo 38, 101. — In den lateren keizertijd lag het paleis der Tetrici op den Caelius *inter duos lucos* (Pollio, trig. tyr. 25). — Plinius XXXV, 116 vermeldt *lucos et nemora*, d. w. z. groepen boomen, onder de gewone stoffage van een landschap op wandschilderingen.

⁵⁾ In een opschrift op een te Millingen gevonden cippus, die in het Mus. v. Oudh. te Leiden bewaard wordt (Or. 4588), leest men o. a.: *Deae dominae Rufiae (m)aternae aram et (l)ucum consecravit Mucronia Marcia*. Daar de *lucus* na de *ara* vermeld wordt, moet men hier n. h. s denken aan boomen, die rondom het altaar werden geplant.

Hetzelfde toch geschiedde bij grafmonumenten. Daar een grafplaats als een *locus religiosus* ¹⁾ werd beschouwd, kende men geen beter middel om hare heiligheid en onschendbaarheid aan te duiden, dan het planten van boomen daaromheen, welke beplanting eveneens met den alouden naam *lucus* werd bestempeld ²⁾.

Nu blijft nog de vraag te beantwoorden wat men te verstaan hebbe onder *lucar*.

De eenige auteurs, bij wie het woord voorkomt, zijn Tacitus en Tertullianus. Door eerstgenoemden wordt ons verhaald ³⁾, hoe in het jaar 15 n. C. de Senaat, bij gelegenheid dat maatregelen werden beraamd om de ongebondenheid van het publiek in de theatra te beteugelen, tevens besluiten werden genomen *de modo lucaris* ⁴⁾. Bij Tertullianus ⁵⁾ lezen wij hoe Johannes de Dooper, wiens hoofd geëischt wordt door Herodias, *contumeliosa caede truncatur in puellae salticae lucar*. Hier kan *lucar* niet anders beteekenen dan *loon*. Deze beteekenis past volkomen op de passage bij Tacitus: de Senaat neemt een besluit over de aan de histriones en mimi toetekennen belooning ⁶⁾.

Deze verklaring is niet in strijd met hetgeen de opschriften ons leeren. In de Senaatsbesluiten aangaande de viering der Ludi Saeculares ⁷⁾, in 17 v. C. door Augustus en in 63 n. C. door Claudius verordend, wordt o. m. het bedrag der som vastgesteld, die *lucaris nomine* door den Staat zal worden betaald. Wij kennen bovendien een besluit van den gemeenteraad van Ostia ⁸⁾, om een standbeeld op te richten

¹⁾ Gaius II. 1. 6.

²⁾ Serv. ad Aen. V, 760; Stat. Silv. V. 3. 50.

³⁾ Ann. I, 77.

⁴⁾ *lucaris* Charis. I. p. 65 P.

⁵⁾ Scorpiace 8.

⁶⁾ Vgl. Gloss. Labb. *lucar*: Θεατρικὸν ἀργύριον, μισθὸς ἀπὸ φίσκου, μισθὸς Θεατρικὸς.

⁷⁾ Zie Bruns, Fontes jur. Rom. antiq. p. 152.

⁸⁾ Orelli 3882.

ter eere van een zekeren P. Lucilius, als een bewijs van erkentelijkheid voor de vele aan zijn medeburgers bewezen diensten. Hieronder wordt ook deze vermeld, dat hij *ludi* uit eigen middelen had bekostigd en het *lucar*, dat hem ten behoeve daarvan uit de gemeentekas toekwam, had kwijtgescholden.

Uit het aangevoerde blijkt derhalve duidelijk dat *lucar* beteekende: de bijdrage uit staats- of gemeentekas toegekend ter gemoetkoming in de kosten van *ludi*.

De vraag nu of er eenig verband bestaat tusschen *lucus* en *lucar* heeft tot niet weinig strijd onder de geleerden aanleiding gegeven. Festus, of liever zijn excerptor Paulus schrijft ¹⁾: *lucar appellatur aes, quod ex lucis captatur*. Doch eenige regels verder lezen wij: *lucaris pecunia, quae in luco erat data*. Mocht men wellicht geneigd zijn hier te lezen *quae in ludos erat data*, men wordt daarvan terughouden door eene Glosse van Isidorus: *lucar: vectigal, erogatio, quae fiebat in lucis*.

Intusschen achtte men reeds in de oudheid de afleiding van *lucar* geenszins boven allen twijfel verheven. Althans Plutarchus stelt in zijne *αἷτια 'Ρωμαϊκά* ²⁾ de vraag of inderdaad het *lucar* zijn naam ontleent aan de inkomsten, die getrokken werden uit de vele, in den omtrek der stad gelegen *luci*, en hij waagt het niet daarop een antwoord te geven. Heeft nu Plutarchus deze vraag, gelijk zoovele anderen, overgenomen uit de Aetia van Varro, dan zou daaruit volgen dat reeds in de laatste eeuw der Republiek de geleerden over de verklaring van het woord in het onzekere verkeerden. Maar in ieder geval blijkt er uit dat ten tijde der Antonijnen het verband tusschen *lucar* en de inkomsten, die uit *luci* werden getrokken, verbroken was.

Geleerden van den nieuweren tijd, het eerst, geloof ik, Scaliger, hebben gemeend dat de vraag, door Plutarchus gesteld, ontkennend moest beantwoord worden. Doederlein ³⁾ heeft beweerd dat *lucar* etymologisch verwant is met *locare*

¹⁾ p. 119 M.

²⁾ § 88.

³⁾ Lat. Syn. u. Etym. V. p. 253.

en *lucrum*. De kennis der Opschriften heeft ook hier, gelijk zoo menigmaal elders, aan allen twijfel een einde gemaakt.

De *lex luci* van Luceria ¹⁾ begint met de woorden *in hoc loucarid stircus ne [qu]is fundatid*. Hieruit blijkt dat evenals b. v. naast *juba jubar*, naast *lucus* een aequivalente vorm *loucar*, *lucar* bestaan heeft. De oudste beteekenis zal dus, gelijk straks nader zal blijken, wel *hout*, *houtgewas* geweest zijn ²⁾.

Een opschrift, uit Bergomum afkomstig ³⁾, bevat een besluit, waarbij de dank der gemeente betuigd wordt aan zekeren P. Marius Lupercianus, *cuius erimia liberalitas.... huc usque enituit ut lucar Libitinae redemptum a rep. sua universis civibus suis in perpetuum remitteret*. Lupercianus had derhalve gepacht het innen van het *lucar Libitinae* voor een vaste, door hem ten behoeve van het heiligdom uittekeeren som. In plaats nu van het *lucar* in te vorderen van degenen, die hem dit schuldig waren, schonk hij ten behoeve van Libitina een kapitaal, waarvan de rente evenveel bedroeg als de jaarlijks uittekeeren pachtsom, zoodat niemand voortaan meer het *lucar* zou behoeven te betalen.

Wat heeft men nu onder *lucar Libitinae* te verstaan? Gelijk men weet, bestond te Rome de gewoonte om, wanneer een sterfgeval had plaats gehad, zich te wenden tot het heiligdom van Libitina, waar men alles verkrijgen kon wat voor de uitvaart noodig was, tegen betaling eener geldsom, waarvan reeds Numa, zoo het heette ⁴⁾, het bedrag bepaald had. Nu was dit heiligdom, in den ouden tijd ten minste, gevestigd in een *lucus* ⁵⁾. Hoogstwaarschijnlijk is dit een cypressenbosch geweest. De cypres was, gelijk men weet, de *funeris arbor* bij uitnemendheid. Aan den deurpost van een huis, waarin een lijk boven aarde stond, werden cypresentakken met hun somber loover vastgehecht. Het hout

¹⁾ Bruns p. 44.

²⁾ Zoo vindt men *nemus* in den zin van *hout* bij Sen. Herc. Fur. 1216.

³⁾ Orelli 3349.

⁴⁾ Dion. Hal. IV. 15.

⁵⁾ *lucus Libitinae*: Orelli 1378.

van den brandstapel was voor een groot gedeelte cypressenhout, volgens Varro, *propter gravem ustrinae odorem, ne eo offendatur populi circumstantis corona* ¹⁾). Omdat nu dit hout onder meer wel zal geleverd zijn geworden door de *libitinarii*, werd, naar ik vermoed, de aan Libitina verschuldigde som *lucar* genoemd.

Toen de stad zich in den loop der tijden uitbreidde, zorgde hoofdzakelijk de particuliere industrie voor de levering van het hout. Hoe voordeelig het aanplanten van cypressen was, blijkt uit Plinius ²⁾, waar hij te kennen geeft dat de beste bruidschat, die een goed huisvader zijn dochter kon mede-geven, een cypressenbosch was. Toch bleef steeds het aan Libitina te betalen geld *lucar* heeten, eene benaming, die, blijkens het Opschrift, ook in de municipia in zwang was.

Mag men nu aannemen dat ook elders *lucar* het geld heeft beteekend, dat voor het in een *lucus* gekapte hout betaald werd?

Evenals een *lucus* als een heilige en onschendbare plaats werd beschouwd, zoo was iedere boom, die er groeide, een heilig voorwerp. Ieder, die zulk een boom schond, haalde zich een *poena capitalis* op den hals ³⁾. Een onderbevelhebber van Antonius werd door de soldaten van Octavianus ter dood gebracht, omdat hij, om scheepstimmerhout te verkrijgen, boomen had laten vellen in een *lucus* van Aesculapius ⁴⁾.

Wij lezen in de Acta Fratrum Arvalium, dat bij gelegenheid der jaarlijks in den *lucus Deae Diae* gevierde feesten een zoenoffer van twee *porciliae* (biggen) gebracht werd *luci coinquendi* ⁵⁾ (nl. causa), d. w. z. om den toorn der godin

¹⁾ Serv. ad Aen. VI. 216. vgl. ad III, 64 en IV, 507; Paulus ex Festo p. 63; Ovid. Trist. III, 13, 21.

²⁾ XVI. 141. — Dat ook de takken en het hout der picea voor dezelfde doeleinden gebruikt werden zegt Plin. XVI. 40.

³⁾ Paulus p. 66. Vgl. Ov. Met. VIII. 742.

⁴⁾ Val. Max. I. 1. 19.

⁵⁾ *C inquere* of *coninquere* is hetzelfde als *coërcere* (Paulus p. 65; vgl. Dig. XLIII, 27, 1, 7 en 9), of *collucare* (Paulus. p. 37; Cato R. R. 139). Het woord wordt ook gevonden Dig. XIX. 2. 29. Gegronsd schijnt

te stillen wegens het opsnoeien der boomen ¹⁾. Maar wanneer een der vijfgeboomen, die in het *fastigium* van het tempelgebouw was gegroeid, geheel moest verwijderd ²⁾, of boomen, die door den bliksem waren getroffen, moesten omgehakt worden ³⁾, dan kon de toorn der godin niet anders gezoend worden dan door het houden van een plechtigen ommegang en het offeren van *suovetaurilia majora*. Bij Cato ⁴⁾ kan men het gebedsformulier lezen, dat bij het snoeien van een *lucus* en het omspitten van den grond moest worden uitgesproken onder het brengen van het zoenoffer.

Merkwaardig is de bepaling, voorkomende in de verordening ter bescherming van een *lucus* nabij Spolegium ⁵⁾, die waarschijnlijk nog is uitgevaardigd vòòr 242 v. C., het jaar, waarin een Romeinsche kolonie daarheen is gezonden. Zij luidt aldus: *Honce loucom ne quis violatod neque ervehito neque exferto quod louci siet, neque cedito nesei quo die res deina anua fiet. eod die, quod rei deinai causa [f]iat, sine dolo cedre [l]icetod*. Hier mocht derhalve hout gekapt worden uitsluitend op den jaarlijkschen feestdag, ten dienste der alsdan te brengen brandoffers. Dat voor dit brandhout op dien dag geld moest betaald worden is zeer onwaarschijnlijk. In de verordening wordt daarvan dan ook geen gewag gemaakt.

Maar dat elders het houwen van boomen niet verboden was, mits vooraf het verplichte zoenoffer gebracht was, blijkt, ook volgens de opvatting van Plinius ⁶⁾, uit de boven vermelde plaats uit Cato. In de *lex Lucerina* ⁷⁾ is dan ook geen bepaling tegen het vellen van boomen opgenomen. Nu belet niets aan te nemen dat, wanneer een geloovige, buiten

het vermoeden van Salmasius dat *coinqui* moet gelezen worden i. pl. v. *conquiri* in de passage uit Trebatius bij Serv. ad Aen. XI 316.

¹⁾ Tab. XLIII.

²⁾ Tab. XXXII.

³⁾ Tab. XLIII.

⁴⁾ R. R. 139.

⁵⁾ Bruns p. 44

⁶⁾ XVII, 267.

⁷⁾ Bruns p. 44.

de vaste feestdagen, voor zich zelf een offer in den *lucus* bracht, hij voor het te gebruiken offerhout een bepaalde som betalen moest. Immers ook in tempelgebouwen werd van particulieren, die een offerande brachten, voor alle benodigdheden volgens een vast tarief betaling gevorderd ¹⁾.

Of het verkochte hout ook voor niet-sacrale doeleinden, b. v. als bouw materiaal, mocht worden gebruikt, is wel niet zeker, maar toch niet onwaarschijnlijk, wanneer men let op eene bepaling voorkomende in de *lex dedicationis* van den tempel van Jupiter Liber te Furfo ²⁾. Nadat eerst gezegd is, dat de municipale Aedilis bevoegd is, al wat aan den tempel geschonken, of daarin gewijd is, te verkoopen, wordt er bijgevoegd *ubei venum datum erit, id profanum esto* ³⁾!

Men mag derhalve aannemen dat de *luci* geldelijke baten konden afwerpen.

De vraag is nu: wat werd met dit geld gedaan?

In Italië gold als regel, dat alle inkomsten, die uit een heiligdom werden getrokken, ten bate van dat heiligdom, of van den daarin te verrichten eeredienst moesten worden aangewend. Zoo wordt b. v. in het genoemde statuut van Furfo bepaald: *quae pecunia recepta erit, ea pecunia emere, conducere, locare, dare quo id templum melius, honestius sive, liceto*.

Nu waren in een *lucus*, in den ouden tijd, waarin nog geen sprake was van daarin gestichte tempelgebouwen, de kosten van onderhoud uiterst gering. De offers op de enkele vaste feestdagen vereischten weinig uitgaven, te minder daar men vrij beschikken kon over het benodigde offerhout. Daar de door de priesters te verrichten werkzaamheden zeer weinig beteekenden, zullen ook de hun toegekende emolumenten zeer onbeduidend zijn geweest. Nagenoeg het eenige wat uitgaven vorderde, waren de *ludi*, die, gelijk wij boven

¹⁾ Zie Mommsen, Röm. Staatsrecht II, 1, p. 63. Vgl. de Inscriptie bij Henzen 6113 = C. I. L. VI. 820 en de Inscriptie C. I. L. VI, 712, waar sprake is van *immunitas sacrum faciendorum*.

²⁾ Bruns p. 88.

³⁾ Vgl. Plut. Ti. Gracchus 15.

zagen, op de heilige feestdagen werden gehouden. Zoo zal men er toe gekomen zijn om de opbrengst van het hout te gebruiken ten einde degenen te beloonen, die voor die ludi hun medewerking verleenden. Verder, afgaande op de oudste beteekenis van het woord *lucar*, mag men vermoeden dat in den alleroudsten tijd geen geld werd gegeven, maar dat het gekapte hout zelf ter beschikking der spelers werd gesteld.

Toen in de allereerste plaats te Rome en in den naasten omtrek de omvang der *luci* steeds geringer was geworden en daarenboven de daarin of daarbij gestichte tempelgebouwen onderhoudskosten vorderden, schoot er geen geld meer over, dat aan de *ludi* kon besteed worden. Maar toch bleef de geldelijke bijdrage, voor het geven van ludi toegekend, de oorspronkelijke benaming behouden. Dat deze reeds in Augustus' tijd geheel verouderd was kan blijken uit de boven vermelde Senaatsbesluiten aangaande de viering der Ludi Saeculares. Niet het bedrag van het *lucar* wordt bepaald, maar van het geld, dat *lucaris nomine* zal toegekend worden.

Dat dat geld werd betaald te Rome uit het aerarium, te Ostia uit de gemeentekas zal niemand bevreemden, die weet dat nergens in Italië het beheer noch van de tempelgoederen, noch van de voor emolumenten der priesters aangewezen bronnen van inkomsten, aan de priesters zelven was opgedragen. Overal was dat beheer in handen der burgerlijke overheid. De baten der tempels en priestergoederen enderhalve ook der *luci* vloeiden in het aerarium en vormden daarin waarschijnlijk een afzonderlijk fonds (*arca*), waaruit zooveel mogelijk de kosten van den eeredienst bestreden werden.

Mommsen ¹⁾ ziet in deze regeling een bewijs van het beleid en het doorzicht der Romeinen, die door het beheer der kerkelijke goederen aan den staat op te dragen, wilden voorkomen dat zij door de priesters werden misbruikt ter

¹⁾ t. a p. 61.

bereiking van aan den staat vijandige doeleinden. Ik voor mij ben eerder geneigd haar te beschouwen als een uitvloeisel der onder de bevolking van gansch Italië heerschende begrippen, volgens welke eene van het burgerlijk gezag onafhankelijke godsdienst even onbestaanbaar was, als een priesterschap, bevoegd en bij machte om haar gezag tegenover dat van den staat te stellen.

OVER DE BRONNEN VAN VICTOR HUGO'S RUY BLAS.

MEDEDEELING VAN

A. P I E R S O N.

Ik durf nauwlijks hopen, dat velen zich nog herinneren wat ik een jaar geleden mocht mededeelen omtrent de wijze, waarop Victor Hugo aan zijn *Aymerillon* is gekomen in zijn *Légende des Siècles*. Ik wenschte heden iets soortgelijks te doen omtrent zijn *Ruy Blas*. Waaruit is de *Ruy Blas* getrokken? De dichter zelf zou het onderzoek naar den oorsprong van zijn drama, naar de bronnen waaruit hij geput heeft, niet hebben gewraakt. Juist bij het drama dat ons thans bezig houdt, teekent Victor Hugo het volgende aan:

»Du reste, et cela va sans dire, il n'y a pas dans *Ruy Blas* un détail de vie privée ou publique, d'intérieur, d'ameublement, de blason, d'étiquette, de biographie, de chiffre, ou de topographie, qui ne soit scrupuleusement exact. — L'auteur l'a déjà dit ailleurs, et il espère qu'on s'en souvient peut-être, à défaut de talent, il a la conscience. Et cette conscience, il veut la porter en tout, dans les petites choses comme dans les grandes, dans la citation d'un chiffre comme dans la peinture des âmes".

Na deze ondubbelzinnige verklaring mogen wij verwachten, dat de *Ruy Blas*, welk drama ons aan het hof van Karel den II^{de} van Spanje verplaatst, ons dat hof zal teekenen naar oorspronkelijke bescheiden. Deze billijke verwachting wordt niet vervuld, gelijk Morel Fatio in een deel van zijn

belangrijke *Spaansche Studiën* onwederlegbaar heeft aange-
toond.

Een der bronnen, — want om niet te uitvoerig te worden, zal ik niet over de anderen spreken, — een der bronnen dan waaraan Victor Hugo zijn drama heeft ontleend, is het werk van Mad^{me}, d'Aulnoy, getiteld: *les Mémoires de la Cour d'Espagne*. Deze Mad^{me} d'Aulnoy is naar mijn beste weten dezelfde die naast verscheidene historische romans *Contes* geschreven, en aan een daarvan, *l'Oiseau bleu*, een beroemdheid heeft verzekerd, nauwelijks onderdoende voor de beroemdheid van de verhalen van Perrault.

Hare aangehaalde Mémoires, het laatst uitgegeven door Mad^{me} B. Carey, in 1874, onder den titel van *La Cour et la ville de Madrid vers la Fin du XVIIe siècle*, is een tamelijk onderhoudend boek, maar men behoeft geen historicus van beroep te zijn, om spoedig te bespeuren, dat men Mad^{me} d'Aulnoy geen onrecht doet, wanneer men ook dit haar werk onder hare historische romans rangschikt. Er is evenwel een grond van waarheid in. Zij heeft aange-
naam, — somtijds minder aangenaam wanneer zij al te veel van onze geloovigheid vergt, — geborduurd op een diplomatiek rapport, dat — maar volgens Fatio ten onrechte — aan den Markies de Villars wordt toegeschreven. Dat rapport was tijdens het leven van Mad^{me} d'Aulnoy nog ongedrukt. Zij stierf in 1705. Maar het werd gedrukt en uitgegeven in 1733 te Londen, onder den titel van *Mémoires de la Cour d'Espagne, depuis l'année 1679 jusqu'en 1682* enz. enz.

Nu is het Victor Hugo overkomen, vooreerst, dit oorspronkelijke stuk over het hoofd te hebben gezien; dan, waterger is, het in zijn geheel onhistorische van de op dat stuk voortbordurende Mémoires van Mme d'Aulnoy niet te hebben bespeurd. Bleef het slechts hierbij!

In zeker opzicht kan niemand het helpen, dat hij niet genoeg achterdocht heeft, en dus een boek als dat van de Gravin d'Aulnoy ter goeder trouw en met een eerlijke conscientie voor en oorspronkelijk en geloofwaardig houdt. Wanneer nu Victor Hugo dezen getuige, hoezeer dan ook op

zichzelf te wraken, slechts gevolgd had met de nauwgezetheid die zijn Voorrede beloofde? Er is al dadelijk een moeilijkheid. Karel de II^{de}, het is bekend genoeg, heeft twee vrouwen gehad. De Mémoires handelen uitsluitend over de eerste vrouw, maar de Koningin, over wie Victor Hugo het heeft in zijn *Ruy Blas*, moet de tweede vrouw zijn. Immers Acte 3, scène 2, zegt de held van het drama in zijn lange rede: »Et l'infant bavarois se meurt, vous le savez''; de Beiersche kandidaat tot den troon stierf 3 Februari 1699. Victor Hugo heeft dus de Gravin d'Aulnoy zoó trouw gevolgd, dat hij wat deze, te recht of te onrecht, van de eerste vrouw bericht, eenvoudig toepast op de tweede.

Waarom, zou men zeggen, heeft hij van Maria Louise van Orleans, Marie-Anna van Neuburg gemaakt? Paul de Saint Victor, de onvoorwaardelijke lofredenaar van Victor Hugo, heeft zich met de wonderlijke substitutie het hoofd niet gebroken. De zaak zelve kon hij natuurlijk niet ontkennen: (bl. 134) »Cette reine idéale (namelijk die van het drama) n'est sans doute pas celle de l'histoire. Marie-Anna de Neubourg y joue un triste rôle, . . . Mais, en fin de compte, cette pâle figure est restée obscure''. Heel duidelijk is het niet, hoe dezelfde Koningin »un triste rôle'' in de Geschiedenis kan vervullen en tevens zijn kan een »pâle figure''. Maar wij weten, dat de tweede Koningin al zeer weinig van een »pâle figure'' had. Zij moet zich in haar graf hebben omgekeerd toen Paul de St. Victor haar zoo noemde. Vooreerst was zij een schoone vrouw van wie Blécourt, 25 November 1700, aan den Markies de Torcy schrijft: »elle s'est mise en tête qu'elle pourra plaire au nouveau roi et par là avoir toujours un parti''. Vervolgens was zij een zeer heftige vrouw. Den 3^{en} Juni van datzelfde jaar, toen Karel II dus nog leefde, meldt Blécourt aan Lodewijk den XIVe, dat de Koningin op het bericht van de tweede verdeling der Spaansche Monarchie »a tout cassé de rage dans sa chambre''. In een brief van haar zelf aan den Franschen Koning beklagt zij zich over de oneerbiedigheid die men zich tegenover haar, de Koningin-weduwe, in het paleis veroorloofde en noemt zij dit in vrij zonderling Fransch: »un grand

scandale qui fait ici murmurer généralement et suspendre tout l'Univers". De »pâle figure" doet dus veeleer denken aan zeker bevallig huisdier, dat men liever niet zonder handschoenen aanvat en op een der jongste Amsterdamsche tentoonstellingen licht een prijs had gewonnen. Victor Hugo's dichterlijke vrijheid wordt er te grooter door, toen hij de flinke Deutsche Maria Anna stak in het type van de zachte Maria Louise. »A défaut de talent, l'auteur a la conscience". Het is wel mogelijk. Maar wij hebben nu reeds twee voor de historische trouw vrij gevaarlijke gedaanteverwisselingen: een roman genomen voor een rapport, en de eene vrouw van een Koning voor de andere.

Het eerste qui pro quo, het volgen van Madme d'Aulnoy in plaats van het gedrukte diplomatieke rapport, heeft den dichter onaangenaamheden op den hals gehaald, die hij licht had kunnen vermijden. Ik bedoel den beruchten brief van den Koning aan zijne vrouw, waarover de kritiek Victor Hugo zoo hard is gevallen. Acte II, scène 3, staat de Koningin op het punt van te bezwijken voor de liefdesverklaring van Ruy Blas, voor de woorden die haar, in haren toestand van verlatenheid, — Karel de II^{de} is altijd aan het jagen, — als muziek in de ooren hebben geklonken (bl. 51):

»Madame, sous vos pieds, dans l'ombre, un homme est là,
Qui vous aime, perdu dans la nuit qui le voile;
Qui souffre, ver de terre amoureux d'une étoile;
Qui pour vous donnera son âme, s'il le faut
Et qui se meurt en bas quand vous brillez en haut".

De arme vrouw kan niet langer weerstand bieden: »Quand l'âme a soif, roept zij half waanzinnig uit, il faut qu'elle se désaltère, Fût-ce dans du poison!" Zij denkt nog een oogenblik aan den Koning, maar alleen om op hem die zich nooit om haar bekommert, al de schuld te laden van haar val:

»Oh s'il avait voulu, j'aurais aimé le roi,
Mais il me laisse ainsi, — seule, d'amour privée!"

Op dat eigen oogenblik komt een kamerdienaar binnen

en brengt de blijde tijding: „Une lettre du roi!” Dat woord: »Een brief van den afwezigen Koning!”, brengt de half waanzinnige terstond tot inkeer, en zij roept uit: »Du roi! je suis sauvée!” De Koning vergeet haar dus niet!

En nu volgt die scène III, waarop ik zooeven doelde. De brief van den Koning zal worden voorgelezen. Vooraf zegt nog de Koningin (bl. 53):

» Du fond de l'âme

Je lui rends grâce. Il a compris qu'en mon ennui,
J'avais besoin d'un mot d'amour qui vint de lui.
Mais donnez donc”.

De hofdame, de Hertogin van Albuquerque, maakt een diepe buiging en herinnert de Koningin de etikette:

»L'usage, il faut que je le dise,
Veut que ce soit d'abord moi qui l'ouvre et la lise”.

»Eh bien, lisez”, zegt de Koningin. En de Hertogin leest met veel statigheid den brief des Konings voor, waarin niets meer of minder staat dan dit: »Madame, il fait grand vent, et j'ai tué six loups.”

Wat heeft Victor Hugo niet over dien brief moeten hooren! Gustave Planche, de gezaghebbende kritikus dier dagen schreef vol verontwaardiging: »quelle que soit la sévérité du jugement porté par les historiens sur Charles II, il est absurde de lui prêter une pareille lettre.” En met die woorden, voorkomende in de *Revue des Deux-Mondes* van 15 Nov. 1838, was hij de tolk der openbare meening.

Maar niemand wist het rechte. De litteraire kritiek in Frankrijk dacht er destijds weinig aan, tot de bronnen op te klimmen, en liet het nog aan de klassieke filologie over, *de fontibus* van den een of anderen schrijver der Oudheid te handelen. Het onderzoek *de fontibus* van Ruy Blas heeft thans het rechte aan het licht gebracht. De zaak is deze. Het diplomatiek rapport waarvan wij spraken had iets soortgelijks. Gravin d'Aulnoy nam het over met een aan het rapport vreemde schakeering, en Victor Hugo nam weder

het bericht van Mad^{me} d'Aulnoy over, er op zijn beurt een schakeering aan toevoegende, die aan dat bericht vreemd was.

Bij den dichter verwaarloost de Koning zijn vrouw volkomen en schrijft hij haar het malle briefje dat voor haar als een klap in het aangezicht moest zijn.

Bij Mad^{me} d'Aulnoy komt van die voorafgaande verwaarloozing niets voor. Integendeel (bl. 220 van Dl. II); »Le roi et la Reine-Mère allèrent ensemble au Buen-Retiro, passer les jours de la Semaine Sainte. Le Roi témoigna après Pâques qu'il avait envie d'aller à Aranjuez, *comme c'était la coutume de tout temps*; mais la Reine-Mère . . . fit naître tant d'obstacles, que le Roi . . . fut passer *quatre jours* à l'Escurial . . . *Le lendemain qu'il fut arrivé*, la Reine lui écrivit une lettre fort tendre et lui envoya une bague de diamants. Il lui envoya à son tour un chapelet . . . garni de diamants, dans un petit coffre de filigrane d'or, où il avait mis un billet qui contenait ces mots: Madame, il fait grand vent, et j'ai tué six loups."

Dit klinkt zeker geheel anders. Men kan moeilijk beweren, dat een vrouw, vier, zegge vier, dagen alleen gelaten met haar moeder, in welken tijd zij van haar man een kostbaar geschenk ontvangt in een even kostbaar kistje, waarin bovendien nog een woordje ligt aan haar, die hij reeds den volgenden dag zou weerzien; men kan moeilijk beweren, dat zulk een vrouw genoegzaam verlaten en beleedigd is, om zichzelf een echtbreuk te mogen vergeven. Maar ten slotte moet men erkennen, dat het briefje lakoniek, dat het koel is, dat de »lettre fort tendre" van de vrouw zelfs door den jagenden man vriendelijker, indien dan al niet hartelijker, had kunnen worden beantwoord.

Maar nu het diplomatiek rapport. Vooreerst worden de vier dagen afwezigheid van Gravin d'Aulnoy daarin tot drie dagen herleid: »Le roi se contenta d'aller seul à l'Escurial, durant trois jours pour une chasse du loup. Dan valt de »lettre fort tendre" weg. »Le second jour qu'il y fut, la Reine lui écrivit et lui envoya un beau diamant". Eindelijk heet het: »Il répondit à cette galanterie par un petit coffre d'or avec un chapelet . . . garni de diamants, accompagné d'un

billet, par lequel il lui mandait qu'il faisait grand vent et qu'il avait tué six loups". Hier dus de *oratio indirecta* die vrij wat onschuldiger is dan de *oratio directa* waarin Madme d'Aulnoy haar overzet, want de mededeeling van het rapport geeft natuurlijk volstrekt niet te kennen, dat er in hetschrijven niet meer stond, dat er niet een enkel woordje in gevonden werd als vrouwenoogen ook in een kattebelletje gaarne lezen.

Wij hebben ongetwijfeld het talent te bewonderen waarmede Victor Hugo van een tamelijk onschuldig briefje partij heeft getrokken voor zijn drama, en deze man zou losgelaten kunnen worden indien hij zich niet op zijn geweten had beroepen. Geen talent, zeide hij, maar conscientie. Een vreemde conscientie is het in elk geval, vooral wanneer men bedenkt, dat Victor Hugo, toen hij zich verwaardigde Gustave Planche te antwoorden, niet, gelijk het eenvoudigst ware geweest, hem verwees naar zijn bron, naar Madme d'Aulnoy, maar, over deze bron een plechtig stilzwijgen bewarende, hem — zie in de *Quatre vents de l'Esprit, le livre Satirique, pièce XXVII*, begroette met het liefelijk epitheton »nain horrible".

Er is reden, te vragen of de dichter, zelfs wanneer hij de echte bron, het diplomatiek rapport, voor zich had gehad, in staat zou zijn geweest met volkomen juistheid te lezen wat er in stond. Het dunkt u misschien dat wij hier te ver gaan. Maar het volgende is nog al sprekend: Acte 3, scène I geeft de Graaf de Camporeal de volgende ironische opsomming van de uitgaven van het huis der Koningin:

»La maison de la Reine, ordinaire et civile,
Coûte par an six cent soixante-quatre mille
Soixante-six ducats",

dus 664,066 dukaten. Van dit vers zegt Victor Hugo in een aantekening, ook hier weder toegevend aan die manie van historisch volkomen nauwkeurig te willen schijnen: »Quand le comte de Camporeal dit: la Maison de la Reine, ordinaire et civile, coûte par an six cent soixante quatre mille soixante-six ducats, on peut consulter *Solo Madrid es córte*, on y trouvera cette somme pour le règne de Charles II, sans un

maravédís de plus ou de moins". En als men nu de bron raadpleegt die de dichter noemt, vindt men eerst in cijfers, dan in letters, niet: six cent soixante quatre mille soixante six", maar cinq cent soixante quatorze mille huit cent soixante-six ducats, of 574,866, dus een verschil van 89,200. De beide cijfers, dat van het oorspronkelijk document en dat van den dichter die beweerde, dat hij wilde »porter la conscience en tout", zelfs »dans la citation d'un chiffre", de beide cijfers hebben alleen de tientallen en eenheden, namelijk het eindgetal 66, met elkander gemeen. Men heeft zich bij schrijvers van de Joodsche en Grieksche Oudheid wel eens, en zeker te recht, verwonderd over de fabelachtige getallen die zij ons opdisschen. Hier is een schrijver uit de negentiende eeuw, die een overdreven cijfer geeft, terwijl hij nog wel plechtig verzekert het juiste te geven, en die naar alle waarschijnlijkheid daarvoor geen andere reden had dan dat hij met het authentieke cijfer geen alexandrijn kon maken. Het metrum deed hem hier de maat vergeten.

Op vele andere punten, als ten aanzien van namen van personen en plaatsen, gewoonten, instellingen, titels hebben de onderzoekingen van Fatio de tekortkomingen van Victor Hugo blootgelegd. Gelukkig heeft Paul de St. Victor het niet meer beleefd, die, in zijn zonderling lyrisme, van den dichter zegt: »l'Espagne . . . est la patrie dramatique de Victor Hugo, comme elle fut celle de Corneille. . . . En elders: »Qui les sait mieux que lui, ces Choses de l'Espagne? En later: Chaque fois que (Victor Hugo) revient en Espagne, par le drame ou la poésie, c'est le roi dans son royaume, c'est le Seigneur rentrant dans son fief." Het is vermakelijk, dat men aan gene zijde der Pyreneën geëindigd is met het te gelooven, met Victor Hugo Spanje tot geboorteland te geven. Als onze geachte Voorzitter goed kan vinden de leden dezer vergadering geheimhouding op te leggen, wil ik wel overbrieven, dat de Koninklijke Academie van Madrid in 1879 bij gelegenheid van de openbare receptie van D. Francisco Codera y Zaidin, Victor Hugo laat geboren worden in de hoofdstad van Spanje. Een weinig tijds nog, en de

hoofdsteden van Europa zullen ten aanzien van Victor Hugo evengoed met elkander in het krijt treden als ten aanzien van Homerus. Wat blijft trots alle veranderingen, met of zonder burgerlijken stand, de menschheid, zelfs de letterkundige menschheid, zich toch gelijk! Als Spanje Middelbaar Onderwijs heeft, mag men verwachten, dat een les-uur aan den Franschen dichter gewijd, beginnen zal met een leergrage jeugd de nieuwste ontdekking omtrent zijn geboorteplaats in te prenten.

De mededeelingen omtrent Fatio's onderzoekingen heb ik mij veroorloofd vooral omdat zij de Romantische School in Frankrijk eigenaardig toelichten. Het bekende program dier school is vervat in de uitvoerige voorrede, die Victor Hugo in October 1827 voor zijn drama *Cromwell* heeft geplaatst. Daarin ligt de kiem van het realisme dat de nieuwste letterkunde in Frankrijk en daarbuiten, zelfs voor hen die het met mij walgelijk noemen, zoo belangwekkend maakt. In die voorrede wordt de leus aangeheven als een wapenkreet: »La Nature donc! La Nature et la Vérité." En waartoe riep men te wapen? Tegen een bepaalde kunstrichting van den tijd waarin de vijf-en-twintig-jarige jongeling was groot gebracht of tegen het drama der zeventiende eeuw? In het minst niet. De vijand dien Victor Hugo meende te moeten bestrijden, was niet de geest van een bepaald tijdvak of zelfs van een geheele eeuw. Hij wil in die voorrede de Aristoteles zijn van een nieuwe Poëtika. Het merkwaardigst is dat hij het uitgangspunt van die nieuwe Poëtika zoekt in het Katholieke Kristendom. Zijn theorie kwam in die dagen neder op deze stelling: wij hebben tot dusver Heidsche kunst gehad, van nu aan moeten wij huldigen Kristelijke kunst. Om de tegenstelling, gelijk hij haar opvat, voelbaar te maken, laat hij zich verleiden tot deze historiebeschouwing: »La Muse... des Anciens n'avait étudié la Nature que sous une seule face, rejetant sans pitié de l'art presque tout ce qui, dans le monde soumis à son imitation, ne se rapportait pas à un certain type du beau. Type d'abord magnifique, mais, comme il arrive toujours de ce qui est systématique, devenu dans les derniers temps faux, mesquin et conventionnel. Le Christianisme amène la poésie à la

vérité. Comme le Christianisme, la Muse moderne sentira que tout dans la création n'est pas humainement beau; que le laid y existe à côté du beau, le difforme près du gracieux, le grotesque au revers du sublime. La Muse se demandera si la raison étroite et relative de l'artiste doit avoir gain de cause sur la raison... du créateur; si c'est à l'homme de rectifier Dieu; ... si, enfin, c'est le moyen d'être harmonieux que d'être incomplet." En eindelijk dit nog: » La Muse se mettra à faire comme (Dieu) ... à mêler dans ses créations sans pourtant les confondre l'ombre à la lumière, la bête à l'esprit; car le point de départ de la religion est toujours le point de départ de la poésie". Ziedaar de bijna stichtelijke aanvang van het niet altijd stichtelijk realisme gelijk de Romantische school in Frankrijk het predikte bij monde van Victor Hugo. De Kristelijke kunstenaars zijn degenen tot wie deze verleider zegt: Eritis sicut Deus, maar ditmaal er bijvoegende: nescientes bonum et malum. De dichter drijft den spot met die aanmatigende kunst, die, als de Schepper heeft gezegd: er zij een wereld zonder harmonie, eenvoudig antwoordt: En ik doe het beter; ik schep een wereld met harmonie; God geeft den type en zijn karikatuur, den zwaan en den gans, den mensch en den aap; de liefde en de zelfzucht. Maar ik, kunstenaar, ik weiger uit zijn hand de karikatuur, en aanvaard alleen het type, of liever hetgeen ik eigendunkelijk tot type verhef. Terugkeer tot de Natuur is dus terugkeer tot de werkelijkheid gelijk de Schepper haar blijkbaar heeft gewild. Wat deze heeft willen scheppen, het is wel het minst dat de kunst zich gelukkig achte het eenigszins uit de verte te mogen nascheppen. Weg dus met uwe waanwijze regels en onderscheidingen!

Hier heb ik deze theorie niet te beoordeelen. Ik wensch alleen met een woord toe te lichten in welke betrekking zij staat tot Victor Hugo's vervalsching van de Geschiedenis.

Ik zou een zachter woord dan vervalsching kiezen wanneer dit woord niet door een ander, veel ouder dichter ware gebezigd, om te kennen te geven, welke vrijheden hijzelf zich met de Geschiedenis veroorloofde. Corneille ontleent aan de Spaansche geschiedenis zijn *Cid* gelijk Victor Hugo

zijn *Ruy Blas*. In zijn *Eramen du Cid*, vijftig jaar na de eerste opvoering geschreven, vergelijkt Corneille zijn treurspel met zijn bron, en geeft hij rekenschap van zijne afwijkingen. Bij die gelegenheid zegt hij, onder meer, dat hij de plaats van de handeling heeft veranderd, en gaat dan voort: »j'ai été obligé à cette »*falsification*'' enz: Het woord is sterker dan het behoefde te zijn, maar legt een goed getuigenis af van Corneille's eerlijkheid. Waarom is Victor Hugo minder openhartig? Ik vrees, dat dit het gevolg is van zijne theorie of liever van de onmogelijkheid, haar getrouw te blijven. De theorie, die volstreekte waarheid in de kunst verlangde, bracht onder anderen, om nog eens die voorrede van *Cromwell* aan te halen, dit mede: »le drame doit être radicalement imprégné de (la) couleur des temps'', waar op hij volgen laat: »Il faut quelque labeur, quelque étude pour en venir là.'' Alles zou dus, volgens het program, uit de bronnen worden geput. Maar aangezien de dichterlijke vlucht natuurlijk spoedig ongeduldig werd bij een onderzoek dat niet zonder veel geduld kon worden ten einde gebracht, werd het onderzoek prijsgegeven en het program behouden. Men stelde zich tevreden met bronnen, die geen bronnen waren, met kennis uit de tweede hand; geheel in strijd natuurlijk met het luide verkondigd beginsel. Een onwaarheid ombestwil moest dan dien strijd bedekken door het indrukwekkende woord: »à défaut de talent, l'auteur à la conscience''. Wat wij aan het begin der realistische beweging waarnemen zal waarschijnlijk ook haar einde kenmerken: het realisme zal ondergaan door gebrek aan waarheid, door konventies, die anders zijn dan de oude, maar niet minder gevaarlijk.

VERSLAG OVER EENE VERHANDELING

VAN

Dr. C. P. BURGER Jr.

De schrijver heeft zijn werk betiteld: *Sechzig Jahre aus der älteren Geschichte Roms, 418—358, v. C. g.* en stelt zich ten doel de oude traditie van latere bijvoegsels te ontdoen, en den weg aan te wijzen om de jongere van de oudere bestanddeelen te scheiden.

Hij heeft zijne uitvoerige verhandeling in vier hoofdstukken, elk hoofdstuk in paragrafen gesplitst en het overzicht voor den lezer gemakkelijk gemaakt door aan iedere paragraaf een opschrift te geven, dat den inhoud aanwijst.

In eene Inleiding wijst hij aan wat sedert Beaufort door geschiedvorschers en chronologen gedaan is om de oude traditie van latere bijvoegsels te bevrijden, en wat er nog te doen overblijft.

Het eerste hoofdstuk handelt over de gallische catastrophie. Het bevat 30 paragrafen. Het verhaal van Diodorus XIV. 113—117 wordt ten grondslag gelegd, en tegen Mommsen aangetoond, dat het niet uit een bron is ontleend, maar dat de berichten van vier annalisten, wier namen wij niet kennen, zijn samengesmolten, § 3—9. Door een nader onderzoek wordt vastgesteld, dat de vermelding van Veii hier niet op hare plaats is, maar tot het jaar 396 behoort, dat het verschijnen der Galliers voor Clusium in vroegeren tijd valt, en dat de berichten over het romeinsche gezantschap naar Clusium niet volkomen betrouwbaar zijn, § 10—15. In de zes volgende paragrafen wordt het verhaal der gebeurtenissen in het jaar 389 onderzocht. De 19de § is vooral gericht tegen de door Mommsen voorgestelde ver-

andering van *Οὐεάσιον* in *Πισαῦρον*, en nadat op historischen grond ook Niebuhrs *Οὐόλαινιον* verworpen is, wordt *Φάλισκον*, zooals de stad Falerii door Diodorus XIV. 96 genoemd wordt, voorgesteld en met goede argumenten gestaafd.

§ 22—25 bevatten de geschiedenis der overlevering van de gebeurtenissen in de jaren 390 en 389 in den vroegeren tijd, § 26—29, zooals latere annalisten die uitgewerkt hebben, zooals uit eene vergelijking van Livius met Diodorus blijkt. De verklaring van den naam *Caedicius* in § 28 van *caedes* en *dicere* komt ons daarbij wat gezocht voor.

Het tweede hoofdstuk heeft tot opschrift: »Rom und Latium vor der Catastrophe'', en loopt van § 31—82. Wij vinden hier de berichten over den laatsten Veientischen oorlog en de inneming van Veii kritisch onderzocht, de veroordeeling van Camillus, de oorlogen met de Etruriërs, met de Aequi, enz. Ook in dit gedeelte worden meermalen bedorven plaatsen en namen besproken, en daarbij verbeteringen van anderen bestreden en nieuwe voorgesteld. Tot de zeer waarschijnlijke rekenen wij de verandering van *Αἰφλον* in *Αἴφλον*, d. i. Aefula in § 70. De herstelling van eene bedorven plaats van Diodorus in § 53 is vernuftig, maar niet evident. Met de verandering van *Αἰκολανός* in *Τουσκοιλανός* en de daaruit volgende verandering van den tekst van Diodorus XI. 40 kunnen wij niet instemmen. Naar ons oordeel wordt daardoor meer de traditie, dan de tekst verbeterd.

In § 74—9 worden de berichten over colonisatie en landverdeeling gewogen en meermalen te licht bevonden. Het verschil der maat van de toegewezen akkers bij Diodorus XIV. 102 en Livius V. 30 wordt besproken en de eerste opgaaf bij Diodorus als de meest aannemelijke aangenomen.

§ 78 en 79 behandelen de bekende plaats van Festus in *v. tributorum collationem*, en de schrijver stelt eene verbetering der erg bedorven woorden voor, volgens welke daarin niet over twee soorten van tributa, maar over tweederlei soort van census sprake is.

Bij het overzicht der traditie van 418—391 in §. 80—82 komt de schrijver tot het besluit dat Rome tijdens den inval der Galliers al eene vrij uitgestrekte en goed geor-

ganiseerde bondstaat was, en daardoor in staat om de catastrophie te boven te komen.

In het derde hoofdstuk wordt de geschiedenis der jaren 388 tot 358 behandeld.

De oudste bron is opgedroogd, en ook van de annalisten B en C is weinig bewaard gebleven. Livius, die de jongste traditie volgt, wordt nu onze zegsman. Zijn verhaal VI. 1—33 wordt medegedeeld en onderzocht, vooreerst de oorlogen met de Volscen § 87 en 88, daarna de landverdelingen § 90—92. Het uitzenden van 500 kolonisten naar Sardonina, door Diodorus vermeld, wordt besproken, en de lezing veranderd in *eis Tarχωνίαν* d. i. in agrum Tarquiniensem. Daarop volgen de oorlogen met de omliggende volken, Latijnen en Hernici, en de berichten over Satrium, Antium, Praeneste, Tuscanum en Velitrae § 93—105.

De strijd der partijen te Rome wordt in § 106—119 behandeld. Het onderzoek naar de Licinische wetsvoorstellen leidt tot een ander gevolg, dan door Niese is aangenomen, die de drie leges Liciniae Sextiae voor latere vinding houdt.

Uitvoerig wordt gehandeld over de anarchie, die bij Diodorus tot één jaar beperkt is, bij Livius 5 jaren duurt. De poging van Soltau om de fasti aan te vullen uit den Anonymus Norisianus, ook wel de Chronograaf van 354 genoemd, wordt met eene kleine wijziging aangenomen. De schrijver ziet in de vijf paren namen, die door dien onkritischen schrijver voor 375 tot 371 worden opgegeven, eene aanwijzing van vijf paren consuls. Maar zijne bewering dat in *Bacho solo* en in *Mamertino et solo* beide malen de naam van *Stolo* schuilt, komt ons niet aannemelijk voor. Het moest dan althans *Solone* luiden, daar alle namen in den ablativus staan. Op de eerste plaats ontbreekt ook het voegwoord. Daar wij bij denzelfden Chronograaf op het jaar der stad 702 *Magno III So'o*, en op 709 *Caesare IIII et Solo* vinden, zou men er toe kunnen komen op beide plaatsen aan een magistraat sine collega te denken, als dit niet te zeer in strijd was met het romeinsche staatsrecht. Wij komen later op dit punt terug.

In § 121—124 worden berichten over oorlogen met de

Galliers medegedeeld en wat daarin onwaarschijnlijk is aangewezen. Veel schijnt te danken aan Valerius Antias, die, zooals in § 99 reeds betoogd is, ten gevalle der gens Valeria en uit voorliefde voor Antium, waaraan zijn geslacht het cognomen Antias verschuldigd was, allerlei vervalschingen der echte traditie heeft gepleegd.

Het vierde hoofdstuk bevat den hoofdinhoud van de drie voorgaande. Daarbij wordt de oorspronkelijke traditie, zooals die bij Diodorus gevonden wordt, van het jaar 418 tot 358 beknopt opgegeven, en de veranderingen en bijvoegsels, die wij uit Livius en Plutarchus hebben leeren kennen, opgesomd.

Het werk van den Heer B. is geene geschiedenis van Rome in het genoemde tijdvak; het is veeleer te beschouwen als eene bronnestudie over Rome's geschiedenis in de vierde eeuw van de stad, waarin de verwarde periode van de consulaire tribunen en de verovering van de stad door de Gallen valt, waarin ook de telkens herhaalde en daardoor twijfelachtige oorlogen met de Volsken, de Aequi en de Etruskers plaats vonden, en de politieke gelijkstelling van de plebs met de patriciërs nagenoeg haar beslag kreeg, eene eeuw, waarin de splitsing van historie en sage niet overal met zekerheid kan gemaakt worden. De belangrijkheid der gebeurtenissen staat tot de betrouwbaarheid der bronnen in omgekeerde verhouding; van synchronistische historie is geen sprake; het weinige dat door opschriften en wellicht door enkele particuliere aantekeningen vast stond, werd voor dat het in den vorm van geschiedboeken gegoten was, door mondelinge overlevering aangevuld en in nationalen geest verwerkt. Hoe weinig geloof deze overlevering verdient, ligt voor de hand. Ook de fasti zijn voor het tijdvak na den gallischen oorlog in wanorde. Het is voor alle dingen noodig, de oude van de nieuwe berichten af te zonderen.

Als hoofdbron neemt B. met Mommsen en nagenoeg alle nieuwere geschiedvorschers Diodorus aan, maar in afwijking van M. ziet hij niet in Fabius de eenige Latijnsche bron van den Griekschen geschiedschrijver. De oudste kern van Diodorus (A) is reeds lang vóór hem door een annalist (C) met minder betrouwbare berichten (B) vermengd, en het dus gevormde

geschiedverhaal heeft nog voordat het in de handen van Diodorus kwam, van een lateren annalist (D) aanvulling en wijziging ondergaan. Konden deze verschillende stroomingen steeds onderscheiden worden, dan had men eene geschiedenis van de vorming der historische traditie van Diodorus, die ook op Polybius en de jongere traditie bij Livius licht wierp. Dr. B. heeft het mogelijke beproefd en toch aan vele (wellicht onbescheidene) eischen niet voldaan. Met name kan men de vraag verwachten, wie wel die annalist C is geweest, die »voor Polybius leefde" en dus in eene periode, waaruit de annalisten ons bekend zijn, en of de scheiding tusschen A en B werkelijk steunt op inwendige, aan hun eigen aard ontleende gronden, of wel op het min of meer aanneembare van den inhoud hunner mededeelingen, zooals dat op uitwendige gronden blijkt, in welk geval dan niet zoozeer de geschiedenis uit die bronnen, als veeleer de bronnen naar hare verschillende bestanddeelen uit de geschiedenis zouden worden gereconstrueerd. Ongetwijfeld te recht schrijft B een deel der verwarring toe aan historische dubletten: de inneming van eene stad b. v. wordt tweemaal in verschillende jaren onder soortgelijke omstandigheden medegedeeld, de oorlog met Volskers, Aequi en anderen wordt telkens weder opgevat, alsof nog niets ware voorafgegaan; een geregelde gang der veroveringen en eene duidelijke voorstelling van den omvang van het Romeinsche gebied ontbreken ten eenemale. Hetzelfde feit wordt door twee berichtgevers in verschillende jaren met eene kleine wijziging medegedeeld, en de latere annalist verbeeldde zich met twee verschillende gebeurtenissen te doen te hebben.

Die verdubbeling werd krachtig bevorderd door de buitengewone verwarring in de tijdsopgaven. De Romeinsche chronologie verkeert door de studiën van G. F. Unger, Matzat, Soltau, Holtzapfel e. a. in een stadium van gisting, waaruit in de toekomst overeenstemming op hoofdpunten mag worden verwacht en reeds aanvankelijk eenigszins is verkregen. Gelukkig is het dat voor de jaren van de stad de aera van Varro en de daarnaar herleide jaren vóór Christus thans algemeer gevolgd worden. Met betrekking

tot een van de neteligste vraagstukken, de zoogenaamde *solitudo magistratuum* zijn de chronologen (op éene enkele uitzondering na) het eens, dat die vijf of vier magistraatlooze jaren geen chronologische aanvulling (*füllungsjahre*) zijn om een deficit te dekken, maar werkelijk bestaan hebben. Ook komt men daarin tot overeenstemming — en de Heer B. verdedigt het met nadruk — dat de *interregna* niet tot verschuiving van den jaaraanvang hebben geleid; had de aanvaarding van het consulaire ambt ten gevolge van welke reden ook eene vertraging ondergaan, dan begon toch het volgende weder op den gewonen datum; het getal ambtsjaren kon dus in zeker tijdvak ten gevolge van *interregna* niet kleiner zijn geweest dan dat der kalenderjaren. Wel kon ten gevolge van een vervoegd aftreden der consuls de aanvaardingsdatum teruggezet worden, zoodat het aantal consulparen in zekere periode iets grooter zou kunnen wezen dan de som der kalenderjaren, maar daarmede is men niet geholpen: in het onderhavige geval komt men juist magistraatscollegiën te kort, er zijn jaren zonder consules of consulaire tribuni. Schrander en in de doorvoering zelfstandig is de poging van Dr. B. om het blanco in de *fasti* aan te vullen. De chronograaf van 354 geeft in de bedoelde periode paarsgewijs een reeks van verschrevene eigennamen op, die door B. naar aanleiding van Soltau's prolegomena p. 51, in dier voege worden terecht gebracht, dat in elk jaar van de anarchie de namen van twee consuls worden gevonden, meestal een patriciër en een plebejer. Dat zijn de ontbrekende magistratus. Neemt men dit met Dr. B. aan, dan zal men kwalijk de diep ingrijpende gevolgtrekkingen kunnen afwijzen, die er door hem aan worden vastgeknoopt. Immers indien reeds van 375 af (p. 389) in plaats van eene anarchie consuls in functie geweest zijn van plebejischen stand, dan valt de wet van Licinius en Sextius niet in 367 maar tien jaar vroeger, en is de eerste consul uit de plebs a^o 375 in het 16^e jaar na de inneming van Rome C. Licinius Stolo met een ambtgenoot (*Furius Pacilus*? p. 390), wiens naam niet met zekerheid is te herstellen. Nog blijft dan de strijd te Rome met onverflauwde heftigheid gevoerd,

terwijl de patriciers nog eenmaal (376) het benoemen van consulairtribunen, een andermaal de keuze van twee patricische consuls doordrijven, maar tien jaar later (367) bevrijdt de instelling van twee nieuwe patricische ambten, de praetuur en de curulische aediliteit, de patriciers van de rechtspraak van plebejische consuls en doet hen eindelijk in het voldongen feit berusten (p. 398). De verwarring in de fasti is veroorzaakt door de foutieve herhaling van zes magistraatscollegiën na 390. De onmiddellijke voorganger van Diodorus (D) had de zes overtollige niet eenvoudig verwijderd, maar het te veel verholpen door twee jaren (390, 389) te combineren en vijf collegia te strijken (p. 385). Verder heeft hij, indien wij den schrijver (p. 396) wel begrijpen, afgaande op eene andere bron, waarin één onwettig jaar als *ἀναρχία* was aangeteekend, één jaar onder dien naam de plaats van de vijf vervallene doen innemen.

Wij wenschen over deze hypothese alleen dit als ons oordeel uit te spreken, dat zij eene nauwlettende en grondige kritiek ten volle verdient, en zekerlijk zal vinden.

Over het geheel moet erkend worden, dat de schrijver volkomen op de hoogte van het tegenwoordig onderzoek is, en dat zijn werk eene voor ons land inzonderheid merkwaardige verschijning is, ook omdat het een philologisch onderwerp betreft, waarbij tekstkritiek bijzaak is. Wij stellen dan ook de hoofdverdienste van dit stuk niet in de proeven van tekstverbetering, die het bevat, maar in de toepassing van de in zulk een tijdvak niet minder moeilijke historische kritiek.

Uit dit kort overzicht van den inhoud der verhandeling blijkt voldoende, dat wij hare waarde niet gering achten, en dat zij de opneming in de werken der Akademie volkomen verdient. De schrijver heeft door het gebruik der Hoogduitsche taal gezorgd dat zij voor de Deutsche geschiedvorschers, Mommsen, Matzat, Soltau en meer anderen, beter dan gewoonlijk toegankelijk zal wezen.

J. C. G. BOOT.

C. M. FRANCKEN.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9^{den} JUNI 1890.

Tegenwoordig de heeren KUENEN, voorzitter, G. DE VRIES, BRILL, NABER, HOEKSTRA, KERN, DE GOEJE, LAND, HABETS, DE HOOP SCHEFFER, PLEYTE, TIELE, WIJNNE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUËR, CORNELISSEN, S. MULLER FZ, A. PIERSON, SPEIJER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, BOOT, secretaris, en de heer TROMP, Correspondent.

De heeren Leemans en Chantepie de la Saussaye hebben bericht gezonden, dat zij de vergadering niet kunnen bijwonen.

De secretaris deelt mede, dat brieven ontvangen zijn van de heeren H. von Sybel en A. Weber te Berlijn, waarin zij dank betuigen voor hunne benoeming tot buitenlandsche leden en verklaren haar op hoogen prijs te stellen.

Dezelfde leest daarna een door hem zelven en den heer Francken opgesteld verslag over de verhandeling, in de vergadering van April, aangeboden uit naam van den schrijver Dr. C. P. Burger Jr.

De vergadering vereenigt zich met de conclusie om haar op te nemen in de Verhandelingen der afdeeling.

De heer Speijer levert eene bijdrage over het woord *magalia*, dat op twee plaatsen in de Aeneis voorkomt, en in de oude scholiën op tweederlei wijze verklaard wordt. Hij toont aan, dat het ten onrechte met *mapalia*, dat hutten beteekent, verward wordt en betoogt dat *Magalia* een eigenaam is, die evenals *Bursa* aan een gedeelte der stad *Carthago* toekomt, en dus met een kapitale eerste letter moet geschreven worden. De spreker staat zijne bijdrage af voor de Verslagen en Mededeelingen.

Door den secretaris wordt namens den schrijver aangeboden eene verhandeling van Mr. P. van Bemmelen: *Les notions fondamentales du droit civil*, die de schrijver gaarne in de Verhandelingen der afdeeling zou zien opgenomen. De voorzitter wenscht haar in handen te stellen van de heeren Kappeyne van de Coppello en van Boneval Faure, om daarover in eene latere vergadering verslag uit te brengen. Hiervan zal aan die heeren kennis gegeven worden.

Bij de rondvraag wilde de heer Pleyte eene vraag doen over eene vergadering onlangs in de Vergaderzaal dezer Academie gehouden. De voorzitter verklaart zijn voornemen dat onderwerp nog heden in eene buitengewone vergadering te behandelen.

Daar niemand verder het woord vraagt, wordt de gewone vergadering gesloten.

M A G A L I A.

BIJDRAGE VAN

J. S. S P E I J E R.

Ik wenschte uwe aandacht voor eenige oogenblikken te vestigen op een in de Latijnsche letterkunde zeldzaam voorkomend woord, *magalia*. Vergilius gebruikt het tweemaal in de Aeneis, beide keeren met betrekking tot de stad Karthago. In het eerste boek (vs. 421) komt het voor, wanneer de vrome Trojaansche held, zijne schreden richtend naar Dido's verrijzende stad, den heuvel heeft beklommen van welks top hij het wordende Karthago ontwaart en het schouwspel van bedrijvigheid bewondert, dat zich aan zijne oogen voordoet. Daar heet het:

miratur molem Aeneas, magalia quondam,
miratur portas strepitumque et strata viarum

en wat er verder volgt. En in het vierde boek (vs. 259), wanneer Mercurius als Jupiter's bode van den Olymp tot Aeneas komt en zijne snelle vlucht als die van een vogel van het Atlasgebergte af langs het strand van Noord-Afrika beschreven is, heet het:

ut primum alatis tetigit magalia plantis,
Aenean fundantem arces ac tecta novantem
conspicit.

Behalve die twee plaatsen komt *magalia* niet anders voor dan in de scholiën op Vergilius of bij grammatici en glossa-

toren, die het aan onzen dichter ontleend hebben. De traditioneele verklaring van het zeldzame woord is natuurlijk in de scholiën te zoeken, dat is te zeggen in de bonte verzameling, die onder den naam van „Commentariën van Servius” tot ons is gekomen. Jammer slechts, dat wij er de keus hebben tusschen twee interpretaties. De eene wordt uitsluitend vermeld bij de behandeling van de plaats in het eerste boek; de andere wordt aangetroffen in den commentarius op het vierde boek, bovendien, naar het schijnt, ook ter andere plaatse even gememoreerd.

Volgens laatstgenoemde uitlegging zoude met *magalia* hetzelfde bedoeld worden als met het gebruikelijke woord *mapalia*. Serv. ad Aen. IV, 259 *magalia*: „*Afrorum casas*”: *et mapalia idem significat* ¹⁾, *sed magalia „ma” producit, mapalia vero corripit*. Die kwantiteitsregel is juist; de Latijnsche poëten behandelen — op eene enkele, weinig afdoende uitzondering na ²⁾ — de eerste syllabe van *mapalia* steeds als eene korte. Maar tot die wetenschap hebben wij natuurlijk Servius niet van noode. Het belangrijke van ons scholion ligt in de gelijkstelling der beteekenis van *magalia* en *mapalia*. Nu wat deze laatsten zijn, is bekend. Zij worden dikwijls genoeg vermeld, en twee vermaarde plaatsen, eene van Sallustius (Bell. Jug. c. 18) en eene van Vergilius (Georg. 3,339 sqq.), bevatten klassieke beschrijvingen van die woningen. *Mapalia* dan is de naam van de licht verplaatsbare woningen ³⁾ van nomadische herders, armoedige met riet

¹⁾ Zoo is te lezen in de plaats van *significant*, zooals de mss. en Thilo's ed. hebben.

²⁾ Bij Ausonius wordt in de „*Periochae in Homeri Iliadem et Odysseam*” Od. π, 1 aldus vertaald: *commune Eumaeus mapale et divus Ulixes*; overigens moet men hier hoogst waarschijnlijk lezen *communi... mapali* ondanks de odd., omdat het origineel heeft ἐν κλισίῃ... ἐν τῷ νοντο δὲ δαίτρα, en het daarom niet waarschijnlijk is, dat Ausonius een verbum in de gedachte had, waarvan *commune mapale* het object zou wezen. — In laatlatijnsche geschriften vindt men ook wel eens de spelling *mappale*.

³⁾ Zie o. a. Liv. 29,31 *familiae aliquot cum mapalibus pecoribusque suis — persecuti sunt regem*. Er is hier sprake van Maesulii, een Numidischen stam.

en stroo gedekte hutten ¹⁾ van een bijzonder maaksel, dat aan omgekeerde scheepskielen deed denken en eigenaardig was aan Numidiërs, Mauri, Gaetuli. Pomponius Mela ²⁾ vermeldt ze ook als voorkomende in het binnenland van Cyrenaica. Nog heden is dat type bij de Berberstammen in Noord-Afrika bewaard ³⁾. De mapalia stonden wijd uiteen; *raris habitant mapalia tectis* staat er in bovengenoemde plaats van de Geographica, *coit e sparso concita mapali agrestum manus* lezen wij bij Valerius Flaccus (Argon. 2, 460). Ook in den krijg kampeerden die Afri in mapalia. Uit mapalia bestond het kamp van Syphax en dat van Tacfarinas ⁴⁾. Het waren schamele hutten van de minste soort. In het plebejische Latijn schijnt, te oordeelen naar een paar plaatsen bij Petronius en

¹⁾ Sil. Ital. 17,89 sqq.

*Castra levi calamo cannaque intecta palustri,
qualia Maurus amat dispersa mapalia pastor,
aggreditur.*

²⁾ I, 8.

³⁾ Reizigers, die Noord-Afrika bezocht hebben, herkennen de antieke mapalia in de huidige duars. Zoo laat zich b.v. de abt Poirer, die in de jaren 1785 en 1786 Barbarije bereisde, in zijn reisverhaal (*Voyage en Barbarie ou lettres écrites de l'ancienne Numidie* Paris, 1789 t. I, p. 35) over de woningen der Berbers aldus uit: „Le logement des Maures est aussi simple que leurs vêtements. Ils n'habitent que des tentes ou des cabanes formées de branches d'arbres et de roseaux. La réunion de plusieurs tentes se nomme *douare*. Il y a des douares de dix, quinze, vingt tentes, comme il y en a de plus de cent. Ces tentes se placent circulairement, afin de pouvoir, pendant la nuit, renfermer le troupeau dans leur milieu. S'il y a quelque espace vuide entre deux tentes, on le remplit par des broussailles et des épines, afin de fermer le passage aux bêtes féroces. La forme de chaque tente est à-peu-près celle d'un tombeau, ou de la carène d'un vaisseau renversé, comme dit Saluste en parlant des habitations des anciens Numides. Elles sont basses, excepté celles des chefs, qui ont un peu plus d'élévation et d'étendue. La matière est en laine d'un tissu très-serré, teinte en noir ou en brun. La facilité de transporter ces sortes d'habitations fait que les Maures changent souvent de local, selon la saison ou selon leurs besoins.” Vgl. Shaw, *Reise durch die Berberei* p. 193; Graberg, *Fez and Marokko* p. 20.

⁴⁾ Omtrent het kamp van Tacfarinas zie Tac. Ann. 3,74 en 4,25; dat van Syphax Sil. Ital. 17,89 vlgg., waarmede men vergelijkte de beschrijving dier legerplaats bij Livius (30,5).

Seneca ¹⁾, *mapale* dan ook zoo ongeveer de beteekenissen gehad te hebben van ons „krot”. En bij schrijvers uit den lateren keizertijd komt het ook in werken van hooger en stijl en taal menigmaal voor in ruimeren zin als synoniem van *tugurium* ²⁾, *casa agrestis*, *καλύβη* ³⁾, ook buiten Noord-Afrika. Zoo zegt Hieronymus over de geboorteplaats van den profeet Amos, dat dit oord, zes mijlen ten Zuiden van Bethlehem gelegen, aan den zoom van de bewoonde streken ligt; *ultra nullus est viculus, ne agrestes quidem casae et furnorum similes, quas Afri appellant mapalia*. Prudentius laat den aartsvader Abraham in een *mapale* wonen ⁴⁾, en Ausonius zelfs den goddelijken zwijnenhoeder Eumaeus ⁵⁾.

Zulke Afrikaansche hutten, licht verplaatsbare herdersverblijven, zoude dan volgens ons scholion Vergilius bedoeld hebben, doch ze hebben aangeduid met een anderen naam, nl. *magalia*.

Hiermede nu strookt niet hetgeen diezelfde Serviaansche commentarii op de andere Aeneisplaats (I, 421) aanteekenen, nl. *magalia vero antistoechon est: debuit magaria dicere, quia magar, non magal Poenorum lingua villam significat*. Daar immers eene villa geen *tugurium* is, en er niet van Mauri of Numidae maar van Karthagers sprake is, bestaat er een sterk vermoeden dat wij hier met eene andere, afwijkende uitlegging te doen hebben. Dit vermoeden wordt tot zekerheid, wanneer wij aan het geciteerde toevoegen hetgeen de plenior commentarius (die ons voorzooverre het eerste en tweede boek der Aeneis betreft slechts in twee hss., een

¹⁾ nl. Petron. Sat. c. 58 en Sen. Apocoloc. 9,1.

²⁾ Sidon. Apoll. Epp. 2,2 *tuguria sive mapalia*.

³⁾ Bij de grammatici en in de glossaria vindt men wel eens *καλύβαι* als de Grieksche vertaling van *magalia* en *mapalia*. Vermakelijk is de spitsvondige distinctie bij Charisius p. 34 K., waar in een optocht van pluralia tantum defleeren *magalia καλύβαι*, Ἀφρων naast *mapalia καλύβαι ἄγρων*. En cor Zenodoti, iecur Cratetis!

⁴⁾ Prud. *Psychomachiae praef.* vs. 46.

⁵⁾ Zie noot op bldz. 244.

Kasselsch en een Parijsch bewaard is) nog bovendien bevat. De geheele passage is te vinden in Thilo's uitgaaf dl. I, bldz. 139 en is helaas op verscheidene plaatsen corrupt, maar zooveel althans blijkt dat de beweerde gelijkstelling *magalia* = *magaria* = *villae* door citaten uit vóór-Vergiliaansche auteurs wordt gestaafd. Zoo Cato, die in het 4de boek der „Origines” die *magalia* noemt *aedificia quasi cohortes rotundas*, dus hoven in eene ronde omtuining of haag besloten, Cassius Hemina, die dergelijke hofsteden of tuinen ook in Italië en wel te Sinuessa, nog wel eene *colonia civium Romanorum*, vermeldt ¹⁾. Voorts lezen wij er nog — het is niet duidelijk of wij met een citaat dan wel met de eigen woorden van den commentator te doen hebben — *magalia circumiecta civitati suburbana aedificia* ²⁾. Naar de getuigenis derhalve van schrijvers vóór Vergilius, en van welke althans Cato het oude Karthago gekend heeft, zouden dus *magalia* geweest zijn dicht bij den stadswal gelegene, rondom met hagen omsloten hofsteden.

¹⁾ Met behulp van dit fragment van dien annalist heeft Mommsen eene lacune in het een-en-veertigste boek van Livius (41, 27, 12) beproefd aan te vullen. Is dit juist gezien, dan zou ook Livius den bouw van *magalia* te Sinuessa vermelden, en wel in het jaar 174, als geschied voor rekening van den Romeinschen staat *cum magna gratia colonorum* op last van den censor Q. Fulvius Flaccus tegen den zin van zijn ambtgenoot A. Postumius Albinus.

²⁾ De geheele passage luidt in de beide odd. (Cassell. ms. poet. fol. 6 en Paris. 1750) aldus: *Cato originum quarto magalia aedificia quasi cohortes rotundas dicit. alii magalia casas Poenorum pastorales dicunt. de his Sallustius quae mapalia sunt circumiecta civitati suburbana aedificia magalia. et alii Cassius Hemina docet ita Sinuessae magalia addenda murumque circum ea.* Men ziet met een oogopslag dat hier allerlei dooréén is gemengd en dat op verscheidene plaatsen de zin niet afloopt. Kritz, Schoell en Thilo hebben proeven van reconstructie gegeven, die in Thilo's ed. in de ann. crit. te vinden zijn. Dit staat m. i. vast, dat de tweede zin *alii magalia* enz. een heterogeen bestanddeel is, en dat het bedoelde citaat uit Sallustius is de bekende plaats uit het Bellum Jugurth. (18,8), waarin de *mapalia* beschreven worden. Laten wij dit gedeelte van ons scholion (dus *alii magalia quae mapalia*) ter zijde, dan sluit aan het citaat uit Cato een andere definitie van *magalia*, nl. *sunt circumiecta* etc. In de plaats van *et alii docet ita*, leest Schoell *ut ait Cassius Hemina: locata* enz., Thilo *ut ait Cassius Hemina: locavit* enz.

De verklaarders en vertalers van Vergilius staan hier dus voor de moeielijkheid dat er voor het zeldzame woord twee elkander uitsluitende interpretaties gegeven worden. In theorie laten zij dan ook niet na die tegenstrijdigheid te vermelden, veelal zonder eene keus te doen ¹⁾, in de praktijk pleegt men sinds lang *magalia* met *mapalia* gelijk te stellen, of ten minste het onderscheid als van weinig beteekenis te verwaarloozen. Het laatste is zeker verkeerd, want tusschen Punische hofsteden en tuinen en Berbersche hutten, tusschen vaste gebouwen, die aan eene groote stad palen, en schamele verblijven van nomaden ver van de steden ²⁾ bestaat een nog al aanmerkelijk verschil. Het is daarom misschien niet van belang ontbloot, om de heerschende interpretatie op de beide Aeneïsplaatsen aan zinverband en samenhang te toetsen.

Op de eerste plaats dan „verwondert zich”, zooals het in Vondel's prozavertaling luidt, „Eneas over het gevaert, daer eertijds hutten stonden” of zooals hij het in poëtischen vorm uitdrukt:

Eneas staet verbaest, als hij 't gevaerte ziet
Daer eerst de hut stont arm, gedeckt met stroo en riet.

Zonderling echter is het, dat zoo weinigen er aan dachten ³⁾,

¹⁾ Overigens heeft reeds J. Wasse in zijne editie van Sallustius, in 1710 te Canterbury verschenen, in eene aanteekening op Bell. Jug. cap. 18 op deugdelijke gronden aangetoond dat *magalia* en *mapalia* onmogelijk hetzelfde kunnen beteekenen.

²⁾ De benamingen *oppida* en *mapalia* worden meer dan eens in tegenstelling tot elkander gebruikt. Zoo bij Sall. Jug. 46 *ex oppidis et mapalibus praefecti regis obvii procedebant*, Hieronym. Epist. ad Demetriadem 8,3 *cunctae per Africam ecclesiae quondam exultavere tripudio; non solum ad urbes oppida viculosque, sed ad ipsa quoque mapalia celebris fama penetravit*.

³⁾ Onzen PEERLKAMP is de ongerijmdheid der traditioneele interpretatie niet ontgaan. Jammer dat hij hier weder, als een andere doctor Sangrado, zijn universeel geneesmiddel is gaan toepassen en dus het vers met het lastige *magalia* als interpolamentum eenvoudig uitwerpt.

hoe slecht dit past bij de ligging van Karthago. De landtong met haar heuvelig, door de zee omspoeld terrein, waarop de trotsche koopstad is gebouwd, is al een zeer ongeschikt verblijf voor het kampement van een herderstam. Waar dan ook elders van *mapalia* sprake is, vindt men ze in het binnenland (b. v. Liv. 29, 31; Val. Flacc. 2, 460; Lucan. Phars. 9, 945; Tac. Hist. 4, 50; Serv. ad Georg. 3, 340 *mapalia casae Maurorum, qui in eremo habitare dicuntur*). De smalle strook lands aan het zeestrand, door Iarbas aan Dido afgestaan ¹⁾, was geen terrein voor die herdershutten. Daarenboven de andere Vergiliaansche plaats, waar Mercurius zoodra hij met gevleugelden voet de *magalia* heeft aangeraakt, Aeneas aan het bouwen ziet, strijdt met die verklaring. Hoe kan Mercurius hutten bereiken, die er vroeger, vóór Dido, stonden, en er nu niet meer staan? En toch, hij moet te Karthago zijn, want eerst *ut primum tetigit magalia plantis*, ontwaart hij Aeneas en spreekt hem aanstonds toe. In het eerste boek was Aeneas nog van de stad verwijderd en zag al het oord, dat daar heet *magalia quondam*, hier moet Mercurius dus nog dichterbij, m. a. w. te Karthago zelf, zijn aangekomen, wil hij Aeneas zien. Hieruit volgt noodzakelijk, dat die plek niet bij, maar te Karthago moet gezocht worden.

En wij behoeven niet lang te zoeken. Er is een stads-gedeelte van Karthago, vermaard door zijne warmoezerijen en hagen, waarvan Appianus in zijne beschrijving van den laatsten wanhoopstrijd der Karthagers het een en ander mededeelt, en waarover wij bij Polybius en Livius, indien hun uitvoerig relaas van den ondergang der stad tot ons gekomen ware, zeker bescheid zouden vinden. Appianus nu noemt die wijk *Μέγαρα*. Zij is groot en grenst aan den stadsmuur. Αβ. c. 117: *χωρὶον ὁῖσιν εὐμέγεδες ἐν τῇ πόλει*

¹⁾ Aen. 4, 211 *femina quae nostris errans in finibus urbem exiguum pretio posuit, cui littus arandum cuique loci leges dedimus, connubia nostra repulit ac dominum Aenean in regna recepit.*

τὰ Μέγαρα, τῷ τέλει παρεξυγμένον, en een weinig verder staat er τὸ γὰρ χωρίον, τὰ Μέγαρα, ἐλαχανείετο καὶ φυντῶν ὥραιων ἔγεμεν, αἰμασιαῖς τε καὶ θριγκοῖς βάτον καὶ ἄλλης ἀκάνθης καὶ ὀχετοῖς βαθέος ὕδατος ποικίλοις τε καὶ σκολιοῖς κατάπλεων ἦν. Dit zelfde stadsgedeelte wordt bedoeld in den proloog van de Poenulus van Plautus, waar verteld wordt dat de heldinnen van het stuk als kleine kinders met hare nutrix zijn weggeroofd a *Magaribus* ¹⁾. Maar het derde en belangrijkste gegeven is een fragment van Cornelius Nepos, door een gelukkig toeval ons bewaard ²⁾ en luidende als volgt: *Carthago enim antea speciem habuit duplicis oppidi, quasi aliud alterum completeretur, cuius interior pars Byrsa dicebatur, exterior Magalia. Huius rei testis est Cornelius Nepos in eo libro, qui Vita illustrium inscribitur.* Het bestaan van een stadsgedeelte van het Punische Karthago, dat den naam Magalia of Magaria droeg, kan dus kwalijk in twijfel worden getrokken. De geschiedschrijvers vermelden het dan ook — Mommsen bezigt in zijne *Römische Geschichte* zelfs den naam Magalia — de topografen bakenen het op de kaarten van het oude

¹⁾ Ik zie hier geen grond om bij dit vers van de lezing der gezaghebbende cdd. af te wijken. De groote critische editie van Goetz en Löwe biedt hier eene ware staalkaart van noodelooze gissingen, en eene ongetwijfeld verkeerde conjectuur is er de eer waardig gekeurd van in den tekst te worden opgenomen.

²⁾ Dit fragment komt voor in een deel der handschriften, die ons den Serviaanschen commentaar bewaard hebben, en wel bij Aen. I, 368. Thilo heeft het niet in zijn tekst opgenomen, maar in de *annotatio critica* weggestopt, op grond hiervan dat het behoort tot die scholiën, die alleen in cdd. van de 15e eeuw gevonden worden en op andere gronden door hem als *doctorum Italorum additamenta* moeten beschouwd worden (Thilo praef. ad Servii commentarios, p. XCI). Zonder in het algemeen hierop af te dingen, moet ik er op wijzen dat het fragment van Nepos niet alleen in die hss. van de 15e eeuw voorkomt, maar ook naar Thilo's, op gezag van Lion uitgebracht, eigen getuigenis in een Wolfenbütelsch hs. uit de 13de of 14de eeuw (Thilo l. l. p. XCIII en XCI bovenaan). Dit citaat moge niet rechtstreeks uit het werk „de viris illustribus” geput zijn, een verzinsel en een additamentum van docti Itali uit de 15e eeuw is het niet.

Karthago af. Laten dan nu ook de editores en interpretes van Vergilius dit goede voorbeeld volgen en voortaan *magalia* in de bewuste verzen met eene hoofdletter schrijven. Dan is de verklaring even ongedwongen als eenvoudig. In deze stadswijk strijkt Mercurius neder, als hij Aeneas opzoekt, dezelfde wijk, die zich aan Aeneas' oogen het eerst vertoond had, toen hij van den tegenoverliggenden heuvel voor de eerste maal de nieuwe stad aanschouwde.

En wat nu betreft dat er staat

miratur molem Aeneas Magalia quondam,

dit is op te vatten van het standpunt van den dichter, niet van dat van zijn held ¹⁾. Dat wat Aeneas bewonderde bestond immers ten tijde van Vergilius niet meer. Met het oude Karthago was ook het stadsgedeelte, dat den naam *Magalia* droeg, verdelgd geworden, en het nieuwe, het Romeinsche Karthago, de stichting van Caesar, had geene *Magalia* en geene *Byrsa*. Aan dat gemis van objectiviteit moet men bij onzen epicus geen aanstoot nemen. Het zou waarlijk de eerste maal niet wezen, dat hij te midden van zijn verhaal, dat in het grijs verleden speelt, klakkeloos namen, feiten of meeningen uit zijn eigen tijd ten tooneele voert. Zoo laat hij b. v. in Evander's stad runderen loeien *Romano foro et lautis Carinis* (8, 361); elders onderstelt hij bij zijn vromen held eene zoo groote geografische kennis, dat zijne moeder Venus maar even er van behoeft te reppen dat hij op Lybischen bodem staat, om dadelijk te antwoorden: *ipse ignotus egens Libyae deserta peragro, Europa atque Asia pulsus* (1, 384).

Om te concludeeren. Op grond van hetgeen boven uiteen

¹⁾ Iets dergelijks staat ook in den Serviaanschen commentaar te lezen: *miratur molem Aeneas hoc ad ipsum refertur, magalia quondam hoc ad poetam; nec enim hoc novit Aeneas*. Dit past echter ook bij de andere verklaring (*magalia* = *mapalia*), en uit de woorden *nec enim hoc novit Aeneas* zou ik geneigd zijn te besluiten dat de vervaardiger van dit scholion onze plaats in laatstgemelden zin opvatte.

gezet is, komt het mij voor, dat op uiterlijke en innerlijke gronden geene interpretatie meer waarschijnlijkheid heeft, dan die in *Magalia* op beide plaatsen eenvoudig de aldus genoemde stadswijk ziet. In Vergilius' dagen was de herinnering aan het antagonisme tusschen Romeinen en Puniërs nog sterk genoeg, om de namen van beroemde personen en plaatsen met het oude Karthago in verband staande in hooge mate en in ruimen kring levendig te houden. Is het dan zoo te verwonderen dat de geleerde dichter, evenals hij elders *Byrsa* noemt, zoo ook den naam van de zeker niet minder bekende *Magalia* in zijn nationaal heldendicht heeft willen vereeuwigen? Zijne tijdgenooten zullen hier geen commentaar behoeft hebben, en waarschijnlijk ook evenmin de eerste geslachten na hem. Ware het anders en hadde men reeds in de eerste eeuwen van den keizertijd hier aan een appellativum *magalia* gedacht, dan zou gewis de een of ander van de vele navolgers en nabootsers van den princeps poëtarum het in dien zin hebben overgenomen; doch dit is niet geschied. Het zou waarlijk al zeer toevallig moeten heeten, wanneer bij gelijke of zelfs bij verwante beteekenis *mapalia* door die poëten zoo dikwijls, *magalia* nooit is te pas gebracht.

Deze opmerking kan tevens strekken tot verklaring van het boven vermelde groote en belangrijke Serviaansche scholion met de vele citaten. De geleerde commentator — misschien wel de beroemde Berytiër Valerius Probus zelf — die hier hetzij met zijne eigene woorden, hetzij in uittreksel tot ons spreekt, geeft geene interpretatie van den dichter, maar eene verklaring van den oorsprong van den eigennaam, eene verklaring, die in hoe verminkten staat zij ook tot ons gekomen is, op grondige kennis en groote belezenheid wijst. Het andere scholion daarentegen, dat in *magalia* een wisselvorm van *mapalia* ziet, verraadt reeds door stijl en taal het mindere gehalte van zijn auteur. Blijkbaar is die laatste verklaring ontstaan in een tijd, toen de kennis van het oude Punische Karthago zoo verflauwd was, dat er omtrent de beteekenis van *Magalia* onzekerheid bestond. Of dit reeds in de dagen van Domitianus kon gebeuren, durf ik niet te verzekeren. Wel dat eene plaats bij Silius Italicus den aanhangers van de gelijkstelling van

mapalia en magalia als wapen kan dienen. Vergunt mij daarom nog even bij dien Siliaanschen passage stil te staan.

Silius bezigt in zijn epos het woord *mapalia* verscheidene malen: Overal elders bedoelt hij dan de hutten en tenten van Mauren en Numidiërs, evenals alle andere schrijvers. Maar in het vijftiende boek (vs. 416 vlgg.) gewaagt hij ook van *mapalia* in verband met eene stad, en nog wel Karthago. Den stichtingsdag van Karthago omschrijft hij naar dichteren aard in eenige versregels als volgt:

forte dies priscum Tyriis sollemnis honorem
rettulerat, quo primum orsi Carthaginis altae
fundamenta novam coepere mapalibus urbem.

Derhalve toen de Tyriërs hunne nieuwe stad aan Afrika's kusten gingen bouwen, begonnen zij die uit mapalia op te trekken. Grammatisch is dunkt mij geene andere uitlegging mogelijk, en er is geene aanleiding om uit het vreemde van den inhoud tot de corruptie van den tekst te besluiten ¹⁾. Silius schijnt zich dus voor te stellen, dat de Phoeniciërs begonnen waren met op het hun afgestane terrein tenten van vorm en maaksel, zooals bij de Libyers gebruikelijk was, op te slaan, en dat de machtige koopstad aanvankelijk niet veel meer was dan een armoedig Berbersch dorp. Dat Karthago in den aanvang een veel kleiner ruimte besloeg dan later, ligt in de rede, en het wordt overigens ook uitdrukkelijk door de geschiedschrijvers (App. *Afz.* c. 1 en 2; Justinus 18,5) vermeld. Maar het gaat niet aan, hieruit iets af te leiden voor de beteekenis van het Vergiliaansche *magalia*. Bij Vergilius bestaat het wordende Karthago niet uit armoedige hutten. Integendeel, rijkdom en praal, zooals aan de koningⁿ van een heldendicht past, stroomen ons overal tegen, waar van Dido sprake is. Eene stevig ommuurde stad, regelmatig straten, steenen gebouwen, een theater, een schitterende tempel, een heerlijk paleis, weelde in tafel en kleeding, dit alles gaat niet samen met de voorstelling van eene vorstin,

¹⁾ Zooals N. Heinsius, die voor *coepere* „*saepere*” lezen wilde.

die over eene groep mapalia gebiedt. Waar Vergilius werkelijk eenvoudige boersche zeden en armoedige levenswijze wil schilderen, b. v. bij Evander, legt hij het geheel anders aan. Alles wel beschouwd, schijnt Silius t. a. p. het relaas van het eerste begin van Karthago alleen aan de historischrijvers ontleend te hebben, en de hemelsbreed verschillende, poëtisch opgesierde voorstelling van Vergilius te hebben laten rusten. Bovendien, volgens de historici, is Byrsa, niet Magalia, het oudste deel van Karthago.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 15^{den} SEPTEMBER 1890.

Tegenwoordig de heeren: KUENEN, voorzitter, M. DE VRIES, BRILL, G. DE VRIES AZ., FRUIN, NABER, HOEKSTRA, BUYS, DE GOEJE, LAND, DE HOOP SCHEFFER, ACQUOY, QUACK, DE PINTO, PLEIJTE, MATTHES, BELLAAR SPRUYT, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, CORNELISSEN, S. MULLER FZ., FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON, VAN RIEMSDIJK, P. L. MULLER, VALETON EN BOOT, secretaris.

De heer Leemans heeft bericht gezonden, dat hij verhinderd is de vergadering bij te wonen.

De secretaris leest een brief van Mr. Th. Borret te 's Gravenhage, waarmede kennis wordt gegeven aan de Akademie dat haar rustend lid Dr. Th. Borret op den zevenden Augustus 11. te Bergen is overleden. De voorzitter brengt daarop hulde aan de nagedachtenis van den overledenen met deze woorden: »Ik mag mij verzekerd houden te spreken in U aller naam, M.H., wanneer ik verklaar, dat wij dit doodsbericht met innig leedwezen vernomen hebben. De Akademie van Wetenschappen heeft in den heer Borret een van hare sieraden verloren. Onze afdeeling heeft aan hem groote verplichtingen, die niet in vergetelheid zullen geraken. Vijf en twintig

jaren geleden in onzen kring opgenomen, heeft hij den naam, dien hij zich toen reeds als beoefenaar der christelijke archaeologie verworven had, door meer dan éene bijdrage aan onze Verslagen en Mededeelingen afgestaan, schitterend gehandhaafd. Gedurende eene reeks van jaren, van 1871 tot 1888, was hij lid en meermalen rapporteur van de commissie voor de latijnsche prijsverzen. Hoe hij zich van deze taak placht te kwijten, behoef ik u niet in het geheugen terug te roepen. Dezelfde harmonische vereeniging van uitgebreide kennis, gekuischten smaak en fijne beschaving, die hij daarbij ten toon spreidde, kenmerkte zijne geheele persoonlijkheid en verzekert hem eene blijvende plaats in de herinnering van allen, die het voorrecht hebben gehad hem te kennen".

Vervolgens leest de heer G. de Vries eene mededeeling over de instelling van het heemraadschap van Nieuwer-Amstel, welke door hem ter uitgave in de Verslagen en Mededeelingen wordt afgestaan.

Voor de boekerij worden aangeboden door den heer S. Muller Fz. Bijdragen voor het Oorkondenboek van het sticht Utrecht. Programma. 's Gravenh. 1890; door den heer M. de Vries twee afleveringen van het Woordenboek der Nederlandsche taal; door den heer Matthes zijne Makassaarsche vertaling van bijbelsche geschiedverhalen; door den heer P. L. Muller Documents concernant les relations entre le Duc d'Anjou et les Pays-bas, 1576—1583, publiés par P. L. Muller et A. Diegerietz, T. I et II; door den heer Boot een afdruk uit het 13de deel der Mnemosijne, *Analecta critica*.

Na dank betuigd te hebben voor die geschenken, sluit de voorzitter deze vergadering, die door eene buitengewone zal gevolgd worden.

DE INSTELLING
VAN HET
HEEMRAADSCHAP VAN NIEUWER-AMSTEL.

MEDEDEELING VAN

G. DE VRIES Az.

Een grondbeginsel van het dijks- en polderbestuur in de eeuwen, die aan de onze zijn voorafgegaan, was, dat de zorg voor de dijkage zoowel als voor de bemaling eene regeeringszorg geacht werd, die op de dorpsbesturen rustte.

In zijne handvest van 12 Maart 1456 had graaf Philips, het oude recht bevestigende, als een gemeen recht voor geheel Kennemerland en Kennemergevolg erkend: »dat Onse »schout en schepenen van Onsen dorpen . . . mitten genen, »die sy daertoe nemen sullen, ende anders niemant, keuren »ende schouwen sullen moghen, elck in zynen ban, alle »sluysen, sluystochten, wateringhen, dijcken, dammen, inne- »weghen ende uitweghen, tot oorbaer Ons landts, ghelijck »dat van oudts gewoonlick is, ende men doet in anderen »plaetsen, heure naeburen, sonder Onsen bailliu van Kenne- »merlandt hem des eenighsins t'onderwinden" ¹⁾).

Was niet slechts het belang van jén dorp of van enkele dorpen bij het deugdelijk onderhoud van den dijk betrokken, maar hing het behoud van eene uitgebreidere landstreek daarvan af, dan droeg de landsoverheid aan den baljuw of

¹⁾ Lams, *Privil. v. Kennemerland*, bl. 58.

aan een door dezen te stellen dijkgraaf de schouw over den dijk op, hem daarvoor heemraden toevoegende door haar zelve of van harentwege benoemd. Maar waar dit het geval was, bleef toch de schouw over binnendijken, wegen en wateringen aan schout en schepenen; aan dijkgraaf en heemraden door den landsheer of van zijnentwege gesteld kwam dan hier en daar een recht van naschouw toe ten einde te waken, dat niet door nalatigheid eener dorpsregeering andere belangen mochten worden benadeeld.

De gemelde regel van het Kennemerrecht maakte uit den aard der zaak geen inbreuk op het recht van den landsheer om, waar door grove misbruiken of plichtverzuim van de schepenen de veiligheid des lands in gevaar werd gebracht, met zijn hooger gezag tusschen beide te komen. Een opmerkelijk voorbeeld daarvan is zeker de oprichting van het heemraadschap van Nieuwer-Amstel door Keizer Karel in 1520; een maatregel door welken hij, naar aanleiding van de klachten over de nalatigheid en verkeerdheden van schout en schepenen, over het gebied van één enkel dorp een college van dijkgraaf en heemraden, van zijnentwege te benoemen, heeft ingesteld om voor de waterstaatsbelangen van dat dorp te waken; een voorbeeld daarom te opmerkelijker, omdat het dorp Amstelveen of Nieuwer-Amstel door den Graaf indertijd in ambachtsheerlijkheid was uitgegeven, welke omstandigheid bij de vestiging van het nieuwe heemraadschap eigenaardige bepalingen noodzakelijk maakte.

Wat was de oorzaak, die den Keizer gedrongen heeft hier tot dezen buitengewonen maatregel over te gaan? Die oorzaak is te vinden in de velerlei moeilijkheden, die uit de nabuurschap van eene groote zich uitbreidende stad tusschen haar of hare ingezetenen en de regeering van het onmiddellijk aangrenzend dorpsgebied zoo licht ontstaan.

De heerlijkheid Amstelveen of Nieuwer-Amstel, zooals die veelal genoemd werd, grenst aan de stad Amsterdam. Toen omtrent het jaar 1480 die stad aan de landzijde met muren, torens en poorten omringd was, zooals Wagenaar me-

dedeelt ¹⁾, beklaagde de heer van Amstelveen zich, dat men die binnen zijne heerlijkheid had gebouwd, en zijn er tusschen hem en Amsterdam voortdurend geschillen en rechtsgedingen ontstaan, die jaren lang geduurd hebben en geen einde hebben genomen vóórdat de stad zelve bij overeenkomst met heer Reinout van Brederode, destijds heer van Amstelveen, eigenaresse dier heerlijkheid was geworden, welke overdracht, in 1529 gedaan, door Keizer Karel in 1531 is bekrachtigd.

De brief des Keizers van 3 Augustus van dat jaar, daartoe strekkende ²⁾, leert ons dat heer Reinout beweerde, dat de regeerders van Amsterdam hem als ambachtsheer van Amstelveen in zijne heerlijkheid niet alleen deden »hinder, »letsel en ongebruyck'', maar ook zich vermatten een gedeelte daarvan feitelijk te occupeeren, de muren, vesten en poorten der stad te leggen op en door zijne heerlijkheid, de grenzen van deze in te krimpen, af te trekken de wegen, watergangen, dijken, kaden en andere dergelijke zaken, tot de ambachtsheerlijkheid behorende, en die onder hun bedwang, hunne schouw en jurisdictie te brengen buiten zijn consent en beliefte.

Dat de Amsterdammers er naar streefden invloed op en zoo mogelijk gezag over het beheer van de wegen, wateringen, dijken en kaden binnen het gebied van Amstelveen te verkrijgen, was natuurlijk. Hunne belangen waren bij het goed onderhoud dier werken grootelijks betrokken. Niet alleen om het verkeer in de naaste omgeving der stad, maar omdat een aanzienlijk deel van de landerijen binnen de heerlijkheid gelegen aan Amsterdamsche gestichten en ingezetenen toebehoorde. Blijkens de »Informatie upt stuck »der verpondinghe van 1514'' was de ban van het dorp groot 2200 morgen, waarvan de helft, te weten van de vrijheid van Amsterdam tot de kerk van Amstelveen, toebehoorde aan verschillende kloosters en poorters van Amsterdam en andere steden, uitgezonderd 100 morgens, die de

¹⁾ *Beschrijving van Amsterdam*, I. 135.

²⁾ *Handv. v. Amsterdam*, I. 304.

inwoners van het dorp daarin hadden. Vooral het klooster der Regulieren was in dat gedeelte een aanzienlijk grondbezitter.

De heerlijkheid strekte zich uit van Amsterdam zuidwaarts tot aan het dorp Tamen of den Uithoorn, destijds tot het Sticht behorende. Aan de oostzijde werd zij door den Amstel bespoeld, tegen welks water de Amsteldijk haar moest beschermen. Aan de westzijde was zij door den Amstelveenschen en den Bovenkerker weg gedekt, die door dwarswegen met den Amsteldijk waren verbonden. Werden die dijk en die wegen, bepaaldelijk die dwarswegen, niet goed dicht gehouden, werd niet voor de sluiting der daarin gelegen sluizen gezorgd, dan liepen de landerijen gevaar door het water, dat van het Sticht afkwam, te worden overstroomd.

De schout en de schepenen, door den heer gesteld, waren zeer achteloos in het waarnemen der schouwen. De ingezetenen van het dorp waren behoeftig. Zij hielden weinig koeien, maar geneerden zich, zooals men in de Informacie leest, met turf te delven. De toestand der landerijen liet veel te wenschen over.

Als een eerste poging om verbetering aan te brengen, kennen wij de nieuwe verstoeling van het Lange of Groote Loopveld, ook wel bekend onder den naam van Oudekerkerlaan, strekkende van den Amsteldijk tot den Veendijk of Amstelveenschen weg bij het dorp zelf. Deze weg of laan vormde dus de zuidelijke waterkeering van dat gedeelte der heerlijkheid, waarvan de gronden nagenoeg alle aan Amsterdamsche kloosters en poorters in eigendom behoorden. Het was dan ook »ter liefde, vermaninge ende nairstige be-
»geeren des gemeene gerechts der stede van Amstelredam-
»me'', dat schout en schepenen ter Nieuwer-Amstel, zooals zij verklaren, in 1486 tot een nieuwe meting en verstoeling van het Lange Loopveld zijn overgegaan. De verstoeling is geschied ten overstaan van vele goede mannen, poorters van Amsterdam, waaronder Jan Banninck, en buurlieden van Amstelveen. Schout en schepenen hebben den brief, van die verstoeling opgemaakt, bezegeld met hun zegel, en tot meer vastigheid de stad Amsterdam verzocht dien mede

te bezegelen, aan welk verzoek burgemeesteren dier stad hebben voldaan, omdat zij, zooals zij verklaarden, deze stoeling zeer begeerd hadden ¹⁾. Van een bevel of toestemming van den eigenaar der heerlijkheid tot deze handeling wordt geen melding gemaakt.

In 1496 was de weg, de Kalfjeslaan of het Kleine of Korte Loopveld genaamd, die tusschen Amsterdam en het Lange Loopveld van den Amstel af westwaarts door die gronden der heerlijkheid liep, welke meest in Amsterdamsche handen waren, in een treurigen toestand. Door den grooten overlast van water waren in dien weg grondwalen geslagen, die tot vele geschillen hadden aanleiding gegeven tusschen de ingelanden, daar niemand erkennen wilde tot dichtung dier walen verplicht te zijn, omdat er geen brieven van waren hoeveel dijks of wegs elke akker, die onderhoudplichtig was, daaraan te maken had, en welk gedeelte. Daarom werden de ingelanden, zoo poorters van Amsterdam of kloosters als andere, in de kerk van Amstelveen bijeengeroepen om tot een nieuwe verstoeling over te gaan. Hier geschiedde de verstoeling, zooals in den brief verzekerd wordt, bij consent van den heer der heerlijkheid. Misschien ook wel op zijn aandrang, want meermalen was het gebeurd, dat als een gedeelte wegs onbeheerd en ongemaakt gebleven was en de heer dat dan van zijnentwege had uitbesteed, de zevens geroepen om den onderhoudplichtige aan te wijzen, op wien de heer zijn uitgeschoten geld kon verhalen, bij gebreke van registers of andere bescheiden zich in de onmogelijkheid gezien hadden die aanwijzing te doen. De schout van Amstelveen heeft 4 Aug. 1496 den brief, van de nieuwe verstoeling opgemaakt, van 's heeren wege bezegeld. Van de twee daarvan gemaakte exemplaren werd het eene nedergelegd op de stedekamer te Amsterdam, het andere in de kerk te Amstelveen ²⁾.

¹⁾ Deze verstoeling is door mij medegedeeld in de *Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het Oude 'aderlandsche recht*. I n°. V. bl. 296.

²⁾ Zie dezen brief in de zooeven aangehaalde *Verslagen en Mededeelingen* I. n°. V. bl. 297.

Drie jaar later, in 1499, heeft de groote overlast van vreemde wateren, met andere bezwaren uit allerlei onge-regeldheden voortgekomen, den toenmaligen ambachtsheer, heer Walraven van Brederode, genoopt in overleg met het meerendeel der ingelanden eene ordonnantie op de dijken, sluizen en bruggen vast te stellen, ter verzekering, dat de heerlijkheid als één polder behoorlijk bedijkt en besloten zou zijn, het overtollige water door een watering zou kunnen worden geloosd, en de sluizen van deuren zouden voorzien worden om het buitenwater te keeren. Opmerkelijk is het dat ook deze brief op verzoek der gemeene ingelanden door burgemeesters en schepenen van Amsterdam voor hen is bezegeld. De dagteekening van dezen brief is 1 September 1499 ¹⁾).

Lang heeft deze ordonnantie niet gebaat. Immers in een proces, beslist bij arrest van het Hof van Holland van 22 December 1516 ²⁾), vindt men vermeld, dat, toen reeds eenigen tijd geleden, eene ordonnantie op de bekading en bewaring van Amstelveen tegen het Stichtsche water was gemaakt door commissarissen daartoe geordonneerd ingevolge octrooi van den Koning: eene ordonnantie, die dus de ordonnantie door den ambachtsheer in overleg met het meerendeel der ingelanden in 1499 vastgesteld, heeft vervangen.

De gedaagden in dat proces, zijnde drie personen met name genoemd en, nevens hen, schout en schepenen van Amstelveen, ontkenden dat die verordening gemaakt was om de redenen door de eischers opgegeven (vermoedelijk de verwaarloozing der kaden en sluizen), maar beweerden, dat die een gevolg was van den sterken aandrang van Jan Banninck of Banninck, die voortdurend er naar streefde om hen gedaagden te onttrekken aan de jurisdictie en subjectie van den heer van Brederode, die in hun dorpsgebied alle jurisdictie had van schouwen zoowel als van andere zaken.

Wij hebben het bedoelde octrooi des Konings niet en kunnen dus niet nagaan of het op aandrang van Banninck

¹⁾ Zie *Privilegiën v. h. heemraadschap v. Nieuwer-Amstel*, bl. 4.

²⁾ *Civiele Sententiën* 1516 n°. 161.

is verleend, maar men mag wel aannemen, dat zulks werkelijk het geval is geweest. Deze Banninck was in die dagen een man van grooten invloed, die, zooals wij ook van elders weten, zich veel aan de belangen van den waterstaat liet gelegen liggen. Hij was een dergenen, te wier overstaan in 1486 het Lange Loopveld opnieuw was verstoeld; hij was in het zooeven gemelde proces, met Prior en Convent van de Regulieren buiten Amsterdam en eenige ingelanden van Amstelveen als eischer opgetreden; en in het straks te behandelen octrooi van 1520 vinden wij ook hem onder de aanvragers vermeld. Hij was van 1495 tot 1509 schout van Amsterdam, daarna raadsheer in het Hof van Holland. Strekten zijne bemoeiingen inderdaad om aan de voornaamste ingelanden van Amstelveen, ten koste van de rechten van den ambachtsheer, meer invloed op het beheer van dijken en sluizen te verzekeren, er schijnt daartoe in werkelijkheid wel aanleiding te hebben bestaan. In het vermelde proces voerden de eischers aan, dat het zevende artikel van de door hen bedoelde ordonnantie inhield, dat alle bruggen en zijlen zouden dicht gemaakt en gehouden worden met deuren die geopend en gesloten konden worden om het water zoowel te kunnen loozen als te kunnen keeren; dat schout en schepenen van Amstelveen, als de schouw en het toezicht op die werken hebbende, verplicht waren geweest overeenkomstig dat voorschrift te keuren, te schouwen en te procedeeën zonder eenige dissimulatie, maar dat zij het tegendeel hadden gedaan. Eischers beschuldigden de gedaagden, dat deze zekere gaten in den dijk behielden met kwade, vuile planken daarover liggende, zonder dat daarin deuren waren om het water te loozen of te keeren, zoodat het land in gevaar was onder water te geraken; dat de schout penningen aannam om dit door de vingers te zien, en de schepenen »door gunst en faveur simuleerden”. De eisch strekte, dat gedaagden verplicht verklaard zouden worden om de ordonnantie te onderhouden.

De gedaagden voerden daartegen aan, dat de in den dijk zijnde gaten en bruggen daar reeds meer dan veertig jaar geweest waren, zonder dat zij ten tijde van de bedoelde

ordonnantie gestopt waren; zij ontkenden dat de bruggen met kwade planken gemaakt waren; die bruggen waren zoo, dat men er met wagen en paard over rijden kon, terwijl zij eenige gaten gestopt hadden. Zij verklaarden niet te willen pleiten tegen, noch te doen te willen hebben met genoemden Banninck, »die altijd poogde haar overste te wezen en hen »te regeeren''. Zij ontkenden voorts, dat het land onder water lag, en dat bij schout en schepenen eenige simulatie geschiedde of iets door de vingers gezien werd. Intusschen verklaarden zij zich bereid de ordonnantie in alle punten te onderhouden.

Daartoe werden zij dan ook bij 's Hofs sententie verplicht verklaard, met veroordeeling tevens van de drie eerste gedaagden en van den schout in verschillende boeten ter zake hunner overhoorigheid, dat zij de ordonnantie niet hadden nageleefd.

Maar de mannen van Amstelveen waren arm. Bij de Informatie van 1514 verklaarden hunne afgevaardigden, dat in de laatste tien jaren de haardsteden met 25 verminderd waren ten gevolge der armoede, der waterjaren, en van brand door den vijand gesticht, zoodat er nu slechts honderd haardsteden over waren. En als turfdelvers van beroep hadden zij zeker minder belang bij het keeren van vreemde wateren, dan zij die hunne akkers beteelden, of hunne landen beweidde. Ook de sententie van het Hof bracht daardoor geene afdoende verbetering aan. De wijze, waarop schout en schepenen de door hen erkende verplichting nakwamen, was zoodanig, dat de Amsterdamsche kloosters en Amsterdamsche poorters, die hunne bezittingen binnen Amstelveen's grondgebied hadden, weldra geen ander middel zagen om hunne belangen te redden, dan hun toevlucht te nemen tot het hoogste gezag, tot den Keizer.

Ook hier trad Jan Banninck weder op, die zeker door zijne betrekking als »Raad in Holland'', de meest geschikte man was om het octrooi, dat door belanghebbenden gewenscht werd, te verkrijgen. Hij verstond zich over de aanvraag daarvan met heer Sinson, Prior van de Regulieren buiten de stad Amsterdam, de gasthuismeesters van het St. Pieters-

gasthuis binnen Amsterdam en Klaas Gerritszoon en consorten, allen landrijksten binnen het dorp van Amstelveen. Met hen gaf hij den Keizer te kennen, dat de vlooden van de Zuiderzee dagelijks wiesen en hoe langer hoe meer opkwamen; dat die van het Sticht van Utrecht hunne wateren alle dagen met molens en andere werktuigen wierpen of lieten loopen op de landen van Amstelveen, ten gevolge waarvan de landen van dat dorp gevaar liepen geheel overstroomd te worden en voor altijd verloren te gaan, ten nadeele van hen verzoekers, maar ook van 's Keizers domeinen en beden. De verzoekers baden daarom Z. M. hierin door eene regeling van het waterschapsbestuur te voorzien. Bij octrooi van 31 December 1520 heeft de Keizer aan dien wensch voldaan ¹⁾).

Overeenkomstig het verlangen der verzoekers heeft de Keizer bij dat stuk het land van Amstelveen tot een heemraadschap gemaakt. Het was de instelling van het heemraadschap van Nieuwer-Amstel, zooals het genoemd werd; bij welke instelling omtrent de inrichting en bevoegdheden van het bestuur eenige bepalingen gemaakt zijn, die waardig schijnen om daarop de aandacht te vestigen.

Het was in de eerste plaats zeker iets niet zeer gewoons, dat over het gebied van één dorp en alleen ter wille van binnendijken en wateringten vanwege den Keizer een heemraadschapsbestuur werd gesteld. Het heemraadschap toch omvatte alleen het land en het dorp van Amstelveen, met andere woorden: de heerlijkheid van Amstelveen. En vreemd genoeg, uit het geheele octrooi blijkt volstrekt niet, dat in die instelling de ambachtsheer is gemoeid geweest, dat hij daarover is gehoord of geraadpleegd. Trouwens Amsterdam lag met zijn nabuur, den heer der heerlijkheid, sedert lang in proces.

Wél echter heeft de Keizer bij de regeling van het bestuur er op gelet de rechten van den ambachtsheer zooveel mogelijk te ontzien. De wijze, waarop dat geschied is, is

¹⁾ *Privilegiën v. h. heemraadschap v. Nieuwer-Amstel*, bl. 5.

opmerkelijk. De inrichting heeft daardoor iets eigenaardigs gekregen.

In de eerste plaats de benoeming van den dijkgraaf en van de heemraden. De verzoekers hadden den wensch te kennen gegeven, dat de vijf landrijksten in het dorp heemraden zouden mogen zijn en dat de oudste van hen altijd als dijkgraaf mocht optreden, macht hebbende te voorzien tot welvaart en onderhoud van de dijken. Indien zij daarmede bedoeld hebben, dat altijd die vijf landrijksten als zoodanig en dus rechtens dijkgraaf en heemraden zouden zijn, is hun verlangen niet geheel voldaan. Het ging ook inderdaad niet aan, aan eenige, zij het dan de voornaamste, ingelanden een gezag toe te kennen boven dat van den schout en de schepenen door den ambachtsheer gesteld, en die deze krachtens de oorspronkelijke uitgifte der heerlijkheid recht had te stellen ¹⁾. De Keizer beval daarom, dat uit de vijf landrijksten van Amstelveen, door zijnen Raad van Holland, uit zijnen naam en van zijnentwege vier tot heemraden en de vijfde, de oudste, tot dijkgraaf aangesteld zouden worden; met verdere bepaling dat, als een van hen mocht overlijden, 's Keizers Raad in diens plaats een ander uit de landrijksten zou aanstellen om dijkgraaf of heemraad te zijn. Op deze wijze ontleenden dus dijkgraaf en heemraden hun gezag onmiddellijk van den Soeverein, terwijl schout en schepenen hunne bevoegdheid alleen van den ambachtsheer ontleenden.

De verzoekers van het octrooi hadden verzocht, dat aan dijkgraaf en heemraden de macht zou worden gegeven keuren te ordonneeren op dijken, bruggen, zijlen, dijkslooten, waterlossingen, molens, kaden enz.; dat dijkgraaf en heemraden de schouwdagen mochten voorschrijven en de boeten mochten bepalen, bij de schouwen aan de in verzuim geblevenen op te leggen. Ook dit verzoek is geoordeeld, zooals het gedaan was, niet te kunnen worden ingewilligd. Het maken van keuren op dijken, wateringen, sluizen en dergelijke behoorde immers tot de bevoegdheid

¹⁾ *Handv. v. Amsterdam*, I. 299.

van schout en schepenen, en aan de rechten van deze ambtenaren der heerlijkheid wilde de Keizer niet tekort doen. Daarom geeft het octrooi wel aan dijkgraaf en heemraden de macht om keuren op de bedoelde werken te maken, doch niet anders dan na daartoe de medewerking ingeroepen te hebben van schout en schepenen en overeenkomstig het advies van deze. Mochten zij met deze niet tot overeenstemming kunnen komen, dan zou de beslissing staan aan 's Keizers Raad in Holland en zouden de keuren overeenkomstig diens advies worden gemaakt. Aan dijkgraaf en heemraden werd toegestaan met betrekking tot hetgeen alzoo geordonneerd en gekeurd zou worden, de schouwdagen en de te verbeuren boeten te bepalen.

De schouw zelve werd aan schout en schepenen gelaten en in het genot der boeten, het voornamelijk voorrecht aan het schouwen verbonden, werd geene verandering gebracht. Maar aan dijkgraaf en heemraden werd het recht toegekend, acht dagen na de schouw van schout en schepenen een naschouw te houden, ten einde voor het geval dat schout en schepenen iets verzuimd of frauduleus geschouwd hadden en niet overeenkomstig de keuren, dan door dijkgraaf en heemraden de bekeuring gedaan en het herstel van het gebrekkige bevolen zou kunnen worden.

Opmerkelijk is het, dat daarbij werd voorgeschreven, dat de boeten bij die naschouw op te leggen wel door den dijkgraaf zouden worden geïnd, maar niet door hem zelve zouden worden genoten: 'tgeen vermoedelijk gerekend werd niet volkomen met de rechten van den ambachtsheer te strooken. De dijkgraaf zou die boeten ontvangen om te strekken in mindering van de gemeene kosten, die over het land gemaakt zouden worden; van welke ontvangst hij rekening en verantwoording zou moeten doen daar, waar en zooals het behooren zou.

Van een recht om omslagen te heffen wordt in het octrooi geen melding gemaakt. Daaraan bestond destijds geene behoefte. Ook schout en schepenen deden geen omslagen voor dijks- of polderkosten. Zij maakten zelve geene werken, maar zagen slechts toe, dat de gehoefslaagden of andere

voor bepaalde werken aangewezenen hunne verplichtingen nakwamen, en konden dezen daartoe noodzaken.

Evenzoo lag het niet in de bedoeling dat dijkgraaf en heemraden zelve werken zouden uitvoeren en voor rekening van het waterschap zouden bekostigen; zij zouden alleen er op toezien, dat anderen ten uitvoer brachten hetgeen hun was opgelegd.

Schijnbaar zou het tegendeel af te leiden zijn uit hetgeen bij de Informatie van 1514 op het zesde artikel door de afgevaardigden van Amstelveen is verklaard, t. w. dat zij jaarlijks te betalen hadden van dijkage, sluisgeld en dergelijke ongeden op elken morgen in gewone jaren $3\frac{1}{2}$ grooten Vlaams, waartoe betaalden alle degenen, die daar geland waren. Hier is spraak van een omslag over de morgentalen. Maar niet van een omslag door schout en schepenen geheven. De omslag hier bedoeld was een heffing door den waarsman van het dorp. Oorspronkelijk onderhielden de gehoefslaagden zelve hunne verschillende hoefslagen. Maar mettertijd was in gebruik gekomen, dat zij met elkander één persoon kozen, die het werk voor hen allen voor hunne rekening uitvoerde, die daarbij niet juist aan elk in rekening bracht wat hij aan diens hoefslag had uitgeschoten, maar de gezamenlijke door hem gedane uitgaven over al de landen in het dorpsgebied gelegen verdeelde en van de ingelanden invorderde. Zulk een persoon was de waarsman. Dat het dorp Amstelveen een waarsman had, blijkt uit de Informatie, volgens welke hij met den pastoor en de schepenen is opgekomen om de gestelde vragen te beantwoorden.

Het octrooi van 1520 heeft, zooals ik heb aangewezen, het gezag van de door den ambachtsheer gestelde schout en schepenen zooveel mogelijk ontzien, hun hunne bevoegdheid ten aanzien van waterstaatsbelangen gelaten; alleen uit de voornaamste ingelanden van 's Keizers wege een college van toezicht boven hen gesteld: een college, dat mede beslissen of aan 's Hofs beslissing onderwerpen kon, wat behoorde te worden verordend; dat bepalen kon, op welke dagen zou moeten worden geschouwd, en acht dagen na die schouw een naschouw kon houden, waaraan naar het bestaande

recht verbonden was de bevoegdheid van den dijkgraaf om hetgeen gebrekkig mocht worden bevonden zelf voor rekening van den nalatige in orde te doen brengen. Voor den goeden gang van zaken was dus voortaan gezorgd. En daar dijkgraaf en heemraden uit de landrijksten gekozen werden, de grootste ingelanden meest zoo niet allen Amsterdamsche kloosters of poorters waren, was van toen af de invloed van Amsterdam op het bestuur der waterstaatsbelangen van het naburige dorp, hoezeer de ambachtsheerlijkheid daarvan toen nog aan Brederode behoorde, volkomen verzekerd.

Ten slotte is het niet onaardig op te merken, hoe het heemraadschap van Nieuwer-Amstel, dat bij zijne instelling aan bijzondere omstandigheden een eigenaardig karakter ontleende, ook in den loop van zijn bestaan buitengewone veranderingen in zijne taak heeft zien tot stand komen.

Volgens het octrooi van 1520 omvatte zijne bemoeiing alle waterstaatsbelangen van land en dorp van Amstelveen: dijken, kaden, bruggen, zijlen, dijkslooten, waterlossingen, molens en andere dergelijke zaken. Als uitvloeisel van die hun opgedragen zorg hebben dijkgraaf en heemraden in 1629 van de Staten verzocht en verkregen octrooi om het land doelmatiger te bepolderen, met de bevoegdheden bij dergelijke octrooien gewoonlijk toegestaan, ten gevolge waarvan twee polders zijn ontstaan: de Middelpolder en de Bovenkerkerpolder, te zamen met den Buitenvelderschen polder het geheele gebied van het heemraadschap omvattende. Het bestuur van de inwendige belangen dier polders werd in elk van hen aan poldermeesters opgedragen, die in de beide eerstgenoemde door dijkgraaf en heemraden uit eene hun aangeboden voordracht werden benoemd. Met het inwendig bestuur hebben dijkgraaf en heemraden zich aanvankelijk wel eenigermate in de twee eerstgenoemde polders, maar later in geen dier polders meer ingelaten, zoodat de werkring van hun college door verloop van tijden is ingekrompen en zich meer en meer tot een toezicht over den gemeenschappelijken ring, voor zoover het dien niet zelf onderhoudt, heeft beperkt.

Daarentegen heeft die werkring in 1823 eene aanzienlijke

uitbreiding gekregen, doordat het Z. M. Koning Willem I behaagde aan het college op te dragen de verbetering van de vaart op den Amstel, de Drecht en de Aar, en het voortdurend onderhoud van die wateren en de daarlangs gelegen wegen tot aan de Rijnbrug, tegenover de Goudsche sluis onder Aarlanderveen; met het recht tot heffing van tollèn en bruggelden om daaruit te vinden de kosten van onderhoud en de rente en aflossing van de indertijd voor de verbetering der vaart opgenomen gelden. Het heemraadschap voert sedert dien tijd den naam van Heemraadschap van den Amstel en Nieuwer-Amstel.

Buitengewone en zonderlinge regeling voorzeker! De genoemde wateren liggen buiten het gebied van het heemraadschap, en de taak om zulke wateren ook voor groote schepen bevaarbaar te maken en te houden, ligt zeker niet in de roeping van eenig heemraadschapsbestuur.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13^{den} OCTOBER 1890.

Tegenwoordig de heeren: KUENEN, voorzitter, BRILL, DIRKS, G. DE VRIES, SIX, NABER, KERN, DE GOEJE, VAN BONEVAL FAURE, VAN DER WIJCK, LAND, VAN HERWERDEN, DE HOOP SCHEFFER, ACQUOY, DE PINTO, PLEIJTE, POLS, TIELE, WIJNNE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE LOUWER, MOLTZER, LOMAN, CORNELISSEN, S. MULLER FZ., FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, P. L. MULLER, HAMAKER, HOUTSMA, VALETON en BOOT, secretaris.

De heer Leemans heeft bericht dat hij door ongesteldheid verhinderd is de vergadering bij te wonen.

De heer Faure, aan wien met den heer Kappeijne van de Coppello eene verhandeling van Mr. P. van Bemmelen, Les notions fondamentales du droit civil, ter beoordeeling is gegeven, brengt daarover verslag uit. De Commissie stelt voor haar in de Verhandelingen der afdeeling op te nemen, als de geldmiddelen der Akademie eene spoedige uitgaaf gedogen. Nadat de secretaris hierover inlichting heeft gegeven, wordt diensvolgens besloten.

De voorzitter, na het praesidium aan den ondervoorzitter

te hebben overgedragen, leest een critisch overzicht van de chronologie van het Perzische tijdvak der Joodsche geschiedenis, waarin hij door een nauwkeurig onderzoek der bronnen de bestaande verwarring tracht weg te nemen.

Deze mededeeling geeft aan de heeren de Goeje en A. Pierson aanleiding tot een tweetal vragen, over de niet vermelding der episode van Holophernes, en over de voorstelling der terugkeer der verbannen Joden, die door den Spreker beantwoord worden. Op de vraag van den ondervoorzitter of de spreker zijne bijdrage bestemt voor de Verslagen en Mededeelingen, volgt een bevestigend antwoord.

De heer Dirks deelt iets mede uit de voor- en nareden van drie latijnsche werkjes, die in 1489 door Jacob Canter van Groningen bij G. de Leeuw te Antwerpen zijn uitgegeven.

De Secretaris biedt namens Dr. J. A. Worp te Groningen een exemplaar aan der *Lettres du Seigneur de Zuylichem à Pierre Corneille publiées par J. A. Worp*, die uit het aan de Akademie toebehorend handschrift zijn genomen.

Door den heer Kern wordt eene verhandeling van Dr. W. Caland te Breda, *Zur Syntax der Avesta*, voor de Verhandelingen der afdeeling aangeboden. De voorzitter noodigt de heeren Tiele en Speijer uit in de volgende vergadering over dit stuk verslag uit te brengen.

Na de rondvraag wordt de vergadering gesloten.

DE CHRONOLOGIE
VAN HET
PERZISCHE TIJDVAK DER JOODSCHE
GESCHIEDENIS.

DOOR

A. KUENEN.

Sommigen Uwer zullen zich nog herinneren, hoe, ruim 40 jaren geleden, de Hertog van Manchester, gevolgd in Duitschland door den Hoogleeraar Ebrard, in ons vaderland door Dr. Ottema, de exilische en na-exilische geschiedenis van de Joden uit hare voegen trachtte te lichten ¹⁾. Die poging is mislukt en, te recht, bijna vergeten. Doch de traditioneele voorstelling van de opeenvolging der gebeurtenissen inzonderheid in den Perzischen tijd blijkt nog niet boven bedenking verheven te zijn. Er worden daartegen in de laatste jaren van meer dan éene zijde bezwaren ingebracht en nieuwe combinatiën voorgeslagen. Voor de overweging daarvan roep ik ditmaal Uwe aandacht in.

De gewone rangschikking en dagteekening van de hoofde feiten is bekend. Straks na de verovering van Babel geeft

¹⁾ Zie de titels van hunne geschriften en de wederlegging van hunne zeer gewaagde en willekeurige theorieën bij A. Rutgers, *het tijdvak der Babylonische ballingschap chronologisch bepaald en het nieuwste onderzoek daaromtrent beschouwd en wederlegd* (Leiden, 1851).

Cyrus aan de Joodsche ballingen vergunning om naar hun vaderland terug te keeren, waarvan velen hunner, onder aanvoering van Zerubbabel en Jozua, in 537 of 536, gebruik maken. Eenige jaren later, onder de regeering van Darius I Hystaspis, wordt de bouw van den Jeruzalemschen tempel met kracht aangevat, in 520, en ten einde gebracht, in 516. In het 7de jaar van Artaxerxes I Longimanus, 458, voert Ezra eene tweede Joodsche volkplanting naar Jeruzalem; in het 20ste jaar derzelfde regeering, 445, valt de zending van Nehemia, wiens landvoogdij tot 433 duurt en nog door een tweede verblijf in Judea, waarvan aanvang en duur niet met zekerheid te bepalen zijn, wordt gevolgd ¹⁾. Daarna blijven de Joden nog gedurende ongeveer eene eeuw, tot het jaar 332, aan de Perzen onderworpen, uit welk tijdvak ons evenwel, behalve eenige namen in het boek *Nehemia* ²⁾ en een enkel feit bij Flavius Josephus ³⁾, omtrent hunne geschiedenis niets is overgeleverd.

Van al deze punten is nauwelijks één onaangevochten gebleven. M. Vernes verontrust de geheele linie met zijne maar al te vaak willekeurige twijfelingen ⁴⁾. Voorgegaan door de Saulcy, die den tocht van Zerubbabel en Jozua onder Darius Hystaspis, de werkzaamheid van Ezra en Nehemia onder Artaxerxes II Mnemon (404-359) had geplaatst ⁵⁾, maken Havet ⁶⁾ en Imbert ⁷⁾ Zerubbabel tot

¹⁾ *Neh.* V : 14; XIII : 6.

²⁾ *Neh.* XII : 10 v.; 22 v., 26.

³⁾ *Arch. Jud.* XI : 7 § 1.

⁴⁾ *Précis d'histoire juive depuis les origines jusqu'à l'époque persane* (Paris, 1889) p. 562 svv., 589 svv.

⁵⁾ *Étude chronologique des livres d'Esdras et de Néhémie* (Paris, 1868); *Sept siècles de l'histoire judaïque* (Paris, 1874).

⁶⁾ In zijne artikelen over *La modernité des prophètes*, *Revue des Deux Mondes*, Tome XCIV : 799 svv. (15 août 1889).

⁷⁾ *Le temple reconstruit par Zorobabel* (Extrait du *Muséon*, années 1888—1889; Louvain). Verg. de bestrijding van den abt Fl. de Moor, *le temple reconstruit par Zorobabel. Étude exégétique* (Extrait du *Muséon*, année 1890).

een tijdgenoot van Darius II Nothus (424—404), waaruit volgt, dat zij ten aanzien van Ezra en Nehemia met de Saulcy instemmen. Bellangé gaat nog een stap verder en oppert de vraag, of Ezra niet veeleer tot de regeering van Artaxerxes III Ochus (359—338) moet worden gebracht ¹⁾. Onder deze stellingen zijn er, die wij met den besten wil niet anders dan invallen kunnen noemen. Daarentegen leverde onlangs de Hoogleeraar A. van Hoonacker te Leuven, in zijne verhandeling: *Néhémie et Esdras. Nouvelle hypothèse sur la chronologie de l'époque de la restauration* ²⁾, een inderdaad schitterend pleidooi voor de verplaatsing naar het 7de jaar van Artaxerxes II Mnemon (397), niet van Ezra's werkzaamheid in haar geheel, maar van zijne komst in Judea aan het hoofd eener kolonie uit Babylonië (*Ezra* VII—X).

De onzekerheid, waarvan deze strijd der meeningen getuigenis aflegt, laat zich zeer wel verklaren. De opeenvolging van de Perzische koningen staat geheel vast, maar de gelijknamigheid van velen hunner geeft gelegenheid tot verschillende combinatiën. Omtrent de periode der onderwerping van de Joden aan hunne heerschappij zijn reeds sedert lang verwarde voorstellingen in omloop, die nu nog nawerken. In de officieële Joodsche chronologie is het Perzische tijdvak tot 52 jaren ingekrompen ³⁾. Flavius Josephus springt in het daarop betrekkelijk gedeelte zijner *Archaeologie* ⁴⁾ op de zonderlingste manier met namen en cijfers

¹⁾ *Le Judaïsme et l'histoire du peuple juif* (Paris, 1889), p. 59, 178 svv., 188.

²⁾ *Extrait du Muséon*, année 1890.

— Eerst nadat mijn onderzoek was afgesloten, kon ik kennis nemen van P. Hay Hunter, *after the Exile. a hundred years of Jewish history and literature* (2 voll., 1890) — een met groot talent geschreven populair boek, waarmede ik mij verheug ten aanzien van alle hoofdpunten eenstemmig te zijn. Slechts enkele malen heb ik er in de aantekeningen naar kunnen verwijzen.

³⁾ Verg. J. Derenbourg, *Hist. de la Palestine d'après les Thalmuds et les autres sources rabbiniques* (Paris, 1867) p. 18 s.

⁴⁾ *Lib. XI Cap. 1—7.*

om. Hij volgt bij voorkeur het apocriefe 3de Boek van Ezra, dat op zijne beurt aan niet geringe verwarring lijdt. Maar ook de oud-testamentische boeken, de voornaamste, of liever: de eenige bronnen, geven menigvuldige aanleiding tot misverstand. Om van *Daniël* en *Esther* niet te spreken, die niet als historische geschriften kunnen gelden, de samenstelling van *Ezra* en *Nehemia* is verre van doorzichtig en brengt den argeloozen lezer lichtelijk op een dwaalspoor. Doch hoezeer niet onnatuurlijk, de bedoelde onzekerheid blijft betreuenswaardig: voor onze kennis van de geschiedenis van Israël, ook van het voor-exilische Israël, is het lang niet onverschillig, hoe de gebeurtenissen van den Perzischen tijd worden gerangschikt. Mijne poging om ze zooveel mogelijk vast te stellen heeft dus geene nadere rechtvaardiging noodig. Dat ik mij daarbij tot de hoofdzaken moet bepalen, ligt in den aard der zaak. In weerwil van die beperking zou ik te veel van Uwe aandacht moeten vergen, indien ik niet als bekend mocht onderstellen wat ik in de 2de uitgaven van mijn *Historisch-critisch Onderzoek* over de boeken *Ezra* en *Nehemia* heb geschreven. Enkele afwijkingen van het daar gestelde, waartoe vooral de verhandeling van van Hoonacker mij verplicht, worden in den loop mijner mededeelingen verantwoord.

I.

Nadat in het jaar 597 Jojachin, koning van Juda, met een aantal zijner aanzienlijkste onderdanen, naar Babylonië was weggevoerd, werd 11 jaren later, in 586, tot straf voor een nieuwen opstand, Jeruzalem met den tempel van Jahwe verwoest en andermaal een deel der Judeërs naar het vaderland van den overwinnaar overgebracht. Omtrent deze feiten bestaat niet de minste twijfel. Even zeker is het, dat eenige tientallen van jaren daarna de Jeruzalemsehe tempel herbouwd werd en voortaan eene Joodsche gemeente daarin haar middelpunt vond. Volgens het boek *Ezra* was die herbouw het werk van de door Nebucadrezar weggevoerde ballingen, die van den stichter der Perzische

monarchie, Cyrus, in het 1ste jaar zijner regeering over Babylon, vergunning verkregen om naar hun vaderland terug te keeren en door hem in staat gesteld werden om daar een nieuw volksbestaan te beginnen.

De verdediging der authenticiteit van het edict van Cyres *Ezr.* I: 2—4, neem ik niet op mij ¹⁾. Doch aan het feit zelf van den terugkeer eener schare van ballingen in het begin zijner heerschappij over Babylonië mag niet worden getwijfeld. Men heeft gevraagd, waarom het herstel der Joodsche nationaliteit en de tempelbouw niet zouden zijn uitgegaan van de Judeërs, die in grooten getale in het land hunner vaderen waren achtergebleven en zich allengs van de slagen, hun door Nebucadrezar toegebracht, kunnen hebben hersteld? ²⁾ Ja, waarom niet? Met een weinig verbeeldingskracht kan men zich zulk eene toedracht der zaak zeer wel denken. Maar zoo mag de vraag niet worden gesteld. Wij hebben de geschiedenis niet te maken, maar als geschiedenis te erkennen wat op betrouwbare overlevering blijkt te berusten. Welnu, het getuigenis van den Kroniekschrijver, die in *Ezra* I aan het woord is, wordt, wat de hoofdzaak betreft, van meer dan éene zijde bevestigd en heeft bovendien de historische waarschijnlijkheid voor zich.

Al aanstonds wordt de Kroniekschrijver gesteund door een zijner voorgangers, den auteur van het Arameesche geschrift, waarvan hij in *Ezra* IV—VI gedeelten opneemt: ten aanzien van de vrijlating der ballingen door Cyrus is deze schrijver met hem eenstemming ³⁾. De lijst der teruggekeerden (*Ezra* II; *Neh.* VII) is wellicht geen gelijktijdig, maar toch een zeer oud document, reeds aan Nehemia bekend

¹⁾ Verg. mijn *Hist. crit. Onderzoek* enz. I²: 503.

²⁾ M. Vernes, l. c. p. 563 s. „Il est fort possible en effet que, à la faveur de circonstances politiques assurant la tranquillité matérielle, Jérusalem et sa banlieue se soient repeuplées peu à peu par l'effort constant d'une population laborieuse; auquel cas nous devrions voir dans Zorobabel le chef des Judéens restés en Palestine. Non seulement la chose est possible, mais nous la tenons pour probable.”

³⁾ H. V: 13—17; VI: 3 vv., 14.

en door hem in zijne gedenkschriften opgenomen; hij noemt haar »het register van hen, die in den beginne zijn opgetrokken,» natuurlijk : uit Babylonië naar Judea (*Neh.* VII : 5). »In den beginne»: dat hiermede bedoeld wordt op de regeering van Cyrus — zooals wij straks zien zullen : ongeveer eene eeuw vóór Nehemia — blijkt nu nog van elders. Van minder gewicht, maar toch altijd opmerkelijk, is het feit, dat de auteur van het boek *Daniël* (165 v. Chr.) het herstel van Jeruzalem dagteekent van »een gezalfde, een vorst,» die geen ander kan zijn dan Cyrus, want tusschen hem en het aanvangspunt der profetie liggen 7 jaarweken of 49 jaren ¹⁾. Veel meer beteekenen evenwel de bekende uitspraken van den tweeden Jezaja. Een en andermaal noemt hij Cyrus bij name (*H.* XLIV : 28 ; XLV : 1), of doelt hij op hem zonder hem te noemen ²⁾. Cyrus is hem »de vriend van Jahwe, die zijn welbehagen volbrengt en tot Jeruzalem spreekt : word opgebouwd ! tot den tempel : word gegrondvest !» Jahwe noemt hem »zijn gezalfde» en doet hem triomfeeren over al zijne vijanden, met het oog op de taak, die hij hem ten opzichte van Israël heeft opgedragen. Op welk standpunt men zich bij de beoordeeling van deze uitspraken moge plaatsen, steeds blijft hare bewijskracht even groot. Drukken zij, gelijk ik voor mij aanneem, de verwachting uit, die de profeet en zijne tijdgenooten koesterden, dan blijkt uit hare bewaring voor het nageslacht, dat Cyrus de hoop der ballingen, uit wier midden die stem hem tegenklonk, niet heeft beschaamd. Wat men hiertegen inbrengt, is al zeer zonderling. »L'excès même de l'enthousiasme auquel s'abandonne l'écrivain prophétique semble convenir beaucoup plus à un fait accompli qu'à une simple espérance; l'auteur des descriptions brillantes du retour et de la part qui revient au vainqueur de Babylone dans cet heureux événement, nous laisse l'impression d'un homme qui écrit, non aux temps qui précèdent la restauration, mais à l'époque qui la

¹⁾ *H.* IX : 25 ; verg. *HcO.* II³ : 471 v.

²⁾ Zie de teksten, *HcO.* II² : 123 aangehaald.

suit" ¹⁾. Maar hoe dan, indien de terugkeer en de toestand der herstelde Joodsche natie, hetgeen niemand kan ontkennen, veel minder schitterend zijn geweest, dan de tweede Jezaja zich die heeft voorgesteld? Is het niet ongerijmd aan te nemen, dat hem, zonder noodzaak, voorspellingen omtrent Cyrus zijn in den mond gelegd, waaraan de uitkomst in het geheel niet had beantwoord?

Voor de Babylonische herkomst der tempelbouwers pleit ook nog eene merkwaardige bijzonderheid in het spraakgebruik der boeken *Ezra* en *Nehemia*. Zij heeten daar de gola, d. i. de weggevoerden, of wel: de zonen en de vergadering der gola; soms ook, met een woord van dezelfde beteekenis, de sjebi, de gevangenen of ballingen; of wel voluit: de teruggekeerden uit de gevangenschap ²⁾. Deze benamingen zouden de vermelding niet waard zijn, indien zij uitsluitend voorkwamen in het verhaal zelf van den terugkeer uit Babylonië; zij zouden in dat geval niets meer bewijzen dan dat de schrijver zich zelven gelijk bleef. Maar wij vinden ze ook in een ander verband. Zoo doet b. v. *Nehemia* onderzoek naar den toestand der bewoners van Judea en noemt hen »de geredden, die overgebleven zijn uit de gevangenschap" (I: 2 v.), en gewaagt *Ezra* van »de trouweloosheid der gola" d. i. der gemeente in Judea (IX: 4; X: 6). Zonder twijfel hebben zich in den loop der jaren vele achtergeblevenen in het vaderland bij de teruggekeerde ballingen aangesloten, maar de laatsten vormden

¹⁾ M. Vernes l. c. p. 592 s. Hierbij deze aanteekening: „En d'autres termes, le même sentiment qui pousse l'écrivain d'*Esdras* à prêter à Cyrus son fameux édit, a dicté à l'écrivain d'*Isaïe II* ses descriptions enthousiastes. Ils s'accordent aussi tous deux à représenter l'étranger comme comblant Israël de ses dons somptueux, ce qui est pure et simple vanterie." Tegenover beweringen als deze volstaat een eenvoudig beroep op *Jez. XL* verv. en den indruk, dien deze hoofdstukken op den onbevooroordeelden lezer maken.

²⁾ Verg. *Ezr.* I: 11; II: 1 (*Neh.* VII: 6); III: 8; IV: 1; VI: 19—21; VIII: 35; IX: 4; X: 6—8, 16; *Neh.* I: 2 v.; VIII: 17. — *Zach.* VI: 10 heeten de Joden in Babylonië »de gola."

de kern der herboren gemeente en, wat wij er kunnen bijvoegen, achtten zich verheven boven de eerstgenoemden, die in het 2de Boek der Koningen (XXXIV : 14; XXV : 12) *dallath haārez*, »het arme landvolk'', heeten. Te recht is opgemerkt, dat Ezechiël en zijne medeballingen — die van het jaar 597 — als de aristocraten staan reeds tegenover hunne broeders, die toen toch nog in Judea een koninkrijk uitmaakten en, *a fortiori*, tegenover de — wellicht niet numeriek, maar stellig geestelijk — armelijke rest der jaren 586 en vervolgens ¹⁾. »De zonen der gola'' was dus een eeretitel, waarmede zij zich zelve aanduiden. Voor hen, die den terugkeer loochenen of daaraan althans de beteekenis ontzeggen, dien hij in de overlevering heeft, blijft die benaming onverklaarbaar.

Een zoo wel gewaarborgd feit zou dan alleen in twijfel mogen worden getrokken, wanneer het zich volstrekt niet voegde in het historisch verband. Maar integendeel, het past daarin volkomen. Wat is natuurlijker dan dat de overweldiger van de Chaldeeusche monarchie het banvonnis ophief, door haren stichter geveld, en aan de Joden, die dit verlangden en zeker van hun wensch geen geheim maakten, verlof gaf om terug te keeren naar hun vaderland? Daarbij kan in het midden worden gelaten, of hij, toen reeds zwanger gaande van veroveringsplannen op Egypte, het aangrenzende Judea niet ongaarne bevolkte met zijne beweldadigden, alsook of de vereerder van Ahuramazda sympathie koesterde voor de dienaren van Jahwe. Het een en het ander kan men meer of minder waarschijnlijk vinden; ook na de ontdekkingen der laatste jaren is onze kennis van Cyrus nog hoogst onvolledig en blijft er ruimte over voor verschil van meening ²⁾. De politieke en de godsdienstige beweegredenen, die bij de bevrijding van

¹⁾ Verg. Smend, *der Prophet Ezechiel* S. XIV en de daar aangehaalde plaatsen; ook H. XXXIII: 23—29; *Die Listen der Bücher Esra und Nehemia* (Progr. 1881) S. 5.

²⁾ Verg. mijn *Volksgodsdienst en Wereldgodsdienst*, bl. 113 vv., 270 vv. en de daar aangehaalde schrijvers. Na 1882 is de inscriptie van

de Joden in het spel kunnen zijn geweest, zouden dan ook onvermeld zijn gebleven, indien men niet uit los daarheen geworpen bedenkingen daartegen een wapen gesmeed had tot bestrijding van de overlevering omtrent het feit zelf ¹⁾). Tegen die methode moet ten ernstigste worden geprotesteerd. De gissingen, waarvan hier sprake is, zijn m. i. niet slechts geoorloofd, maar ook verre van verwerpelijk. Doch al waren zij onwaarschijnlijk, of zelfs ongerijmd, dan zou het toch niet vrijstaan, op dien grond het feit te loochenen, dat de nieuwere geschiedschrijvers daardoor pogen op te helderen.

Vóordat wij verder gaan, vordert nog één punt onze aandacht. Aan het hoofd der op verlof van Cyrus terugkeerende ballingen plaatsen wij gewoonlijk Zerubbabel ben Sjealtiël, afstammeling van David, en Jozua, of Jezua, ben Jozadak, den Hoogepriester. Dit is in overeenstemming met meer dan éene plaats in het boek *Ezra*, waarin die beiden naast elkander staan, en wel, evenzeer onder Cyrus als onder Darius, als de hoofden der Joodsche gemeente ²⁾). In diezelfde hoedanigheid komen zij ook bij de profeten Haggai

Cyrus, die hier vooral in aanmerking komt, behandeld o. a. door Sayce, *an introduction to the books of Ezra, Nehemiah, and Esther* p. 11 sqq. Tiele, *Bab.-Assyr. Gesch.* S. 468 ff., 478 f.; Halévy, *Recherches bibliques* XVII (10e fasc. p. 417—434) en is eene nieuwe uitgave en vertaling opgenomen in den onlangs verschenen Band III: 2 van Schrader's *Keilinschriftliche Bibliothek* (S. 120—127). — Voor ons onderwerp zou die inscriptie beslissend gewicht hebben, indien zij de woorden bevatte, die Hay Hunter l. c. I : 35 daaruit overneemt („I assenbled all those nations, and I caused them to go back to their native countries”) en op de overwonnen volken, o. a. op de Joden, toepast. Doch dit is zoo niet. Wat ik uit de vertaling van Sayce en van Tiele (ll. cc.) had opgemaakt, is mij door eene mededeeling van laatstgenoemde en door de vertaling van Schrader bevestigd: in r. 32 der inscriptie is sprake van de teruggave der door Nabonedus uit Assur en Accad naar Babel overgebrachte godenbeelden en van de terugzending hunner vereerders naar hunne woonsteden Ook r. 11 slaat uitsluitend op dat feit.

¹⁾ M. Vernes l. c. p. 592.

²⁾ H. III : 2, 8; IV : 3; V : 2; verg. *Neh.* XII : 1.

en Zacharia voor¹⁾. Doch nu lezen wij in hetzelfde boek *Ezra* (H. I : 8), dat, op last van Cyrus, de schatmeester Mithredat de weleer door Nebucadrezar buitgemaakte vaten van den Jeruzalemschen tempel overgaf aan Sjesbazzar, den vorst van Juda, en (vs. 11) dat deze ze overbracht van Babel naar Jeruzalem. Ook het Arameesche geschiedverhaal, door den auteur van *Ezra* opgenomen, kent dezen Sjesbazzar. Cyrus, zoo heet het daar, gaf de tempelvaten over aan den man, wiens naam was Sjesbazzar, dien hij tot landvoogd (pacha) had aangesteld (H. V: 14). En een weinig verder: vervolgens kwam die Sjesbazzar en legde de grondslagen van het huis Gods in Jeruzalem (vs. 16). Wie was deze Sjesbazzar? Wij komen zoo aanstonds nog op hem terug, maar kunnen die vraag nu reeds voorloopig, met het oog op de zoo evèn aangehaalde teksten, trachten te beantwoorden. Gewoonlijk vereenzelvigt men hem met Zerubbabel, die immers dezelfde waardigheid bekleedt en hetzelfde werk verricht als hij. Sjesbazzar is dan de Babylonische naam van Zerubbabel: volgens het naar Daniël genoemde boek ontvangen ook deze en zijne drie metgezellen aan het hof van Nebucadrezar andere, inheemsche namen (H. I: 7). Bij gebrek aan beter kunnen wij ons deze oplossing getroosten en heb ik zelf haar aanvaard ²⁾. Maar bevredigend is zij toch niet. Voor de onderstelde naamsverandering levert het boek *Daniël* slechts eene zeer zwakke analogie ³⁾. Maar bovenal is het bedenkelijk, dat de identiteit der twee personen in *Ezra* met geen woord aangeduid, wellicht moest ik zeggen: door dat boek uitgesloten wordt. In één en hetzelfde hoofdstuk wordt eerst Zerubbabel, daarna Sjesbassar genoemd (H. V: 1 en 14, 16) — deze zonder de zoo eenvoudige en in het O. Testament zoo gewone toevoeging: dat is

¹⁾ *Hagg.* I : 1, 12, 14; II : 2, 4 [St. Vert. 3, 5]; verg. 21, 23 [22, 24]; *Zach.* III, IV.

²⁾ *HcO.* I² : 503 (tegen de Saulcy, wiens afwijking van de gewone chronologie ik nu nog verwerp; zie beneden sub II).

³⁾ *HcO.* II² : 496.

Zerubbabel. Het moeten dus wel twee verschillende personen zijn. Maar wie is dan Sjesbazzar? De naam geeft geen licht, ook omdat de schrijfwijze onzeker is: in III *Ezra* luidt hij Σαβαβάσσαρος (H. II: 11, 14), bij Josephus Ἀβαάσσαρος ¹⁾. Doch hetzij het een Perzische, of, wat ik waarschijnlijker acht, een Babylonische eigennaam zij, in beide gevallen kan de drager daarvan een Perzisch ambtenaar zijn geweest, door Cyrus aan het hoofd der terugkeerende ballingen geplaatst. Hoe wij ons dan het beloop der zaak hebben voor te stellen, heeft vooral Stade ons duidelijk gemaakt ²⁾. Hij wijst er op, dat volgens het register der terugkeerenden 12 mannen hen aanvoeren (*Ezra* II: 2; *Neh* VII: 7), onder wie Zerubbabel en Jozua in de eerste plaats genoemd, maar door geen titel van de overigen onderscheiden worden, zoodat zij hier voorkomen als *primi inter pares*. Dit college van 12 oudsten, waarvan ook in het vervolg nog sporen voorkomen ³⁾, vormde dus aanvankelijk het inheemsche bestuur van de herstelde Joodsche natie. Daarbuiten en daarboven stond de Perzische pacha, Sjesbazzar, wien de leiding van den tocht en de regeling van den nieuwen toestand in Judea waren opgedragen — aangelegenheden van zeer moeilijken en ingewikkelden aard, zoodat het ons allerminst verbazen kan, ze niet aan een Jood, maar aan een vertegenwoordiger der heerschende natie toevertrouwd te zien. Hoe nu Sjesbazzar zich van zijne taak gekweten en hoe lang hij haar waargenomen heeft, weten wij niet; hij komt alleen nog voor tegen het einde van bovengenoemd register, evenwel niet bij name, maar onder den vermoedelijk Perzischen titel, de tirsjata ⁴⁾, dien later ook Nehemia draagt ⁵⁾. Doch dit staat vast, dat hij reeds in het begin der regeering van Darius zijn ambt niet

¹⁾ *Arch. Jud.* XI : 1 § 3. — Ook in LXX, althans bij H. V : 14, 16, eene andere lezing: Σαβανσάρ; doch de HSS. verschillen.

²⁾ *Gesch. des Volkes Israel* II (1888): 98 ff.

³⁾ *Ezra* V : 5 vv.; VI : 7 vv., 14.

⁴⁾ *Neh.* VII : 65 (*Ezra* II : 63), 69.

⁵⁾ *Neh.* VIII : 9; X : 2; elders, XII : 26, de pacha.

meer bekleedt; immers dan is Zerubbabel, naar het onwraakbaar getuigenis van Haggai, zijn tijdgenoot, »pacha van Juda" ¹⁾).

Tegen deze hypothese, die inderdaad de bezwaren opheft, bestaat evenwel éene bedenking. De Kroniekschrijver noemt (*Ezra* I : 8) Sjesbazzar »den vorst (of: het stamhoofd, nasi) van Juda" en schijnt hem dus wel degelijk met Zerubbabel, den Davidide, te vereenzelvigen. Doch dit moet een misverstand zijn, licht verklaarbaar trouwens op den afstand, waarop die schrijver stond. In het Arameesche document, waaraan hij hoogst waarschijnlijk den naam Sjesbazzar ontleende, wordt die vergissing niet begaan, maar, gelijk wij reeds hoorden, eenvoudig gezegd, dat Cyrus hem tot pacha had aangesteld (*H.* V : 14). Hieraan houden wij ons.

II.

Toen de Jeruzalemsche tempel herbouwd werd, was Zerubbabel landvoogd van Judea: door het getuigenis van twee tijdgenooten, de profeten Haggai en Zacharia, onder wier invloed het werk ter hand genomen en voltooid is, wordt dit boven allen twijfel verheven. Even zeker is, dat toen een Perzisch koning Darius regeerde. Indien zoo even de onderlinge verhouding van Sjesbazzar en Zerubbabel juist bepaald werd, maar ook indien door die twee namen dezelfde persoon mocht zijn aangeduid, kan de genoemde Perzische monarch geen ander zijn dan Darius I Hystaspis, die 8 jaren na den dood van Cyrus en 17 jaren na de verovering van Babel de regeering aanvaardde. Intusschen wordt deze gelijkstelling door sommigen verworpen en Zerubbabel voor een tijdgenoot van Darius II Nothus gehouden. Laat ons onderzoeken, op welken grond dit geschiedt, en daarbij

¹⁾ *Hagg.* I : 1, 14; II : 2, 21. — In hoofdzaak stemmen met het bovenstaande overeen Smend, *die Listen* u. s. w. S. 19 (die zich op Nöldeke beroept); Rosenzweig, *das Jahrhundert nach dem babyl. Exil* (1885) S. 32 n. l. Anders de Saulcy en Imbert, over wie sub II.

voorloopig het reeds verkregen resultaat buiten rekening laten. De zekerheid der einduitkomst wordt te grooter, naarmate zij blijkt minder afhankelijk te zijn van éene enkele overweging.

Doch voordat ik dien weg opga, moet ik mij veroorloven een paar bijzaken kortelijk af te handelen. De duidelijkheid kan er slechts bij winnen, wanneer wij ons bij het onderzoek van het hoofdpunt niet behoeven te laten ophouden door bijvragen, die even goed vooraf kunnen worden afgedaan.

1°. Ten aanzien van den terugkeer eener schare van Joodsche ballingen onder de regeering van Cyrus en de leiding van Sjesbazzar is de Saulcy met ons eenstemmig. Doch volgens hem was dit slechts een eerst en zwak begin en is, in den aanvang der regeering van Darius Hystaspis, die karavaan gevolgd door eene veel talrijker tweede, aangevoerd door Zurubabel ¹⁾. Zijn gevoelen berust op het bericht van Flavius Josephus, dat niets anders is dan eene vrije omschrijving van het Grieksche of zoogenaamde 3de Boek van Ezra ²⁾. Dit geschrift, van onzekeren ouderdom, bewijst ons niet onbelangrijke diensten bij de verbetering van den tekst der oud-testamentische boeken (*Kronieken, Ezra, Nehemia*), waaruit het grootendeels, vaak letterlijk, is vertaald. Maar het is bijna onbegrijpelijk, hoe iemand eenige waarde kan toekennen aan hetgeen het, in afwijking van het Hebreeuwsche boek *Ezra*, omtrent Zerubabel mededeelt. In de pericope III *Ezra* III : 1—V ; 6, die niet vertaald, maar door den auteur zelven gesteld of uit een Grieksch geschrift overgenomen is, komt Zurubabel voor als een der lijfwachten van Darius, die in een wedstrijd met twee zijner makkers, als verdediger van de stelling, dat de waarheid meer vermag dan òf de wijn, òf de koning, òf de vrouwen eene schitterende overwinning behaalt en daarvoor beloond wordt door gunstige beschikkingen van Darius omtrent den

¹⁾ *Étude chronologique* etc. p. 7 ss.; *Sept siècles* etc. p. 25 ss.

²⁾ Verg. *Arch. Jud.* XI : 3 met 3 *Ezr.* III . 7—V : 6.

terugkeer der Joden naar hun vaderland en den herbouw des tempels. Deze, in hare soort niet onverdienstelijke, rhetorische oefening wordt nu op even willekeurige als stumperige wijze in de vertaling van het Hebreeuwsche boek *Ezra* ingeschoven en daarmede, zoo goed als het gaat, in verband gebracht ¹⁾. Daarbij wordt de schrijver herhaaldelijk ontrouw aan zijne eigene praemissen en blijkt het zonneklaar, dat zijne afwijking ten aanzien van Zerubbabel's tocht naar Judea geen anderen grond heeft dan de geheel fictieve rol, die deze aan het hof van Darius speelt. Het is dus in hooge mate oncritisch, daaruit een historisch feit af te leiden.

2° Van meer ingewikkelden aard is het tweede punt, waarop ik even wijzen moet. In het 6de jaar van Darius werd de tempelbouw voltooid: hierover geen verschil. Maar was hij in het 2de jaar dierzelfde regeering begonnen, of wel toen hervat, na reeds onder Cyrus te zijn aangevangen? Hieromtrent zijn, naar mijne overtuiging, de oud-testamentische berichten zelve met elkander in strijd. Het verschil is opmerkelijk, minder nog op zich zelf, dan als bijdrage tot kenschetsing van den verhaaltrant des Kroniekschrijvers, die, in *Ezra* III, te dezen aanzien van de andere getuigen afwijkt. Ik zou mij dan ook verplicht achten, rekenschap te geven en van mijn gevoelen aangaande den hier aanwezigen strijd, en van de redenen, die voor den aanvang van het werk in het 2de jaar van Darius pleiten, indien ik niet mocht verwijzen naar hetgeen ik elders over dit onderwerp, mij aansluitende bij Schrader, geschreven heb ²⁾. In betrekking tot de hoofdvraag, die wij thans weder opvatten, is trouwens het verschilpunt van zeer ondergeschikt belang.

— De Darius van den tempelbouw is Darius II Nothus (424—404). Ik meen te kunnen aantoonen, dat deze stelling, hoewel niet onverklaarbaar, toch te eenen male verwerpelijk is, en wel omdat zij strijdt met de stellige resultaten, die

¹⁾ Verg. *HcO.* I²: 514.

²⁾ *HcO.* I²: 504 v.

de studie der samenstelling van het boek *Ezra* heeft opgeleverd.

Beginnen wij met onbewimpeld te erkennen, dat het genoemde boek gereede aanleiding geeft om aan den tweeden Darius te denken. H. IV:1—5 lezen wij, dat de tempelbouw belemmering ondervond van de zijde der Palestijnsche volksstammen, die tot deelneming daaraan niet waren toegelaten, en dat het plan der Joden verijdeld werd »al de dagen van Cyrus en tot de regeering van Darius”. Daarop volgt (vs. 6) het bericht, dat de bedoelde volksstammen onder Ahasveros, in het begin zijner regeering, eene schriftelijke aanklacht tegen de Joden indienden. Dan wordt (vs. 7) gewag gemaakt van een dergelijk schrijven, onder Artahsjasta of Artahsjast afgezonden door Bislam c. s., en wordt ons (vs. 8—22) eene briefwisseling medegedeeld tusschen Rehum c. s. en dien zelfden koning, waarin van hem het verbod om Jeruzalem's muren op te bouwen gevraagd en verkregen wordt. Ten gevolge hiervan begeven zich Rehum en de zijnen in aller ijf naar Jeruzalem en noodzaken de Joden met geweld, den arbeid te staken (vs. 23). Onmiddellijk daarna lezen wij (vs. 24): »vervolgens werd de arbeid aan het huis Gods te Jeruzalem gestaakt . . . tot het 2de jaar der regeering van Darius, den koning der Perzen”. Nu is Ahasveros (vs. 6) Xerxes; Artahsjasta (vs. 7—23) Artaxerxes, blijkbaar de eerste van dien naam, Longimanus; derhalve de Darius van vs. 24, in wiens 2de jaar de tempelbouw hervat werd, de opvolger van Artaxerxes I, Darius II Nothus. Deze gevolgtrekking wordt nu, naar het schijnt, nog bevestigd door H. VI: 14, waar wij lezen, dat »de oudsten der Joden den tempel bouwden en voltooiden naar den raad van den God des hemels en het besluit van Cyrus en Darius en Artahsjasta, den koning der Perzen”; immers ook volgens dit vers gaat de regeering van Artahsjasta aan de voleindiging van den tempelbouw vooraf.

Hoe eenvoudig dit schijnen moge, men bemerkt toch al zeer spoedig, zoodra men slechts iets scherper toeziet, dat het niet juist kan wezen. In den aanvang van *Ezra* IV staan Zerubbabel en Jozua aan het hoofd des volks; onder

hunne leiding wordt H. V : 1 verv. de tempelbouw ernstig ter hand genomen en met allen ijver voortgezet; hoe kan dan bij mogelijkheid tusschen H. IV : 1 en V : 1 een tijdvak liggen van meer dan 100 jaren? Het plan der Joden bleef onuitgevoerd — zoo lezen wij H. IV : 5 — »al de dagen van Cyrus, den koning der Perzen, en tot de regeering van Darius, den koning der Perzen»: zeer verstaanbaar, indien Darius I bedoeld wordt, die van Cyrus slechts door de betrekkelijk korte regeering van Cambyses gescheiden is; maar hoe te verklaren, indien de Schrijver in dit vers van 529 op 424 overspringt? Ook H. VI : 14 is, van naderbij bezien, der hypothese, die wij bezig zijn te toetsen, niet gunstig. Zij wil hetgeen daar over Artahsjasta gezegd wordt in verband brengen met het vroeger omtrent hem medegedeelde. Doch wij hebben, H. IV : 8—22, niets anders aangaande hem vernomen dan dat hij bevel gaf, den tempelbouw te staken: hoe kan hij dan naast Cyrus als begunstiger van dat werk en — wat al zeer vreemd moet heeten — na Darius worden genoemd? Of is deze Darius dan weder de eerste van dien naam?

Een en ander ligt zóo voor de hand, dat het reeds door de oudste lezers van het boek *Ezra* moest worden opgemerkt en werkelijk aan hunne aandacht niet is ontsnapt¹⁾. Langen tijd heeft men gemeend, de bezwaren uit den weg te kunnen ruimen door eene andere duiding van de koningsnamen in

¹⁾ In III *Ezra* volgt op H. II : 1—14 (= *Ezra* I) in vs. 15—26 de vertaling van *Ezra* IV : 7—24; eerst H. V : 7, na de pericope over Zerubbabel aan het hof van Darius, keert de schrijver tot het Hebr. boek *Ezra* terug, dat hij nu van H. II af geregeld volgt. Daar hij dus (H. V : 69—71) ook *Ezra* IV : 3—5 overneemt, wikkelt hij zich in hope-looze tegenspraak, want de tempelbouw, die eerst onder de regeering van Darius is begonnen, wordt gestaakt tot het begin van diezelfde regeering. Intusschen blijkt uit de verplaatsing van *Ezra* IV : 7—24, dat de schrijver een oog had voor het bezwaar, dat die pericope in haar tegenwoordig verband oplevert. Wie volgens hem Artaxerxes is, die tusschen Cyrus en Darius in staat, weten wij niet. Josephus (l. c. XI : 2), die overigens III *Ezra* volgt, maakt er Cambyses van, zonder te bedenken, dat er dan geene plaats overblijft voor den Ahasveros van *Ezra* IV : 6.

H. IV. Ahasveros (vs. 6) werd Cambyses, Artahsjasta (vs. 7 verv.) Bartja of Pseudo-Smerdis — waarmede dan, naardien beiden aan Darius I voorafgaan, alle reden om aan een anderen Darius te denken verviel. Nog telt dit gevoelen enkele voorstanders ¹⁾, maar door de overgrootte meerderheid is het, en te recht, opgegeven. Namen dienen, niet om personen of zaken te verbergen, maar om ze aan te wijzen. Ahasveros en Artahsjasta zijn de Hebreeuwsche transcriptiën der inheemsche namen van Xerxes en Artaxerxes en kunnen geene andere dan deze koningen aanduiden, gelijk ze dan ook, in het boek *Esther*, elders in *Ezra* (H. VII v.) en in *Nehemia* die beteekenis hebben. Bovendien past de briefwisseling van *Ezra* IV: 7—22 allerminst bij de kortstondige regeering van den gewaanden Smerdis. Langs dezen weg, dien der afwijkende verklaring van de namen, komen wij dus niet waar wij wezen moeten.

Maar er is een ander middel. Of liever — want dit woord zou den schijn kunnen wekken, dat wij hier te doen hadden met eene vondst der verlegenheid — : wanneer wij *Ezra* IV: 8—23 nauwkeurig lezen, dan blijkt aanstonds dat die verzen daar niet op hunne plaats staan en dat dus de gevolgtrekking, uit hunne plaatsing afgeleid, moet vervallen. Waren zij het rechtstreeksche vervolg van H. IV: 1 verv. en werden zij, op hunne beurt, rechtstreeks voortgezet in H. IV: 24; V: 1 verv., dan zouden zij moeten handelen over den tempelbouw, die zoowel daar als hier aan de orde is. Doch dat is het geval niet. De briefwisseling tusschen Rehum c. s. en Artahsjasta loopt uitsluitend over de verster-

¹⁾ O. a. Rosenzweig, die in zijn laatste geschrift bij zijne vroegere verdediging van dit gevoelen volhardt (*Das Jahrhundert* u. s. w. S. 41 n.). Hij geeft toe, dat in de brieven van Rehum c. s. en van den koning niet over den tempel, maar uitsluitend over de wallen van Jeruzalem gehandeld wordt. »Bedenkt man aber, dass der Bericht von den erbittertsten Feinden, denen kein Mittel zu schlecht war, wenn sie die Gemeinde verdächtigen konnten, herrührt; dann werden wir uns über diesen Umstand nicht wundern, es vielmehr begreiflich finden, dass sie des Tempelbaues nicht erwähnen.» In deze verwachting zal R. stellig worden teleurgesteld: zonderlinger uitwerksel van de verbittering dan hij hier onderstelt is niet wel denkbaar.

king of het ommuren van Jeruzalem. Wij zullen straks zien, hoe daarvan onder de regeering van Artahsjasta sprake kon zijn. Thans blijven wij staan bij het onloochenbare feit, dat de onderhandelingen over dit onderwerp den samenhang verstoren. Natuurlijk rijst naar aanleiding daarvan de vraag: aan wien de schuld? Zijn de bedoelde verzen door een der oudste afschrijvers van *Ezra* verzet. van achter H. VI, waar zij te huis behooren, naar H. IV? of heeft de auteur zelf van *Ezra*, de zooveel jongere Kroniekschrijver, ze uit misverstand van hunnen inhoud ter onjuiste plaats ingevoegd? of, eindelijk, was die auteur zich zeer wel bewust af te wijken van de tijdsorde, en nam hij de briefwisseling met Artahsjasta h. t. p. op, omdat zij een onderwerp betrof, aan het zijne nauw verwant? Zietdaar een trilemma, waarover nog vrij wat zou te zeggen zijn. Elders heb ik partij gekozen voor het tweede alternatief ¹⁾. Doch nu laat ik de zaak geheel in het midden. Niet wegens wijziging van gevoelen, maar omdat het voor ons tegenwoordig onderwerp geheel onverschillig is, hoe men kiest: het resultaat is altijd, dat aan de verschuiving van den tempelbouw naar de regeering van Darius II Nothus het eenige argument ontvalt, dat althans den schijn voor zich had.

Immers van het beroep op *Ezra* VI : 14 kan dit, gelijk reeds werd aangetoond, niet eens gezegd worden. Zooals de tekst van dat vers luidt, vermeldt het een koning Artaxerxes, die voor den tempelbouw gunstige besluiten had uitgevaardigd. Zulk een koning kennen wij, evenwel niet uit de eerste jaren na den terugkeer en uit *Ezra* I—VI, maar uit later tijd en uit *Ezra* VII en het boek *Nehemia*. Welnu, dan zal of de schrijver of, wat wel zoo waarschijnlijk is, een jonger glossator ook aan hem hebben gedacht en naast Cyrus en Darius nog dezen weldoener van de Joden hebben vermeld, zonder te bedenken of er zich om te bekommeren, dat hij eene prolepsis beging.

Wat voor Darius II scheen te pleiten is weggevallen en Darius I als de tijdgenoot van Zerubbabel gehandhaafd. Dit

¹⁾ *HcO*. I²: 505—507.

resultaat vindt nu nog eene treffende en afdoende bevestiging in een woord van den profeet Zacharia. Het dagteekent, volgens zijne eigene mededeeling (H. I : 7), uit het 2de jaar van Darius. »Jahwe der heirscharen!» — zooluidt het (vs. 12) — »tot hoelang zult gij u niet ontfermen over Jeruzalem en de steden van Juda, op welke gij vergramd geweest zijt nu zeventig jaren?» Er is geen twijfel aan, of het begin der openbaring van die gramschap valt samen met den aanvang van de Babylonische ballingschap, hetzij dan met de wegvoering van Jojachin (597), hetzij met de verwoesting van stad en tempel (586). Inderdaad liggen er ongeveer 70 jaren — 70 is, gelijk men weet, een rond getal! — tusschen een dier beide tijdstippen en het jaar 520, het 2de der regeering van Darius I Hystaspis. De tijdgenoot van Zacharia en van Zerubbabel kan geen andere koning zijn dan deze.

Waar zulk een historisch getuigenis ons ten dienste staat, behoeven wij ons eigenlijk met waarschijnlijkheidsgronden niet in te laten. Het springt anders in het oog, dat het uitstel van den tempelbouw tot de regeering van Darius II geheel onaannemelijk moet heeten. Men bedenke toch, welk eene plaats de Jeruzalemsche tempel, althans sedert de hervorming van Jozia (621), in het leven van Israël besloeg! De eenige geleerde, die in den laatsten tijd voor Darius II gestemd en daarvan behoorlijk rekenschap gegeven heeft, is er dan ook vanzelf toe geleid om zijne thesis zoo aan te vullen, dat hare onwaarschijnlijkheid althans ten deele werd weggenomen. »Le temple reconstruit par Zorobabel» — zooluidt de titel der verhandeling van Imbert, dien ik in den aanvang naast Havet noemde. Zijne meening komt in het kort hierop neder. Straks na den terugkeer der ballingen werd onder de leiding van Sjesbazzar een tempel gesticht. Doch dit gebouw is, wij weten niet door wie en wanneer, verwoest. Eenige jaren, wellicht tientallen van jaren daarna is het herbouwd door Zerubbabel, den tijdgenoot van Darius II. In den oorspronkelijken tekst van *Ezra* VI : 14 werd die koning met name genoemd: in plaats van »Darius en Astahsjasta» moet daar gelezen wor-

den »Darius, zoon van Artahsjasta." Deze Artahsjasta, dezelfde die in *Ezr.* IV voorkomt, is dus de 1ste, Longimanns, en wel te onderscheiden van den tijdgenoot en begunstiger van Ezra en Nehemia, wiens naam dan ook anders wordt gespeld, ארתחשטא en niet ארתחשטא. Aanvankelijk zullen de stichting en de verwoesting van Sjesbazzar's tempel in het boek *Ezra* zijn beschreven; doch de herinnering aan die droevige episode was den later levenden pijnlijk, weshalve het verhaal daarvan weggelaten en zijne plaats, in *Ezra* II, door het uit *Neh.* VII overgenomen register der teruggekeerden ingenomen werd.

De wederlegging dezer — overigens met talent verdedigde — hypothese is begrepen in mijn voorafgaand betoog. De tweërlei schrijfwijze van den naam Astahsjasta beteekent niets hoegenaamd: de letters *sin* en *samech* worden *passim* in het O. Testament verwisseld; bovendien zou, al waren twee verschillende koningen bedoeld — wat wij zien zullen dat niet het geval is — toch hun naam dezelfde zijn. De verbetering van *Ezra* VI : 14 is blijkbaar »pour le besoin de la cause" aangebracht en reeds daardoor geoordeeld. Doch waartoe meer? Al konden de praemissen worden toegegeven — het tegendeel bleek ons — dan nog zou het niet vrijstaan, op die wijze de geschiedenis te reconstrueeren: de werkelijke toedracht der gebeurtenissen ware dan reddeloos voor ons verloren, en er zou niets anders overschieten, dan onze onkunde te belijden. Imbert treedt op als handhaver van het boek *Ezra*, van zijne eenheid en de juiste rangschikking zijner bestanddeelen. Doch in zijnen welmeenenden apologetischen ijver veroorlooft hij zich veel grootere afwijkingen dan de critische school die hij bestrijdt en neemt hij de toevlucht tot willekeurige onderstellingen, die geheel buiten den tekst omgaan.

III.

Wij doen thans eenige stappen vooruit. Tot recht verstand van hetgeen volgen zal herinner ik even, dat de boeken *Ezra* en *Nehemia* één auteur, of liever één redactor

hebben, ja zelfs door de Joden als één boek of als de twee deelen van één geheel worden beschouwd. Het verwondert ons dus niet, dat de onderscheidene pericopen, voorzoover zij op bepaalde jaren betrekking hebben, in chronologische orde op elkaar volgen. Over *Ezra* I—VI, die ons — met uitzondering van H. IV : 6—23, gelijk wij daareven zagen — onder Cyrus en Darius I verplaatsen, spreek ik nu niet. H. VII—X van hetzelfde boek, over Ezra's komst te Jeruzalem en de ontbinding der huwelijken met vreemde vrouwen, betreffen het 7de jaar van Artahsjasta (H. VII : 7 verv.). *Neh.* I—VII, over het ommuren van Jeruzalem door Nehemia, behooren tot het 20ste jaar van Artahsjasta (H. I : 1 ; II : 1). Daarop volgen drie hoofdstukken, H. VIII—X, waarin Ezra en Nehemia beiden handelend optreden, die dus betrekking moeten hebben òf op het genoemde 20ste òf op een volgend jaar. H. XIII, eindelijk, valt eenigen tijd, het blijkt niet hoelang, na het 32ste jaar van Artahsjasta (vs. 6 verg. V : 14).

Men zou hieruit licht kunnen afleiden, dat wij slechts behoeven te weten, wie Artahsjasta is, om aanstonds met de chronologie van al deze feiten gereed te zijn. Dat is evenwel zoo niet. Het zal straks blijken, dat niet alleen aan de geloofwaardigheid, maar ook aan de juiste plaatsing der verhalen over Ezra wordt getwijfeld. Wij moeten deze dus voorloopig laten rusten en eerst trachten vast te stellen, onder wiens regeering Nehemia te Jeruzalem gekomen is en Judea als landvoogd heeft bestuurd. In het naar hem genoemde boek zijn ons aanmerkelijke fragmenten zijner eigene gedenkschriften bewaard, zoodat wij ons bewegen op stevigen bodem.

Het toeval wil, dat van de drie Perzische koningen, die den naam Artahsjasta of Artaxerxes dragen, twee langer dan 32 jaren hebben geregeerd, Longimanus van 465 tot 424, Mnemon van 404 tot 359. Tusschen die twee moet dus worden gekozen. Verreweg de meeste geschiedschrijvers verklaren zich voor Artaxerxes I. Maar ook de 2de, Mnemon, heeft zijne voorstanders. Voorzoover deze behooren tot onzen tijd, beroepen zij zich allen op de Saulcy, van wiens verdediging dezer tijdsbepaling wij dus nu kennis nemen.

Dit kunnen wij niet doen zonder ons te verbazen over de zwakheid van het betoog ¹⁾. In Nehemia's verhaal van zijne bemoeiingen tot versterking van Jeruzalem speelt, gelijk bekend is. Sanballat, de Horoniet, als zijn voornaamste tegenstander eene belangrijke rol ²⁾. Toen nu Nehemia, na Artahsjasta's 32ste jaar, voor de tweede maal te Jeruzalem kwam, bevond hij, dat een der zonen van Jojada ben Eljasjib, den Hoozepriester, met eene dochter van dien Sanballat gehuwd was. »En ik dreef hem van mij weg» — zoo meldt hij zelf ons (H. XIII: 28) en voegt er aan toe, dat zij — d. i. de bedoelde zoon van Jojada en zijne verwanten — door de bezoedeling van het priesterschap en de schennis van het verbond met de priesters en de Levieten, strafschuldig waren geworden (vs. 29). Nu bericht ons Flavius Josephus ³⁾, dat Manasse, broeder van den Joodschen Hoogepriester Jaddus (Jaddua), in het huwelijk was getreden met Nicaso, de dochter van Sanaballetes, den Chuteër, dien de laatste Darius (III, Codomannus, 336—330, als landvoogd naar Samarië had gezonden. De Jeruzalemsche priesters keurden dit huwelijk af en stelden Manasse den eisch, dat hij of zijne vrouw verstooten of de aanspraak op de priesterlijke waardigheid opgeven zou. Manasse koos het laatste, nadat zijn schoonvader hem beloofd had, met goedkeuring van Darius, op den berg Gerizim een tempel te zullen stichten en hem tot opperpriester daarvan te zullen aanstellen. Na den slag bij Issus loopt Sanaballetes over tot Alexander en verkrijgt van hem de vergunning, die hij aan Darius had willen vragen: het nieuwe heiligdom wordt gebouwd en was reeds voltooid, toen Sanaballetes, een bejaard man, na het beleg van Gaza stierf. Manasse aanvaardt het hem toegezegde ambt, en met hem sluiten zich vele andere priesters uit Jeruzalem, die insgelijks vreemde vrouwen gehuwd hadden, bij den eeredienst op den Gerizim aan. — Aldus Josephus, die, wat aangaat de stichting van den

¹⁾ *Etude Chr nologique* etc. p. 41 svv.

²⁾ Zie beneden bl. 300 n. l.

³⁾ *Arch. Jud.* XI : 7 § 3—8 § 7.

Samaritaanschen tempel, zich zelven gelijk blijft, wanneer hij ons later mededeelt, dat deze, na 200 jaren bestaan te hebben, door Johannes Hyrcanus werd verwoest ¹⁾. Nu moet aan de Saulcy worden toegestemd, dat zijn uitvoerig verhaal en het korte bericht van Nehemia te groote onderlinge overeenkomst vertoonen dan dat zij betrekking kunnen hebben op twee verschillende feiten: hier en daar een lid van de hooge priesterlijke familie, gehuwd met eene dochter van Sanballat en deswege gedwongen Jeruzalem te verlaten. Doch ik noem het schromelijk oncritisch, het eigenhandig bericht van Nehemia in dier voege aan dat van Josephus te onderwerpen, voor een deel zelfs op te offeren, als de Saulcy dat doet. Nehemia gewaagt met geen enkel woord van de belangrijke gevolgen der uitbanning van den zoon van Jojada: blijkt daaruit niet, dat dit feit geenszins de beteekenis heeft gehad, die, als wij Josephus geheel volgen, daaraan moet worden toegekend? Nehemia spreekt over „een der zonen van Jojada ben Eljasjib, den Hoogepriester”: Manasse is, volgens Josephus, de broeder van Jaddua, de zoon dus van Joanan en de kleinzoon van Jojada; gaat het aan, het laatste ten koste van het eerste aan te nemen? Dit zou zelfs dan ongeoorloofd zijn, wanneer het verhaal van Josephus overigens geenerlei bedenking uitlokte. Doch het tegendeel is waar: het behelst meer dan éene tegenstrijdigheid en onwaarschijnlijkheid en verraadt bovendien duidelijk eene anti-Samaritaansche strekking. Sanaballees heet een Chuteër — »uit welk volk”, voegt Josephus er bij, »ook de Samaritanen zijn” — en wordt toch gezonden om Samarië als landvoogd te besturen ²⁾. Darius III, die hem zendt, aanvaardt de regeering in 336; de slag bij Issus valt in 333: hoe zullen wij de feiten plaatsen, die Josephus in dat korte tijdsverloop samenperst? Niet minder overladen zijn de 9 maanden, die aan het beleg van Tyrus en van Gaza worden besteed: binnen dien tijd wordt Alexander

¹⁾ *Arch. Jud.* XIII: 9 § 1.

²⁾ *L. c.* 7 § 2.

voor de Samaritanen gewonnen en hun tempel geheel voltooid, want terstond na het bezoek van den veroveraar aan Jeruzalem noodigen zij hem uit om ook hun heiligdom te komen zien ¹⁾. Hierbij voege men nu de anti-Samaritaansche »Tendenz». De Joden blijven Darius, nog na Issus, getrouw, stellen zich daardoor bloot aan Alexander's gramschap, maar worden door een wonder uit het dreigende gevaar gered er door Alexander zelven met gunstbewijzen overladen. Sanaballetes daarentegen, die alles aan Darius verplicht is, haast zich zijne vanen te verlaten en verkrijgt dus door verraad de vervulling van zijnen wensch; als later blijkt, dat Alexander den Joden welgezind is, dan geven ook de Samaritanen zich voor Joden uit — zooals zij plegen te doen, wanneer dit in hun belang is — zonder evenwel daardoor hun doel ten volle te bereiken.

Mij dunkt, een zoodanig verhaal mag allerm minst *implicite* worden gevolgd. En nog heb ik de gewichtigste bedenking daartegen niet genoemd. In een vroeger hoofdstuk zijner *Archaeologie* ²⁾ handelt Josephus over Nehemia. Den inhoud der eerste helft van het naar hem genoemde boek geeft hij in het kort terug, maar Sanballat noemt hij evenmin als diens medestanders Tobia en Gesjem. Dit kan niet toevallig zijn: herhaaldelijk vermeldt hij de vijandschap der naburen tegen de Joden, eens uitdrukkelijk het verzet van „de Ammonieten, Moabieten, Samaritanen en verdere bewoners van Coele-Syrië” tegen de plannen van Nehemia; hij moet dus bepaalde redenen hebben gehad, om hunne aanvoorders, inzonderheid Sanballat, met stilzwijgen voorbij te gaan. Welke die redenen waren, is niet moeilijk te gissen. Hij stelt Nehemia onder Xerxes, wien hij bij deze gelegenheid een regeeringsduur van ten minste 28 jaren toedicht, op aanmerkelijken afstand derhalve van Darius Codomannus, wiens tijdgenoot zijn Sanaballetes is. Wel maakt hij nu dezen tot een oud man, als wilde hij eene kleine opening laten voor zijne vereenzelviging met Nehemia's tijdgenoot;

¹⁾ L. c. 8 § 6.

²⁾ L. c. 5 § 6—8.

maar hij waagt het toch niet, dezen te noemen. Met andere woorden: hij is zich niet onbewust van den strijd tusschen zijn eigen verhaal en het authentieke verslag van Nehemia, dat hij daarom ten deele terughoudt.

Het antwoord op de vraag, uit welke bron het verhaal van Josephus geput en welk gedeelte daarvan door hem zelve bedacht is, moeten wij schuldig blijven. Maar dit staat nu vast, dat het onverantwoordelijk heeten mag, de chronologie van het boek *Nehemia* daarnaar eenvoudig te regelen. Diens eerste komst in Judea — 20ste jaar van Artaxerxes II — zou dan vallen in 384, zijne tweede landvoogdij na 372 — altijd dus nog ruim 30 jaren vóór het door Josephus aangewezen tijdstip. Doch dit bezwaar is gering in vergelijking met de andere, die ik in het licht gesteld heb: Josephus verdient het vertrouwen niet, dat wij hem moeten schenken om Nehemia's bericht naar het zijne te wijzigen en diens leeftijd naar zijne *data* te bepalen.

Misschien stond ik te lang bij Josephus stil. Want wij hebben in Nehemia's eigen verhaal eene aanwijzing, die luide voor Artaxerxes I getuigt en, mijns inziens althans, Artaxerxes II volstrekt buitensluit. Als hij te Jeruzalem komt, is Eljasjib Hoogepriester: onder de deelnemers aan den opbouw van Jeruzalem's muren staat deze, met zijn ambtstitel, bovenaan (H. III : 1). Ruim 12 jaren later bekleedt hij, naar het schijnt ¹⁾, die waardigheid nog. Nu is Eljasjib zoon van Jojakim en kleinzoon van Jozua, den tijdgenoot van Zerubbabel. Dat wil zeggen: hij moet omstreeks het midden van de 5de eeuw Hoogepriester zijn geweest, en Nehemia in het 20ste jaar van den 1sten Artaxerxes (445) landvoogd zijn geworden. Daarentegen liggen

¹⁾ Uit *Neh.* XIII kan dit niet met volstrekte zekerheid worden opgemaakt. „De Hoogepriester”, vs. 28, kan evenzeer op Jojada b. Eljasjib, als op Eljasjib slaan. Uit vs. 5—7 blijkt, dat Eljasjib tijdens de afwezigheid van Nehemia nog in leven was, maar vóór diens terugkomst kan hij door zijn zoon zijn opgevolgd. Vs. 4 zou waarschijnlijk hieromtrent zekerheid geven, indien wij het verstonden. Doch de tekst is geschonden en wordt door de verandering van בלשכת in בלשכת (Bertheau) niet hersteld.

tusschen 520, toen Jozua zeker in functie was, en 384, het 20ste jaar van Artaxerxes II, 136 jaren. De Saulcy laat dit niet onopgemerkt. »C'est un intervalle bien long, il faut l'avouer" — zoo schrijft hij ¹⁾ — »puisque la durée moyenne des pontificats fut d'à peu près trente-trois ans dans la descendance de Jeschoua. Mais si nous admettons que les trois premiers grands prêtres de cette famille aient vécu plus de quatre-vingt ans, et si Jeschoua était fort jeune lors de son arrivée, nous reconnaitrons qu'il n'y a rien d'impossible à ce que le grand prêtre Eliaschib ait encore été vivant, lors de la reconstruction des murailles, en l'an 384. Nous nous inclinons d'ailleurs devant le texte biblique et nous admettons, sans hésiter, que le grand prêtre Eliaschib prit part à cette reconstruction". Maar indien nu »le texte biblique" zwijgt en onze onderwerping gevraagd wordt voor eene combinatie van Neh. XIII: 28 met een verdacht verhaal van Josephus, die wij reeds als willekeurig hebben leeren kennen? Dan zullen wij zonder aarzeling die onderwerping weigeren en ons houden aan de gewone chronologie: Nehemia tijdgenoot van Artaxerxes I.

Dit wordt nu nog van eene andere zijde bevestigd. Wij herinneren ons de briefwisseling tusschen Rehum c. s. en Artahsjasta, ten gevolge waarvan de bouw van Jeruzalem's wallen met geweld gestuit wordt (*Ezra* IV: 8—23). Deze Artahsjasta is stellig Longimanus, want hij volgt in *Ezra* IV onmiddellijk op Ahasveros d. i. Xerxes (vs. 6). Maar hij is tevens identisch met den Artahsjasta van Nehemia, wiens bemoeiing met Jeruzalem's muren ons eerst recht duidelijk wordt, wanneer wij haar beschouwen als het vervolg op — maar tevens als de intrekking van — den maatregel, op aandrang van Rehum c. s. en op last van Artahsjasta genomen. Dit is op zeer verdienstelijke wijze laatstelijk door van Hoonacker in het licht gesteld ²⁾, wiens voorstelling van den

¹⁾ *Etude chronologique* etc. p. 52 s.

²⁾ L. c. p. 14—23. Ook Rosenzweig (*Das Jahrhundert* u. s. w. S. 105 n.) is van oordeel, dat de muren van Jeruzalem vóór Nehemia niet hersteld zijn geweest.

gang der feiten ik gaarne overneem, ook waar zij in bijzonderheden afwijkt van mijne eigene vroegere opvatting ¹⁾. Jeruzalem dan werd na den terugkeer der ballingen wel bevolkt, maar niet ommuurd: het aantal inwoners was niet groot; de omstandigheden waren ongunstig, en de beschikbare krachten werden aanvankelijk door den tempelbouw geheel in beslag genomen. Op den duur was evenwel die toestand niet alleen pijnlijk voor het nationaal gevoel, maar ook gevaarlijk voor de burgers der hoofdstad, vooral omdat de verhouding tot de naburen alles behalve vriendschappelijk was. Of reeds spoedig na de voltooiing van den tempel pogingen tot verbetering zijn beproefd, weten wij niet; met gunstig gevolg werden zij in geen geval bekroond. Doch onder de regeering van Artaxerxes I sloeg men de handen ijverig aan het werk: waarom toen juist, en wel na het 7de jaar van dien koning, zullen wij straks zien. De vertegenwoordigers van de Perzische oppermacht in die streken, Rehum c. s., zien daarin iets nieuws, eene poging om Jeruzalem weer te maken tot hetgeen het in vorige eeuwen geweest was, de sterke hoofdstad van een zelfstandig rijk. In dien geest schrijven zij aan den koning, die zich door hen laat overhalen en hun gelast, het werk te doen staken — een gebod, waaraan zij gretig voldoen, „met den sterken arm en met geweld”, gelijk het heet (H. IV: 25), zoodat ongetwijfeld vernield werd wat reeds aanvankelijk was opgebouwd. Hierbij sluit zich nu het verhaal van Nehemia onmiddellijk aan. Hij was niet onkundig gebleven van hetgeen er in Jeruzalem gaande was, want als hij volksgenooten ontmoet, die van daar komen, is zijn eerste woord eene vraag om inlichting aangaande den toestand ook in de hoofdstad. Nu verneemt hij, dat de Joden in groote ellende en smaad verkeerden en dat de wal van Jeruzalem verscheurd is en hare poorten verbrand zijn (H. I: 2 v.). Het vervolg is bekend: Nehemia vernurwt den koning, wordt door hem, met uitgebreide volmacht bekleed, naar Judea gezonden en slaagt er in, Jeruzalem van wallen en poorten te voor-

¹⁾ *HecO.* I: 507 v.

zien. — Het aaneensluiten van de twee verhalen, die overigens van elkander onafhankelijk zijn, is inderdaad treffend en een niet te versmaden bewijs, dat onze chronologische rangschikking van de feiten de ware is.

— Voordat wij nu van Nehemia tot Ezra overgaan, nog een paar opmerkingen, die ons straks te stade zullen komen.

1o. De eerste betreft de toenmalige verhouding van de Joden tot hunne naburen. Nehemia's gedenkschriften zijn vol van klachten daarover en van bijzonderheden, waardoor ze worden toegelicht. Sanballat, de Horoniet, Tobia, de dienaar (van den Perzischen koning), de Ammoniet, en Gesem of Gasmu, de Arabier, staan aan het hoofd zijner tegenstanders en doen wat zij kunnen om de versterking van Jeruzalem te verhinderen en zijne plannen tot verheffing van de Joodsche nationaliteit te verijdelen ¹. Als de volkstammen, waarover zij het bewind voeren, worden genoemd de Samaritanen, de Arabieren, de Ammonieten en de Asdodieten ²). Al kunnen wij nu de oorzaken van deze vijandschap niet in bijzonderheden nagaan, bevreedden kan zij ons daarom niet: aanleiding tot wrijving en twist was er in overvloed, en als »de zonen der gola" zich afzonderden en nu ook afsloten, dan lag het in den aard der zaak, dat de andere stammen zich verbonden en gezamenlijk tegen hen keerden. Maar wèl is het opmerkelijk, dat Sanballat en de zijnen onder de Joden zelve hunne medestanders en vrienden hebben en met sommigen hunner vermaagschapt zijn. De profeet Semaja, de profetes Noadja en nog andere profeten waren, volgens Nehemia ³), door Sanballat en Tobia omgekocht en bewijzen, indien dit waar is, niet, dat er onder de Joden eene partij bestond, met eigen overtuiging en leuze, die zich tegen Nehemia aankante. Toch was er zulk eene partij. Aanzienlijke Joden hielden briefwisseling met Tobia, den Ammoniet, en maakten daarvan ook voor Nehemia geen geheim; Tobia was gehuwd met eene dochter van Sechanja uit het geslacht

¹) H. II: 10, 19 v.; IV: 1 verv.; VI: 1 verv.

²) H. IV: 7.

³) II. VI: 10—14.

Arach, zijn zoon Johanan met eene dochter van (den priester of Leviet) Mesjullam ben Berechja ¹⁾). Voor denzelfden Tobia was, door den Hoogepriester Eljasjib, een vertrek van den tempel tot woning ingericht, in Nehemia's oogen een gruwel, waaraan hij dan ook, straks na zijne tweede komst te Jeruzalem, een einde maakte ²⁾). Over het huwelijk van Eljasjib's kleinzoon met eene dochter van Sanballat ³⁾) is reeds gesproken. Dit zijn, gelijk terstond in het oog valt, eigenaardige verhoudingen, waaraan wij bij het onderzoek dat ons nog rest indachtig moeten blijven.

2°. Zoo ook, ten andere, aan het feit, dat Nehemia zelf Ezra vermeldt als te gelijk met hem, bij den opbouw der wallen, te Jeruzalem aanwezig. Het is bekend, dat beide mannen in het bericht over de groote vergadering, *Neh.* VIII—X, naast elkander staan. Doch dat bericht is niet door een van beiden opgesteld en wordt door velen niet voor geloofwaardig gehouden. Zooveel te meer beteekent dan het noemen van Ezra door Nehemia zelven. De voltooiing van de muren wordt met eene godsdienstige plechtigheid gevierd. Van één punt uit gaan, in tegenovergestelde richting, twee zangkoren uit, om elkander in den tempel te ontmoeten; elk zangkoor wordt gevolgd door de helft van de feestvierende menigte; aan de spits van de eene helft gaat Nehemia zelf, aan die van de andere, naast Hoshaja, een leek, »Ezra, de schriftgeleerde'' ⁴⁾). Zoo althans wordt de niet bijzonder duidelijke beschrijving gewoonlijk opgevat; volgens eene andere verklaring is Ezra de voorganger van een onderdeel der eene helft, dat uit de dienstdoende priesters en Levieten bestaat ⁵⁾). Hoe dit zijn moge, Ezra is tegen-

¹⁾ H. VI: 17—19.

²⁾ H. XIII: 4—9.

³⁾ H. XIII: 28 v.

⁴⁾ H. XII: 32—36. Verg. de commentaren van Keil, Reuss en Bertheau-Ryssell.

⁵⁾ In dat geval slaat »voor hen uit'', aan het slot van vs. 36, niet op vs. 32—36 in hun geheel, maar op vs. 35, 36.

woordig en bekleedt eene eereplaats. Er zijn geene termen om, met Stade ¹⁾, de vermelding van zijnen naam aan een omwerker van Nehemia's bericht toe te schrijven. Ik durf niet ontkennen dat de Kroniekschrijver, die gaarne over godsdienstige plechtigheden uitweidt, hier en daar iets heeft toegevoegd, maar dan toch niet dezen trek, die tot de opsiering niets bijdraagt ²⁾.

IV.

Het zou dwaasheid zijn te ontkennen, dat de oud-testamentische berichten over Ezra ons een moeilijk probleem voorleggen. Konden wij dit vroeger voorbijzien of ons met schijnbare oplossingen tevreden stellen, thans is dat niet langer mogelijk. Van meer dan éene zijde zijn wij op de bezwaren, die zich hier voordoen, opmerkzaam gemaakt, en aan de ernstige overweging daarvan kunnen wij ons niet meer onttrekken. Zie hier, zoo kort mogelijk samengevat, de voornaamste moeilijkheden!

In het 7de jaar van Artahsjasta — d. i., te oordeelen naar de plaatsing der verhalen, van denzelfden koning, die in zijn 20ste jaar Nehemia tot landvoogd aanstelde, in 458 derhalve — trok de priester en schriftgeleerde Ezra, aan het hoofd eener talrijke schare van Joodsche ballingen, uit Babyionië naar Jeruzalem. Volgens een in de Arameesche taal medegedeeld bevelschrift (*Ezra* VII: 12—26), dat sterk Joodsch gekleurd is, was hij door den koning met zeer uitgebreide volmacht bekleed en belast met het overbrengen van aanzienlijke gaven voor den tempel, hem door den koning zelven en zijne grooten, maar ook door zijne volksgenooten toevertrouwd. De tocht naar Jeruzalem wordt voorspoedig volbracht en de tempelschat met die giften verrijkt.

¹⁾ L. c. II: 175 n. 3.

²⁾ De Kroniekschrijver geeft Ezra gewoonlijk zijn dubbelen titel: de priester, de schriftgeleerde (*Neh.* XII: 26; *Ezr.* VII: 11 v. 21). Zoo heet hij ook *Neh.* VIII: 10.

Terstond daarop wordt aan Ezra medegedeeld, dat vele Joden, ook aanzienlijke mannen, priesters en Levieten, huwelijken met niet-Israëlitische vrouwen hebben aangegaan. Dit vervult hem met ontzetting. Hij belijdt openlijk de zonde van zijn volk en smeekt Jahwe om ontferming. Door dat gebed in het hart gegrepen, dringt de om hem verzamelde menigte er op aan, dat hij de hand aan het werk sla om het kwaad uit te roeien. In eene daarna belegde volksvergadering wordt besloten, dat de vreemde vrouwen zullen worden verstooten, en de uitvoering van dit besluit geregeld. Bij onderzoek blijkt, dat in het geheel 113 mannen, wier namen ons worden medegedeeld, verboden huwelijken hadden aangegaan. — Wat gebeurt er nu verder? Daarentrent vernemen wij niets: de lijst der overtreders besluit het boek *Ezra*; over het gebruik van de uitgebreide koninklijke volmacht gemaakt niet één woord. Als 13 jaren later Nehemia ten tooneele verschijnt, is insgelijks, aanvankelijk althans, geen spoor van Ezra te ontdekken. De briefwisseling tusschen Rehum c. s. en Artahsjasta, de naaste aanleiding tot Nehemia's komst, schijnt geene ruimte te laten voor de gunstige beschikkingen van dien koning omtrent Ezra en zijne kolonie. In het bericht over den opbouw van Jeruzalem's wallen komt zijn naam niet voor. Nehemia noemt hem niet onder zijne voorgangers, of liever: zondert hem niet uit, wanneer hij (H. V : 15) over die voorgangers klaagt. Van zijne hervorming is alsmede geen spoor overgebleven: huwelijksverbintenissen met vreemden zijn, gelijk wij ons herinneren, aan de orde van den dag; Nehemia is er tegen, maar bestrijdt ze (H. XIII : 25—27, 28 v.) zonder zich te beroepen op het plechtige verdrag, onder Ezra's leiding aangegaan. Na dit beteekenisvolle stilzwijgen — men zou het eene volledige eclips van Ezra kunnen noemen — is nu zijne wederverschijning alleszins bevreemdend, eerst zijn optreden bij de inwijding van de muren (H. XII : 36), daarna zijne deelneming aan de groote vergadering (H. VIII—X), in vereeniging met Nehemia (H. VIII : 9; X : 2). Hoe hangt dit samen met al wat voorafgaat? Is het te verwonderen, dat deze samenwerking reeds zeer vroeg aanstoot

gegeven heeft en dat men haar, op meer dan éene manier, heeft trachten uit den weg te ruimen ¹⁾?

Hoe men zich op dood eenvoudige wijze van al deze moeilijkheden afmaakt, kunnen wij bij Vernes nalezen ²⁾. De gezamenlijke berichten over Ezra zijn, volgens hem, apocrief, zoowel het verhaal van zijne zending door Artahsjasta en zijne eerste verrichtingen te Jeruzalem (*Ezra* VII—X), als dat over de voorlezing van de wet in de groote vergadering en hare gevolgen (*Neh.* VIII—X). Het is mogelijk, dat iemand van dien naam bestaan en in exclusieve richting te Jeruzalem gewerkt heeft, maar de belangrijkheid van zijn persoon en zijn invloed zijn dan in de berichten over hem schromelijk overdreven, en bovendien is hij geantedateerd, want vóór of te gelijk met Nehemia kan hij niet zijn opgetreden, wèl later op de door hem gelegde grondslagen hebben voortgebouwd. Stel den historischen Ezra voor den Ezra der legende in de plaats, en alles is in orde.

Ja, maar tot welken prijs! Zoo wordt de knoop niet ontward, maar doorgehakt. In *Ezra* VII—X zijn fragmenten van Ezra's gedenkschriften opgenomen, herkenbaar aan het gebruik van den 1sten persoon enkelvoud en niet minder aan hun spraakgebruik en het eigenaardig type van vroomheid, dat er in doorstraalt ³⁾: zou dat literarische inkleeding zijn en, zoo ja, wat kan daarmede dan zijn beoogd? Op deze vragen ontvangen wij van Vernes geen antwoord; ze worden niet eens gesteld. Evenmin vernemen wij, hoe over de vermelding van Ezra door Nehemia

¹⁾ Zie hierover den commentaar van Bertheau-Ryssel S. 263 ff. — Niemand gaat hierbij radicaler te werk dan Hitzig, die in zijne *Gesch. d. V. Israel* (1869) den naam van Nehemia in *Neh.* VIII—X schrapt, de eene helft van dat verhaal (*Neh.* IX: 4—X) met *Ezra* III in verband brengt, de andere (*Neh.* VIII: 1—IX: 3) onmiddellijk op *Ezra* VIII laat volgen en de vermelding van Ezra in *Neh.* XII: 26, 36 als onhistorisch verwerpt.

²⁾ *Précis* etc. p. 579 ss.

³⁾ Verg. *HecO.* I²: 495.

(H. XII : 36) moet worden geoordeeld. Ook *Neh.* VIII—X wordt zonder den minsten omslag op zijde geschoven, en dat terwijl voor de geloofwaardigheid van dit verhaal zoo sterke overwegingen pleiten, die ik thans niet behoef te herhalen ¹⁾ Zulk verwerpen op grond van vage indrukken, waarbij sprekende feiten onverklaard worden gelaten, kan op den naam van critiek geen aanspraak maken.

Langs dezen weg bereiken wij dus het doel niet. Doch nu heeft voor korten tijd van Hoonacker ons een anderen gewezen. Bij hem geen zweem van twijfel aan de geloofwaardigheid der berichten. Hij erkent dus, dat Ezra op het feest der inwijding van de wallen eene rol gespeeld en in de groote vergadering de wet voorgelezen heeft; hij neemt evenzeer aan, dat Ezra eene tweede karavaan van ballingen naar Jeruzalem geveerd en daar de verboden huwelijken ontbonden heeft; zelfs het edict van den Perzischen koning houdt hij voor volkomen authentiek. Maar — en ziethier het eigenaardige van zijne opvatting — hij rangschikt de feiten in de orde, waarin ik ze daar noemde. Of, om zijne eigene woorden te gebruiken: »Les événements racontés *Esd.* VII s. ne se rapportent pas au premier séjour du scribe juif à Jérusalem; c'est la seconde fois qu'il y arrive; car le retour mentionné au Chap. VII ne tomba pas en la 7e année d'Artaxerxès I, c'est-à-dire vers 458, mais en la 7e année d'Artaxerxès II, donc vers 398 ²⁾." — Hoe hierover te oordeelen?

Het is niet meer dan billijk, dat wij beginnen met ons even in te denken in de opeenvolging der gebeurtenissen naar deze voorstelling. Als Nehemia te Jeruzalem komt, vindt hij daar Ezra, hetzij dat deze er altijd had gewoond, hetzij dat hij vóór hem uit Babel daarheen was verhuisd ³⁾.

¹⁾ Zie ald. bl. 509—511.

²⁾ Ontleend aan het *Sommaire analytique* p. II; verg. p. 28 svv.

³⁾ Van Hoonacker p. 63 svv. Zie vooral p. 66 n. 4: »A la question traitée dans ce paragraphe, se rattache aussi celle du silence gardé par le livre de Néhémie sur la date ou les circonstances auxquelles il faut rapporter dans notre hypothèse la première arrivée d'Esdras à Jérusalem.

Ezra moet toen reeds een man van eenige beteekenis zijn geweest, getuige èn de plaats, hem bij het inwijlen van de muren aangewezen, èn de rol, die hij in de groote vergadering vervult. Hier is evenwel Nehemia de hoofdpersoon ¹⁾ en bepaalt zich de taak van Ezra tot het voorlezen en verklaren van de wet, het eigenlijke werk van den schrif geleerde ²⁾. Wat nu daarna met hem gebeurd is, kunnen wij slechts gissen. Dit alleen staat vast, dat hij terugkeerde of vertrok naar Babylonië, waar wij hem onder de regeering van Artaxerxes II aantreffen. In het 7de jaar van dien koning past de tocht zijner karavaan naar Jeruzalem bijzonder goed ³⁾, gelijk het eliet te zijnen gunste althans niet strijdt met hetgeen ons overigens aangaande Artaxerxes II bekend is ⁴⁾. Ezra's houding te Jeruzalem onderstelt de pogingen van Nehemia tot wering van de vreemde bestanddeelen uit de gemeente, waarvan zij de uiterste consequentie vertegenwoordigt ⁵⁾, en is overigens de houding van een oud man: hij weeklacht over de zonden zijns volks; anderen nemen het initiatief tot herstel van het kwaad; het is eerst op hun aansporen, dat hij handelend optreedt ⁶⁾.

Esdras arriva-t-il en compagnie de Néhémie? Était-il arrivé auparavant p. e. avec les colons dont parle *Ezdr.* IV. 12? Nous n'en savons rien; les considérations qui précèdent ont fait voir qu'à l'époque de Néhémie, Esdras était loin d'être le personnage qu'il devint dans la suite; qu'il n'y a donc pas lieu de s'étonner de l'ignorance dans laquelle les textes nous ont laissés à cet égard. — Rien du reste ne s'oppose à la supposition qu'Esdras fût né à Jérusalem même, d'ascendants revenus dans la Judée sous la conduite de Zorobabel; il était issu en effet de la famille des grands prêtres. En ce cas il ne devrait pas être question d'une double *arrivée*, mais seulement d'un double *séjour* d'Esdras à Jérusalem".

1) L. c. p. 63 s. In *Neh.* VIII: 9 zijn Ezra en de Levieten waarschijnlijk later ingevoegd en was dus oorspronkelijk Nehemia alleen subject (p. 64).

2) L. c. p. 63: "Esdras est ici le personnage principal, oui, mais uniquement parceque tout le chapitre [*Neh. V II*] est consacré au récit de la lecture de la loi, qui est par elle-même une *fonction très secondaire*!"

3) Niet alzoo in het 7de jaar van Artaxerxes I; l. c. p. 68 ss., 71 s.

4) L. c. p. 72 s.

5) L. c. p. 28—57, die in haar geheel moeten worden nagelezen.

6) L. c. p. 85, met beroep op ilalévy, *Esdras et le code sacerdotal*, *Revue de l'hist. des religions* IV: 31 s.

Natuurlijk ligt de eigenlijke aanbeveling van deze rangschikking der feiten, volgens haar auteur, hierin, dat zij de bezwaren opheft, aan de traditioneele opeenvolging verbonden. Maar bovendien vindt zij steun in een kleinen trek van het verhaal over Ezra's wedervaren te Jeruzalem. Na de openlijke verootmoediging over de bondschennis der go'a trekt hij zich terug in het vertrek van Johanan ben Eljasjib" (*Ezr.* X: 6), gelijk algemeen erkend wordt: een der talrijke bijvertrekken (לִטְוָה) van den tempel. Maar wie is Johanan ben Eljasjib, wiens naam die kamer draagt? Volgens van Hoonacker ¹⁾, hierin door anderen voorgegaan ²⁾, niemand anders dan de Hoogepriester Johanan — eigenlijk niet de zoon, maar de kleinzoon van Eljasjib, zoodat zijn stamboom niet volledig wordt opgegeven, met deze fde ellipse trouwens als *Neh.* XII: 23, waar evenzeer de naam van zijn vader, Jojada, ontbreekt. Alleen als Hoogepriester kan deze Johanan in of aan den tempel een eigen vertrek hebben gehad. Maar dan valt ook Ezra's komst te Jeruzalem — niet vóór de landvoogdij van Nehemia, wiens tijdsgenoot Eljasjib was, maar — geruimen tijd daarna, in het 7de jaar van Artaxerxes II.

Bij ditzelfde punt wil ik mijne critiek der hoogst vernuftige hypothese aanvangen. De gevolgtrekking, uit »het vertrek van Johanan ben Eljasjib" afgeleid, gaat niet op. De analogie verbiedt ons volstrekt niet aan te nemen, dat een der tempelvertrekken den naam droeg van een ander persoon dan den fungeerenden Hoogepriester, hetzij dan van een gewoon priester, hetzij ook van een leek ³⁾. Zulk een

¹⁾ L. c. p. 35—38.

²⁾ Zie o. a. M. Vernes, *Précis* etc. p. 534 n. 2.

³⁾ De plaatsen, die hier in aanmerking komen, zijn verzameld en toegelicht door Böttcher, *Proben alttest. Schrifterklär. u.* S 322—324. »De l. van Nethannelech, den eunuch," wordt vermeld 2 *Kon.* XXIII: 11; »de l. van de zonen van Hanan ben Gedalja, den god-man," en die »van Mesulam ben Sjafan, den dorpelwachter" *Jer.* XXXV: 4; zie ook *Jer.* XXXVI: 10, 12; *Neh.* III: 20. Van Hoonacker l. c. had zeker deze plaatsen, althans *Je.* XXXV: 4a, niet voor den geest, toen hij beweerde, dat de woorden »de l. van Johanan ben Eljasjib" niets anders

kan »Johanen ben Eljasjib» geweest zijn, want beide namen zijn, ook in den na-exilischen tijd, volstrekt niet onge-
 woon ¹⁾. Het is zelfs onwaarschijnlijk, dat de Hoogepriester
 wordt bedoeld, want in dat geval zou zijn titel wel niet
 zijn verzwegen, te minder omdat de gastvrijheid, in de ge-
 geven omstandigheden aan Ezra verleend, groote beteekenis
 had. Niettemin, het worde volmondig erkend, de mogelijk-
 heid, dat de kleinzoon van Nehemia's tijdgenoot den auteur
 van *Ezra* X voor oogen stond, is niet buitengesloten. Doch
 zelfs die mogelijkheid komt der hypothese niet ten goede,
 want dat hoofdstuk is niet van Ezra's hand, maar van een
 later schrijver, die het bedoelde vertrek kan hebben aange-
 duid met den naam, waaronder het bij zijne tijdgenooten
 bekend stond ²⁾.

Is hiermede het eenige stellige bewijs voor de verplaat-
 sing van *Ezra* VII—X naar een later tijdstip vervallen, dan
 mogen wij nu vragen, of die verplaatsing de waarschijnlijk-
 heid voor zich heeft. Het tegendeel blijkt het geval te zijn.
 Zij brengt onderscheiden bezwaren met zich, die, samenge-
 nomen, onoverkomelijk mogen heeten.

10. Zij laat geheel onverklaard wat ons aangaande Ezra's
 samenwerken met Nehemia wordt verhaald. Wat beweegt
 dezen, den schriftgeleerde bij het feest der inwijding van de
 muren eene eereplaats aan te wijzen? Met welk recht gaat
 Ezra in de groote vergadering voor? Al wat hem aanspraak
 geven kon op deze onderscheidingen ³⁾ behoort, volgens de

kunnen beteekenen dan »la *lischka appartenant*, ou affectée à Johanen le
 fils d'Eliaschib», en zich tot staving hiervan beriep op de toevoeging van
 »ben Eljasjib» aan den naam Johanen. »Si l'auteur n'avait eu en vue
 que de déterminer le lieu où se rendit Esdras, en le désignant sous un
 nom qui lui était devenu propre en quelque sorte, il n'aurait pas même
 songé à indiquer le nom du père de Johanen: la chose eût été superflue».
 Toch schrijft Jeremia evenzoo II. XXXV: 4a.

¹⁾ In het O. T. dragen 16 personen den naam Johanen, waarvan 6,
 met den Hoogepriester 7, behooren tot den na-exilischen tijd (1 *Kron.*
 III: 24; *Ezra* VIII: 12; X: 28; *Neh.* VI: 18; XII: 13, 42); 7 perso-
 nen den naam Eljasjib, waaronder 3 na-exilische (*Ezra* X: 24, 27, 36).

²⁾ Verg. Bertheau-Ryssell S. 121 f.; Stade l. c. II: 153 n. l.

³⁾ Als ik mij zoo uitdruk, ook ten aanzien van *Neh.* VIII—X, dan

nieuwe hypothese, tot veel latere jaren. Ezra, quā tijdge-
noot en medestander van Nehemia, laat zij, om zoo te zeg-
gen, uit de lucht vallen.

20. Zij verplicht ons, hem bij zijnen tocht naar Jeruzalem
als aanvoerder der terugkeerende ballingen een onmatig
hoogen leeftijd toe te kennen. In het 7de jaar van Ar-
taxerxes II waren er sedert Nehemia's optreden als land-
voogd 47 jaren verlopen en moet dus Ezra, die toch toen
hij met dezen samenwerkte geen jongeling kan zijn geweest,
den ouderdom van 80, zoo niet van 90 jaren hebben be-
reikt! Al moest worden toegegeven, wat ik voor mij niet
kan doen, dat zijne houding te Jeruzalem weinig energie
verraadt ¹⁾, een afgeleefd grijsaard wordt ons toch in *Ezra*
VII—X zeker niet geteekend.

30. Indien èn Nehemia's landvoogdij èn de groote ver-
gadering onder zijne en Ezra's leiding chronologisch voor-
afgaan aan de gebeurtenissen, in die hoofdstukken beschre-
ven, dan beveemdt het ons alleszins, dat daarop in het
geheel niet wordt teruggewezen. De huwelijken met niet-
Israëlietische vrouwen waren dan in strijd met de geheele
strekking van Nehemia's bestuur en met de plechtige be-
lofte, door de vertegenwoordigers des volks afgelegd ²⁾. Wie

plaats ik mij op het standpunt van van Hoonacker (verg. bl. 306
n. 2). Naar mijn eigen oordeel is Ezra in de groote vergadering wel
degelijk de hoofdpersoon, al neemt de landvoogd Nehemia als zoodanig
de eerste plaats in. De voorlezing van de wet is in die vergadering
niet iets bijkomstigs, maar het doel waarmede zij is belegd en de *conditio*
sine qua non van het resultaat, dat er door wordt bereikt. De man,
die de wet te voorschijn brengt en in de lezing voorgaat, is niet een
ondergeschikt dienaar, maar de leidsman en de ziel van de geheele sa-
menkomst. In LXX gaat aan het gebed *Neh. IX: 6—37* vooraf: *Καὶ*
εἶπεν ὁ Εὐδραξ. Zie de verdediging van deze lezing bij Stade l. c.
II: 178 n. 1.

¹⁾ Verg. mijne opmerkingen daarover, tegen Halévy (boven bl. 306
n. 6), in de *Revue de l'hist. des religions* XIII: 345 en *Volksgodsdienst en*
Wereldgodsdienst bl. 273 v.

²⁾ Verg. *Neh. XIII: 23—27, 28; X: 31*. Op de verbintenis tot naleving
van de Mozaïsche wet (vs. 30) volgt hier onmiddellijk de belofte, „dat
wij onze dochters niet zullen geven aan de volkeren des lands en hunne
dochters niet zullen nemen voor onze zonen”.

zou dat ooit uit *Ezra* IX v. hebben opgemaakt? Zooveel is zeker, dat de auteur dier hoofdstukken van die antecedenten geen kennis draagt.

4°. Eindelijk nog één bezwaar, in mijne schatting het gewichtigste. Er komen in *Ezra* VII—X tal van eigennamen voor, die zich leenen tot vergelijking met die, welke in Nehemia's gedenkschriften of elders in het naar hem genoemde boek worden genoemd. Bij de vereenzelviging van die der eerste met die der tweede groep zouden wij licht kunnen mistasten, omdat de homonymen lang niet zeldzaam zijn. Hier en daar blijft zij dan ook twijfelachtig; het „voor” en „tegen” wordt in die gevallen het best in eene aanteekening besproken ¹⁾. Doch zeer zeker en tevens opmerkelijk is het volgende. Tot de Joden, die een onwettig huwelijk hebben aangegaan, behoort (*Ezra* X : 31) Malkia uit het geslacht Harim: aan den opbouw der wallen van Jeruzalem neemt, volgens Nehemia's opgave (*H.* III : 11), Malkia ben Harim deel. Bij zijne aankomst in de hoofdstad draagt Ezra, volgens zijn eigen getuigenis (*Ezra* VIII : 33), de tempelgaven over aan den priester Meremôth ben

¹⁾ Van Hoonacker zelf (p. 83 s.) maakt opmerkzaam op *Neh.* X : 7, waar de priester of priesterfamilie Daniël voorkomt onder de teekenaars van de verbondsacte. In de lijst *Neh.* XII : 1—7 verg. 12—21 vinden wij dien naam niet terug, maar wel *Ezra* VIII : 2. onder de familieën, die met Ezra naar Jeruzalem optrekken. Gewoonlijk wordt dan ook de Daniël van *Neh.* X : 7 met dien van *Ezra* VIII : 2 vereenzelvigd. Inderdaad is daar niets tegen, indien Ezra's kolonie eenige jaren vóór de sluiting van het verbond te Jeruzalem was aangekomen. V. H., die dit ontkent, tracht nu aan te toonen, dat *Neh.* X : 7 ons tot die rangschikking van de feiten niet dwingt: aan de zuiverheid van de lezing kan worden getwijfeld; de overeenkomst der namen kan toevallig zijn enz. Inderdaad is die éene naam op zich zelve niet afdoende. Maar hoe, indien, gelijk hierboven wordt aange-toond, andere namen ons leiden tot dezelfde conclusie? — Opmerking verdient nog, dat Jozabad en Kelaja of Kelita, twee Levieten die vreemde vrouwen hadden getrouwd (*Ezra* X : 23, ook *Neh.* VII : 7 genoemd worden onder Ezra's helpers in de groote vergadering. Wellicht vinden wij ook Mesjullam en Sjabbethai, den Leviet, *Ezra* X : 15 vermeld, *Neh.* VIII : 4, 7, terug — tenzij die beide mannen t. d. p. voorkomen als tegenstanders van Ezra. Zie daarover beneden bl. 317 n. 1.

Uria, dien wij wederom als ijverig deelnemer aan den bouw der muren in Nehemia's lijst (II. III : 4, 21) terugvinden ¹⁾. Dit zijn, gelijk ieder ziet, ongezochte en daarom te meer treffende punten van aanraking, die intusschen met de gewijzigde rangschikking der feiten even stellig in strijd zijn, als zij met de traditioneele opeenvolging overeenkomen. De onderstelling, dat Malkia en Meremôth beiden nagenoeg 50 jaren na het ommuren van Jeruzalem in leven waren en toen de rol vervullen, die hun in *Ezra* VIII en X wordt toegeschreven, is bijna ongerijm.

— Zoo zijn wij dan wel verplicht, de onzetting die men ons voorslaat af te wijzen. Dat redmiddel is even verwerpelijk als de gewelddadige oplossing, ons door Vernes aanbevolen. Maar hoe dan met de bezwaren, aan de overgeleverde volgorde verbonden? Voor dit ik beproef ze weg te ruimen, willen wij ons eerst nog langs een anderen weg overtuigen, dat *Ezra* VII—X op hante plaats staan, of, anders uitgedrukt, op *Ezra* I—VI volgen en aan *Nehemia* voorafgaan moeten.

Ik behoef slechts even aan te stippen, wat in het voorafgaande opgesloten ligt, dat die hoofdstukken rekenschap geven, zoowel van Ezra's deelneming aan het feest der inwijding van de wallen, als van zijn opreden in de groote vergadering. Afgezien daarvan pleit voor de juistheid hunner tegenwoordige plaatsing het volgende.

1°. De lijst van de met Ezra naar Jeruzalem teruggekeerde ballingen (II. VIII : 1—14) en die van de Joden, wier huwelijken werden ontbonden (II. X : 18—43), vooral de eerste, sluiten zich nauw aan bij het register van de oudste kolonisten (*Ezra* II; *Neh.* VII), juist zoodals wij dat verwachten zouden, indien zij chronologisch op elkander volgen. In *Ezra* X b. v. dezelfde verdeeling van de priesters in vier geslachten (vs. 18—22), als in *Ezra* II : 36—39

¹⁾ Dat de Meremôth ben Uria van *Neh.* III priester is evenals die van *Ezra* VIII : 33, blijkt daaruit, dat hij behoort tot de familie Haqqôz; verg. *Ezra* II : 61 (*Neh.* VII : 63).

(*Neh.* VII : 39—42). In de commentaren wordt deze overeenkomst nader toegelicht ¹⁾).

2° Nog opmerkelijker is een ander feit. Volgens het daareven genoemd register is het aantal der Levieten, die onder de regeering van Cyrus naar Judea terugkeerden, zeer klein, veel geringer dan dat van de priesters ²⁾). De verklaring van dit verschijnsel ligt voor de hand : de Levieten gevoelden zich verongelijkt en schikten zich noode in den lageren rang, dien zij in den nieuwen tempel zouden innemen ³⁾). Doch afgezien van de oorzaken, waarover de meeningen uiteenloopen, trekt de herhaling van het verschijnsel ten tijde van Ezra onze aandacht. Hij zelf verhaalt ons (*H.* VIII : 15—20) hoe hij, gereed om den tocht naar Jeruzalem te aanvaarden, tot de ontdekking kwam, dat zich bij zijne karavane niet één Leviet had aangesloten, en er niet zonder moeite in slaagde, althans eenigen van hen tot deelneming aan de reis over te halen. Niets is natuurlijker dan dit, indien namelijk op dat tijdstip de positie der Levieten nog dezelfde was als 80 jaren vroeger, onder de regeering van Cyrus. Maar indien de tocht van Ezra 60 jaren later wordt gesteld, na Nehemia's maatregelen in het belang van den eeredienst en na de plechtige verbondssluiting in de groote vergadering, dan wordt die onthouding van de Levieten zeer bevreemdend, om niet te zeggen : geheel onverklaarbaar ⁴⁾).

3° Het bericht aangaande die groote vergadering, *Neh.* VIII—X, bleek ons reeds in zijn geheel een vroeger optreden van Ezra te onderstellen. Doch ook in bijzonderheden

¹⁾ Verg. Bertheau-Ryssell S. 97 ff.; Smend, *die Listen* u. s. w. S. 20 ff.

²⁾ Tegenover de 4289 priesters (*Ezra* II : 36—39; *Neh.* VII : 39—42) staan 74 Levieten (*Ezra* II : 40; *Neh.* VII : 43).

³⁾ Verg. *HcO.* I² : 285; *Theol. Tijdschrift* 1890 bl. 26—28.

⁴⁾ Met dit punt analoog is de vermelding van het avond-spijsoffer (niet : brandoffer) in *Ezra* IX : 4 v., waarop ik evenwel slechts in het voorbijgaan wijs, omdat ik de critiek van den Hexateuch thans buiten spel wil laten. Verg. daarover *HcO.* I² : 300 v.

wijst het terug op de mededeelingen omtrent hem in *Ezra* VII—X. Als het volk zich op het plein voor de waterpoort verzameld heeft, »verlangt het van Ezra, den schriftgeleerde, dat hij het boek der wet van Mozes (in de vergadering) brenge" (H. VIII: 1). Na de indrukwekkende voorlezing daaruit op den eersten dag, »komen op den tweeden dag de familiehoofden van het gansche volk, de priesters en de Levieten bij Ezra, den schriftgeleerde, samen, om acht te geven op de woorden der wet" (vs. 13); zij vinden daarin de voorschriften omtrent de viering van het Loofhuttenfeest en brengen die ten uitvoer, zoodat, voor de eerste maal na Jozua, den opvolger van Mozes, die viering op volkomen wettige wijze plaats heeft (vs. 14—18). Het is onloochenbaar, dat Ezra en de Mozaïsche wet hier op geheel bijzondere wijze met elkander in verband worden gebracht. Waarin dit verband gegrond is, zegt het verhaal zelf ons niet, maar vernemen wij uit *Ezra* VII verv. volgens welke hoofdstukken Ezra de Mozaïsche wet uit Babylonië medebrengt en hare invoering zijne levenstaak is ¹⁾. Zoo gaat van deze zijde over *Neh.* VIII—X het gewenschte licht op, dat wij niet dan tot onze eigene schade door omzetting van de twee verhalen zouden afsluiten.

⁴⁰ Eindelijk nog één trek, schijnbaar onbeduidend, maar inderdaad van groote bewijskracht. In den reeds meermalen vermelden brief aan Artahsjasta gewagen Rehum en de zijnen van »de Joden, die van u (בְּיָדְךָ, de chez vous) opgetrokken en tot ons, te Jeruzalem, gekomen zijn" — welke stad zij nu bezig zijn te versterken (*Ezra* IV: 12). Die brief is, gelijk wij vroeger zagen, geschreven niet lang vóór Nehemia's komst in Judea in het 20ste jaar van Artaxerxes I. Vóór dat tijdstip, maar nog onder de regeering van dien zelfden koning, hadden dus Joden uit Babylonië zich naar Jeruzalem begeven. Wie kunnen dit anders zijn dan Ezra en zijne metgezellen? Wordt in den brief niet op hen geëld, dan op andere Joden, die — let wel: onder Artaxer-

¹⁾ *Ezra* VII: 6, 12, 14, 21, 25.

res I — naar hun vaderland zijn teruggekeerd, in genoegzamen getale om onder de deelnemers aan den bouw der wallen afzonderlijk te worden genoemd ¹⁾. Maar van die karavaan wordt nergens eenig gewag gemaakt. Met andere woorden: neemt men Ezra's tocht uit het 7d. jaar van Artaxerxes I weg, dan ontstaat eene gaping, die slechts door eene willekeurige onderstelling kan worden aangevuld.

Door deze verschijnselen bevestigd in de overtuiging, dat *Ezra* VII—X op hunne plaats staan ²⁾, gevoelen wij ons te meer verplicht, de vraag, of hun inhoud inderdaad onoverkomelijke bezwaren oplevert, ernstig te overwegen. Zie ik wel, dan verdwijnen de moeilijkheden, wanneer wij de eigenaardige samenstelling van die hoofdstukken in aanmerking nemen en ons rekenschap geven van hetgeen daaruit volgt.

Zonder nog op die samenstelling te letten, merken wij, vooreerst, op, dat de beschrijving van Ezra's hervorming zonderling onvolledig is. Er wordt, nadat de huwelijken met vreemde vrouwen veroordeeld zijn en tot de ontbinding besloten is, een onderzoek ingesteld naar de overtreders te dezen aanzien (*Ezra* X: 16 v.). De lijst van hunne namen

¹⁾ Van Hoonacker leest met ons in *Ezra* IV: 12 „que des Juifs étaient retournés de Babylone à Jérusalem sous le règne d'Artaxerxès I" (p. 16 verg. 21), maar voegt er bij „que l'on doit absolument se garder de confondre ces Juifs avec la caravane amenée plus tard par Esdras" (p. 30). Inderdaad is dat volstrekt nodig, wanneer Ezra zooveel later naar Jeruzalem zal zijn getogen. Maar hoezeer het overigens voor de hand ligt, *Ezra* IV: 12 op zijne karavaan toe te passen, bewijst V II. zelf, wanneer hij later (p. 66 n. 1) de vraag opwerpt, of Ezra wellicht te Jeruzalem gekomen is „avec les colons dont parle *Esdr.* IV: 12". Zie boven bl. 305 n. 3.

²⁾ Korthedshalve liet ik onvermeld 1° dat *Ezra* II. IX: 7 v. zijn eiken tijd onmiddellijk vastknoopt aan den terugkeer uit de ballingschap en op den koningstijd laat volgen; hetgeen te beter past, naarmate wij hem dichter bij het jaar 536 plaatsen; 2° dat hij II. IX: 9 geen gewag maakt van het ommuren van Jeruzalem, een feit van zoo groote beteekenis, dat hij het in dit verband niet kon verzwijgen — indien het al reeds had plaats gehad; 3° dat hij II. IX: 1 v. zich beroept op de profeten en *D.uteronomium*, en niet op het verbond *Neh* X — wederom all. zins bevreemdend, indien dat verbond, en nog wel onder zijne eigene leiding, reeds was aangegaan.

wordt ons medegedeeld (vs. 18—44). Van vier der priesters uit de zonen van Jozua ben Jozadak wordt vermeld, dat zij bij handslag beloofden hunne vrouwen weg te zenden en om hunne overtreding een ram als schuldoffer brachten ¹⁾ (vs. 18 v.). Doch van de ontbinding zelve der huwelijken vernemen wij niets. De lijst, en tevens het geheele boek *Ezra*, wordt besloten met eene aantekening, die helaas! slechts half verstaanbaar is, maar zeker niet inhoudt, wat wij allereerst verwachten zouden, dat nl. het besluit der volksvergadering ook ten uitvoer werd gelegd ²⁾. Dit is inderdaad zeer bevreemdend. Het verraadt bij den redactor van ons boek *Ezra* een zeker gebrek aan vrijmoedigheid, aarzeling om de slotsom uit te spreken, waarop toch blijkbaar zijn verhaal is aangelegd. Wat kan hierachter schuilen?

Wij gaan verder en letten nu ten andere, op de slechts gedeeltelijke opneming van Ezra's gedenkschriften, of, wat hetzelfde zegt, op de weglating van een deel daarvan. Eenmaal, dit staat vast, waren die gedenkschriften volledig voorhanden. Niemand kan ons diets maken, dat Ezra, toen hij zich nederzette om op te teekenen wat hij verricht had en wat hem wedervaren was, zijne lezers *in medias res* verplaatst, of dat hij nagelaten zou hebben hen in te lichten omtrent den uitslag van zijne pogingen. Aan zijne gedenkschriften, zooals wij die in *Ezra* VII—X bezitten, ontbreekt het begin en het einde. Hier en daar schemert in de pe-

¹⁾ Vs. 19b is niet te verklaren. Voor וְאֵלֶּיךָ וְאֵלֶּיךָ leze men וְאֵלֶּיךָ וְאֵלֶּיךָ vertale: „en hun (het hun opgelegde of door hen gebrachte) schuldoffer was een ram wegens hunne schuld”.

²⁾ Vs. 44a is duidelijk, wanneer wij het qerê volgen: „deze allen hadden vrome vrouwen gehuwd”. Doch wat beteekent vs. 44? Aan Bertheau-Ryssel (S. 129 f.) moet worden toeges'end, dat die woorden geene bevredigende verklaring toelaten. Doch hunne tekstverbetering (וְיָמֵי כְהֻנָּתָם נִיבְּרָה, die mij aanvankelijk toelachte, voldoet evenmin. In plaats van כְּהֻנָּתָם zouden wij verwachten הַיָּמִים (vs. 1, 19), in plaats van „vrouwen en kinderen” veel eer: „hunne vrouwen en kinderen”; ook moest volgens deze emendatie, vs. 44a aldus luiden: „deze allen hadden (of: hebbten) vrome vrouwen weggezonden”; eindelijk zouden wij uit vs. 3 (וְהַגִּדְלָה כְּהֻנָּתָם) opmaken, dat het verstooten ook

ricopen, die ze vervangen, het spraakgebruik van Ezra door, ten bewijze dat diens aantekeningen den auteur van de bedoelde pericopen nog ten dienste stonden ¹⁾). Doch slechts met te meer nadruk dringt zich dan de vraag aan ons op, waarom hij ze niet vollediger opnam? Het spreekt vanzelf, dat wij daarnaar slechts gissen kunnen. Maar zijne beweegredenen laten zich toch met groote waarschijnlijkheid bepalen.

De redactor van *Ezra* VII—X is met Ezra hoogelijk ingenomen en er op uit om hem te verheerlijken. Dienvolgens stelt hij voor het begin van Ezra's verhaal eene inleiding van zijne eigene hand in de plaats. Zij behelst de genealogie van zijnen held, die hem tot een afstammeling van Aäron in de hoofdlijn maakt (H. VII : 1—5), en het bevelschrift van Artahsjasta, waarin hem de meest uitgebreide volmacht wordt verleend (vs. 11—26). Noch die genealogie, noch dit bevelschrift is authentiek ²⁾). Zooveel te duidelijker getuigen zij van de bedoeling des redactors. Tevens laten zij ons volle vrijheid om den werkelijken Ezra tot ietwat kleiner proportiën terug te brengen. Een paar verzen, midden in Ezra's eigen verhaal ingevlochten (H. VIII : 35 v.), versterkt ons in de overtuiging, dat wij hierin niet mistasten ³⁾).

van de kinderen niet als iets bijzonders, als eene daad van sommigen, zou worden vermeld. Ik vermoed, op grond vooral van H. IX : 2, dat er oorspronkelijk gestaan heeft: „en sommigen van hen hadden ze genomen (לְנִשְׂאִים, in plaats van of vóór נִשְׂאִים) voor hunne zonen”, maar durf niet bepalen, hoe dit in het Hebreeuwsch was uitgedrukt, zóó nl. dat daaruit de lezing van onzen tekst gereedelijk kon ontstaan. De vertalingen geven geen licht. — Te recht schrijft dus Oettli (*Kurzg. Comm. z. d. S.*): „Es wird nicht mehr erzählt, ob und wie die Reinigung der Gemeinde von den fremden Weibern und ihren Kindern durch Ezra und die Geschlechtshäupter durchgeführt worden sei”, en maakt hij o. a. uit *Neh.* X : 31; XIII : 23—28 op, „dass die vollständige Ausrottung der Unsitte Ezra nicht gelang”.

¹⁾ H. VII : 6b, 9b; X : 6 (מעל הגולה, verg. IX : 4), 10 (אֶשְׂמַח יִשְׂרָאֵל, verg. IX : 6, 13, 15).

²⁾ Verg. *Hec.* I^o : 495, 496.

³⁾ Zie ald. bl. 495 n. 3.

Dit wat aangaat het begin van onze hoofdstukken. En nu het slot, *Ezra* X. Nadat ons de schuldbelijdenis is medegedeeld, die *Ezra* in naam van het door vreemde bestanddeelen verontreinigde volk uitspreekt (H. IX: 5—15), neemt wederom de redactor het woord, om ons het verder beloop der zaak te melden. Waarom dit? Wat beweegt hem, ons *Ezra's* eigen verslag te onthouden? Hij moet daarvoor redenen hebben gehad, overeenkomende met die welke wij reeds kennen. Gelijk hij in den aanvang toevoegde en wijzigde, zoo zal hij hier weggelaten hebben, om *Ezra* in een beter daglicht te plaatsen, of althans hem niet te doen dalen in de schatting zijner lezers. Met andere woorden: het zuiveringsproces, door *Ezra* beoogd en ook begonnen, is niet voorspoedig ten einde gebracht, of heeft ten minste geene blijvende gevolgen gehad. Wat er geschied is, weten wij niet en zullen wij wel nimmer te weten komen. Maar dat *Ezra's* plan gedeeltelijk mislukt is, schijnt onloochenbaar¹⁾. De aarzeling, die wij reeds in H. X opmerkten, en het vol-

¹⁾ *Stade* (l. c. II: 651 ff.) leidt uit *Ezra* X af, dat de uitvoering van *Ezra's* plannen aanstonds op moeilijkheden gestuit is. Hij komt te Jeruzalem op den 1sten der 5de maand (H. VII: 9) en krijgt straks daarop kennis van de verbintenissen met vreemde vrouwen (H. IX: 1). Doch eerst op den 17den der 9de maand wordt de volksvergadering, tegen den 20sten, bijeengeroepen (H. X: 7—9). Daar wordt opnieuw uitgesteld: een voorstel tot het benoemen van eene commissie wordt, tegen den zin van *Ezra* — gelijk *Stade* meent — en in weerwil van het verzet van enkele zijner geestverwanten (vs. 15), aangenomen (vs. 10—16), zoodat eerst op den nieuwjaarsdag de zaak haar beslag krijgt (vs. 17). — Deze opvatting schijnt niet aannemelijk. Reeds de datum van *Ezra's* aankomst staat niet geneel vsst, want H. VII: 9 behoort niet tot zijne gedenkschriften. Veelmin volgt uit H. IX: 1, dat het tooneel in den tempel in de 5de maand valt: de uitdrukking „toen dit afgeloopen was” (כְּבִלְוֵת אֵלֶּה) is zeer onbepaald. In H. X wordt met geen enkel woord aangeduid, dat de oproeping tot de volksvergadering vertraging ondervond: uit den korten termijn van 3 dagen (vs. 7 v.) blijkt veeleer het tegendeel. Evenmin mag het antwoord der gemeente op *Ezra's* aanklacht (vs. 12—14) worden opgevat als eene poging om de zaak op de lange baan te schuiven: het onderzoek, dat zij verlangt, was inderdaad noodig en moest zelfs tot bespoediging leiden. Dienvolgens is ook *Stade's* verklaring van vs. 15 verwerpelijk: Jonathan ben Asahel

strekte stilzwijgen over de jaren tusschen Ezra's komst en Nehemia's landvoogdij kunnen ons in die opvatting slechts versterken.

Vatten wij alles samen, dan komen wij er toe om Ezra's eerste verrichtingen te Jernzalem te beschouwen als eene tumultuarische en gewaagde poging om 'als met één slag de positie te vermæsteren en het geestelijk bestuur in handen te krijgen. Zij laat zich vergelijken niet een heden-daagschen revival: dezelfde overdrijving in de eischen die worden gesteld, dezelfde onstuimigheid in het doorzetten daarvan, hetzelfde beroep niet op de gestelde machten, maar op de menigte. Doch hier houdt de overeenkomst niet op. Ook het voorbijgaand karakter en de verslapping, die op de tijdelijke opwinding volgt, heeft Ezra's onderneming met

en de drie anderen kwamen, volgens hem, tegen het voorstel tot verdrag in verzet, dat niettemin werd goedgekeurd. Dit „niettemin” staat echter niet in den tekst; vs. 16 luidt: „En de zonen der gola deden alzoo”; van eene tegenstelling met het voorafgaande geen spoor. Dit-
 zelve bezwaar treft de (vroeger ook door mij omhelsde) verklaring van vs. 15 bij Bertheau-Ryssel (S. 126) en anderen, die daarin insgelijks een verzet vindt, maar tegen Ezra's wensch en het daarmee overeenstemmende antwoord der gemeente. Niet zonder reden brengt Van Hoonacker (p. 38 n. 1) hiertegen bedenking in. Doch ten onrechte ounkt hij, dat de partikel אך a tijd restrictieve beteekenis heeft. De verklaring van Bertheau-Ryssel is, voorzover zij daarvan uitgaat, onwederlegbaar. Wordt zij evenwel door „l'enchaînement du récit”, bepaaldelijk door den aanhef van vs. 16, teruggewezen dan moet vs. 15 ons niet in zijne oorspronkelijke gedaante zijn overgeleverd. Men leze וַיִּמְרּוּ עַל-זֶה en וַיִּזְמּוּ, verge het vers bij vs. 12—14 en vertale: „Doch

laat Jonathau ben Asahel en Jahzeja ben Thikwa hierover staan (= oppertoezicht houden) en Mesjullam en Sjaubetai, de Leviet, hun behulpzaam zijn”. Deze tekstverbetering beveelt zich aan door hare eenvoud: achter וַיִּזְמּוּ kon de jôd licht uitvallen en nadat dit geschied was, werd וַיִּמְרּוּ als vanzelf in וַיִּזְמּוּ veranderd. Dat וַיִּמְרּוּ עַל kan beteekenen: „opstaan, zich verzetten tegen”, moet aan Bertheau-Ryssel en Stade worden toegestemd. Doch de boven voorgeslagen vertaling ligt veel meer voor de hand; verg. *Ezech* XLIV: 21 en de talrijke plaatsen, waar de formule in hare oorspronkelijke beteekenis, „op” of „boven iets staan”, voorkomt. Met וַיִּזְמּוּ wordt nu de in vs. 14 omschreven handeling bedoeld. In den moed der gemeente past vs. 15 even goed — d. i. evenmin volkomen — als vs. 12—14. Verg. Bertheau-Ryssel S. 123.

die bewegingen van den tegenwoordigen tijd gemeen. Hoedanig de reactie was — ik herhaal het — is ons onbekend. Maar zoowel uit hetgeen ons medegedeeld, als uit hetgeen ons verzwegen wordt kunnen wij met zekerheid opmaken, dat zij niet is uitgebleven.

Zoo beschouwd laten zich de gebeurtenissen van het jaar 458 zonder den minsten dwang invoegen in het ons reeds bekende historisch verband. De volgende jaren worden ingenomen door de worsteling tusschen de twee partijen, waarin de Joden waren verdeeld. Van de partij, die het met Ezra hield en tegen elke verbintenis van Israël met andere volken gekant was, ging het plan uit om Jeruzalem met muren te omringen en zoo te beter af te sluiten voor vreemden invloed. Vóórdat Ezra's wenschen konden worden verwezenlijkt, moest — om met Stade te spreken ¹⁾ — de Joodsche gemeente meesteres zijn in haar eigen huis en bij machte om de innenging van vreemdelingen af te wijzen. Hoever men het in de uitvoering van dit plan heeft gebracht, weten wij niet, maar wèl, dat en hoe het ten slotte werd verijdeld. De tegenpartij, of juist: de vreemden, met wie zij zich vermaagschapt had, de Sanballat's en de Tobia's, wisten den argwaan van de Perzische beampten, van Rehum c. s., gaande te maken, die daarop een verbod des konings bewerkten zich haasten het ten uitvoer te leggen en Jeruzalem's wallen in den toestand brachten, waarin Nehemia ze vond (*Ezra* IV: 8-23). Diens komst was een keerpunt ook in Ezra's werkzaamheid. Hij trad op in eene hoedanigheid, die Ezra nooit heeft bezeten en zelfs zijn jongere levensbeschrijver hem niet toekent, die van Perzisch pacha over Judea ²⁾. Hij kon dus slagen, waar

¹⁾ L. c. II: '61.

²⁾ Dit wordt door Van Hoonacker (p. 60) niet genoeg in het oog gehouden: „Il ne servirait de rien“, — zoo schrijft hij — „d'insister sur le titre de *Pe-ha* qui manquait à Esdras, autant que nous sachions, et sous lequel Néhémie désigne [Ch. V: 15] ses pré-lécesseurs en question; il est trop manifeste qu'Esdras vient à Jérusalem avec des pouvoirs aussi étendus et de même nature que ceux de Néhémie (vr. en particulier

de priester en schriftgeleerde was te kort geschoten. Overigens was hij wel degelijk diens geestverwant en medestander, had dan ook met dezelfde tegenpartij te kampen en trok met hem, nadat haar verzet was verijld, in de groote vergadering éene lijn, In die vergadering werd, na behoorlijk overleg en door den steun van Nehemia's gezag, bereikt wat Ezra eenige jaren vroeger te vergeefs beproefd had met storm te veroveren ¹).

Met goed vertrouwen onderwerp ik dit resultaat aan uwe overweging. Want, hoewel verkregen naar aanleiding van van Hoonacker's bedenkingen, is het toch niet uitgedacht tot afwering daarvan, maar berust het geheel op de historische berichten zelve — alleenlijk niet op den *usus promiscuus* van al wat daarin voorkomt, maar op de critische overweging van hunnen inhoud. Dat die berichten, van verschillende schrijvers afkomstig, wanneer zij elk op zijne waarde geschat worden, in elkander passen en elkaar ophelderen, is, naar het mij toeschijnt, een niet te versmaden bewijs, dat wij daarmede op historischen bodem staan.

Mijne taak is hiermede ten einde gebracht. Immers omtrent het eenige feit, dat, buiten de bijbelsche verhalen om, door Flavius Josephus tot onze kennis is gekomen, den moord van Jezua, broeder van den Hoogepriester Johanan, en zijne gevolgen, valt niets anders te zeggen dan dat het plaats had onder de regeering òf van den II^{den} òf van den III^{den}

Esdr. VII: 14, 25—26)... La position d'Esdras immédiatement avant Néhémie semble donc incompatible avec le jugement de *Néh.* V: 14, et si ce dernier semble supposer en général ses prédécesseurs porteurs du titre de *Pecha*, alors qu'Esdras, le scribe, n'avait point cette qualité, cela ne pourrait servir que d'argument en faveur de la même conclusion". Het beroep op *Ezra* VII: 12 vv. kan ik niet laten gelden (zie boven bl. 316). Hooren wij *Ezra* zelve, dan geldt zijne komst te Jeruzalem vooral den tempel en den eeredienst, en daarmede, niet met het burgerlijk bestuur, houdt zich dan ook de thora bezig, die hij met zich brengt en zal invoeren. Zie *Ezra* VII: 27 v.; VIII: 17, 21 vv., 33 v.

¹) Met het bovenstaande vergelijkte men *Hay Hunter* l. c. II: 1 sqq. (*Ezra at Jerusalem*); 27 sqq. (a national assembly); 62 sqq. (Puritanism and reaction).

Artaxerxes, waarschijnlijk van den eerstgenoemde ¹⁾. Mij rest dus alleen nog, de historische beteekenis van de uitkomst mijner critiek in het licht te stellen.

Die uitkomst is, in enkele woorden, deze, dat de vestiging van het Judaïsme valt in de eerste helft van het Persische tijdvak, binnen de grenzen van de eeuw, die met den terugkeer der Joden uit de Babylonische ballingschap aanvangt. Waarom dit van belang is, springt in het oog. Het is geenszins toevallig, dat wij de tegenovergestelde meening aantreffen vooral bij hen, die het oude, vóór-exilische Israël en het Judaïsme door eene diepe kloof gescheiden achten. Dit gevoelen zou verwerpelijk zijn, al moest de gewone chronologie wijziging ondergaan; nu dit blijkt niet het geval te zijn, kan het in het geheel niet in aanmerking komen. Staan Ezra en Nehemia onwrikbaar vast in het midden van de 5de eeuw vóór onze jaartelling, dan is, ook in verband met de antecedenten hunner werkzaamheid — tempelbouw en terugkeer — elke poging om den draad door te snijden, die door de twee helften van Israël's geschiedenis heen loopt, *a priori* geoordeeld.

Tevens blijft dan het terrein ongeschonden en geëffend, waarop de nieuwere critiek hare wordingsgeschiedenis van den Hexateuch optrekt. Met opzet heb ik nagelaten, zijne samenstelling en den ouderdom zijner bestanddeelen in het debat te mengen. Er is daaromtrent nog geene eenstemmigheid verkregen, en ongaarne zou ik van de instemming met mijne meening dienaangaande de aanneming van het resultaat dezer onderzoeking afhankelijk hebben gemaakt.

¹⁾ *Arch. Jud.* XI: 7, § 1. Josephus bericht, dat de moord plaats had onder de regeering τῷ ἄλλου Ἀρταξέρξου, waaruit wij niets meer kunnen afleiden, dan dat Longimanus niet is bedoeld. Het hoogepriesterschap van Johanan valt ongeveer in de jaren 393—360, d. i. onder Mnemon (404—359), hoewel de mogelijkheid niet is uitgesloten, dat hij nog onder Artaxerxes III (359—338) zijne waardigheid heeft bekleed. Toen was hij evenwel een oud man en zal hem zijn ambt wel niet meer zijn betwist Verg. verder *Stad. l. c.* II: 195 f., ook over het bericht van Eusebius en Solinus betreffende de verwoesting van Jericho, waaromtrent wij geheel in het onzekere verkeer.

Thans evenwel zal het vrijstaan, te doen opmerken, dat geen enkel steunsel, hetwelk de geschiedenis van het Perzische tijdvak haar aanbood, is weggefallen. Aan Ezra en Nehemia blijft de rol verzekerd, die zij hun, in overeenstemming met de bijbelsche berichten, toekent. En van die twee heeft Ezra de prioriteit. Door de aanvankelijk in Babylonië achtergebleven Joden, of, anders uitgedrukt, door de school van Ezechiël is de volledige Mozaïsche wet naar Judea gebracht en in de Joodsche gemeente ingevoerd.

VERSLAG

OVER EENE VERHANDELING VAN

Mr. P. VAN BEMMELEN.

GETITELD :

LES NOTIONS FONDAMENTALES DU DROIT CIVIL,

De schrijver dezer verhandeling stelt zich ten doel de uiteenzetting te geven der in den aard der zaak gelegen en daarom aan alle positieve rechten gemeenschappelijke (meer of minder tot doctrinaire uitdrukking gekomen) grondbegrippen in dat gedeelte van het burgerlijk recht, hetwelk hij het oeconomisch privaatrecht noemt en waaronder hij datgene verstaat, dat in de gewone Pandekten-systemen onder zaken en schuldrecht begrepen wordt.

De uitvoerige verhandeling, die echter, wegens den omvang der gekozen stof, de verschillende onderwerpen slechts beknopt de oogenschouw laat voorbijgaan, en in het fransch geschreven is, zoodat het oordeel over den stijl aan meer bevoegden overgelaten blijve, vervalt in twee hoofddeelen, waarvan het eerste een algemeen karakter heeft, het tweede aan meer bijzondere beschouwingen is gewijd.

Aan het eerste deel gaat eene Inleiding vooraf in vier hoofdstukken tot opheldering der begrippen van: het burgerlijk recht, n.l. dat onderdeel er van, dat als oeconomisch privaatrecht het eigenlijk onderwerp van het onderzoek uitmaakt, de juridische voorstellingen, notions, de algemeene rechtsgeschiedenis, het recht der toekomst, waarin de schrijver rekenschap geeft van de denkbeelden, waarvan hij uitgaat.

Daarop volgt het algemeene deel in vier hoofdstukken, ieder in meerdere afdeelingen.

Het eerste, *het recht, le droit*, betiteld, bespreekt de natuur des rechts, zijne bronnen en vormem; de geschiedkundige wording, historique, van het denkbeeld gehecht aan het woord *wet*; de geschiedkundige ontwikkeling der rechtsbronnen, als het Romeinsche recht, dat der Hindoes, het Mosaisch recht, het Mohammedaansche, het middeleeuwsch-Europeesche, het Canonieke, het Fransche, het Scandinavische, het Germaansche en het Engelsche. Het spreekt van zelf, dat van dit alles slechts een vluchtig overzicht wordt geleverd, waarin echter de uitgebreide kennis van den schrijver en zijne nauwgezette studie ook der vergelijkende rechtswetenschap helder aan den dag komt.

Hij gaat daarna over tot de ontvouwing zijner denkbeelden omtrent het wezen der wet, zoowel naar hedendaagsche voorstelling als die welke de toekomstige wezen zal en neemt in een warm pleidooi vooral tegen Ihering's »Zweck im Recht'' het voor de zedelijke natuur des rechts op, waarbij echter aan den drang tot polemieek meer schijnt toegegeven dan anders het bestek van het geheele werk zou hebben raadzaam gemaakt. Met eene uitweiding over het oorspronkelijke karakter des rechts wordt dit hoofdstuk besloten.

Het tweede en derde handelen over het privaatrecht in het algemeen en het oeconomisch privaatrecht in het bijzonder, waarbij wordt stilgestaan bij het verband met de sociale oeconomie in het algemeen en den aard van het recht, dat geldswaarde tot voorwerp heeft, in het bijzonder. Het belangrijkste en als het ware centrale hoofdstuk der gansche verhandeling is het vierde, waarin de schrijver eene eigene terminologie bezigt, die het gevoeglijkst wordt weergegeven in zijn eigen woorden. Het hoofdstuk heeft tot opschrift: »Eléments et notions élémentaires'' en is gesplitst in acht afdeelingen, wier rubrieken luiden: Entités juridiques; Rapports juridiques (entités primaires), Evénements juridiques; Faits juridiques; Actes juridiques; Entités juridiques secondaires; Entités juridiques anormales; Résumé: tableau. Daar de schrijver gelijk uit de inhoudsopgave voor

deskundigen terstond duidelijk wordt, een eigen weg bewandelt en omtrent de verschillende punten vele subjectieve meeningen meedeelt, geeft dit hoofdstuk ruimschoots aanleiding tot kritiek. Daar zijne stellingen de vrucht van zelfstandig en wetenschappelijk nadenken zijn, zou tegenspraak, om niet onbillijk of te oppervlakkig te zijn, moeten worden goedge maakt door een zoodanig diepgaand onderzoek, als waarvoor het hier niet de geschikte plaats ware. Wij bepalen ons derhalve tot de verklaring dat wij over veel, wat de schrijver als zijn gevoelen voordraagt, een amplius deliberandum zouden wenschen uit te spreken.

Het tweede of bijzondere deel behelst des schrijver's beschouwingen over *verbintenissen*, *eigendom*, *vermogen*, en ten slotte een hoofdstuk over *de Romeinsche possessio*, dat eigenlijk in het algemeen kader van het hoofdwerk minder past, doch meer te beschouwen is als eene zelfstandige studie, als bijlage toegevoegd, waarin de schrijver uit de bronnen en met vermelding en niet zelden bestrijding der jongste geschriften over dat onderwerp van v. Jhering en anderen, in verband met de leer der rapports juridiques, het verschil poogt aan te toonen tusschen de Romeinsche opvatting van *possessio* en het moderne, inzonderheid het in de *complainte* belichaamd fransche bezitrecht.

De schrijver namelijk keurt de verschillende definitiën van het eigendomsrecht door de bestaande wet of leerboeken gegeven, vooral voor zoover zij het kenmerk in ontleding en opsomming der verschillende bevoegdheden zoeken, welke in het eigendomsrecht liggen opgesloten, beslist af en staat zijnerzijds het gevoelen voor, dat het wezen van het eigendomsrecht gelegen is, in de verplichting van derden of het publiek om zich van inbreuk tegenover den eigenaar te onthouden en hem met de zaak te laten geworden, wat hij tot de uiterste consequentie drijft. In verband hiermede neemt hij een wezenlijk verschil tusschen de Romeinsche *possessio* en de fransche *saisine* aan. Dat annaal bezit is een waar bezitrecht, of betrekking tusschen den bezitter ter eener en het publiek ter andere zijde, de Romeinsche *possessio* was dit niet. Beweegt de schrijver en in zijn vertoog over

eigendom en in dat over bezit zich bijna uitsluitend op het terrein van het Romeinsche of daaruit voortgekomen gemeene recht, ook in zijne begrippen omtrent verbintenissen en het wezen van een boedel staat hij geheel onder den invloed daarvan, zoodat het bijzonder gedeelte zijner verhandeling veel meer een civilistisch-dogmatisch karakter vertoont dan een philosophisch, of zich doet kennen als een stelsel door vergelijking van meerdere vreemde rechten bij abstractie gevonden. Hieruit volgt al dadelijk, dat hij in den loop zijner redeneering tal van twistvragen aanvoert, waaromtrent wel altoos oneenigheid zal blijven bestaan en waaromtrent ook wij niet zelden van hem zouden blijven verschillen. Dit schaadt nochtans aan de wetenschappelijke waarde van het werk in geen deele. Het is nu eenmaal het lot der Juristen even als van alle deskundigen elkander tegen te spreken. Van dit standpunt beschouwd kunnen wij Mr. van Bemmelen den lof niet onthouden van ook in deze zijne nieuwste pennevrucht die belezenheid, gepaard met zelfstandig onderzoek, te hebben aan den dag gelegd, waarvan hij reeds zoo vele blijken heeft gegeven. Daarbij schijnt ons het plan van zijn werk ingegeven te zijn door eene vruchtbare gedachte. Hij heeft bouwstoffen willen leveren voor eene herziening der dogmatiek. Inderdaad is het wenschelijk, dat deze wordt ter hand genomen en zal zij gelukken, zoo zal het moeten geschieden door samenwerking van velen.

Elke ernstige poging in die richting verdient dus toejuiching en ondersteuning, want zonder zulk een voorafgaanden wetenschappelijken arbeid, zal in de onderscheiden Staten, de herziening van het oude of de samenstelling van een nieuw burgerlijk wetboek meer en meer blijken eene aan groote bezwaren onderhevige onderneming te zijn.

Op deze gronden acht uwe Commissie zich gerechtigd tot de uitgave dezer verhandeling op last der Afdeeling te adviseeren. Nochtans maakt zij hiervan geen bepaald voorstel, dewijl door haar niet genoegzaam kan worden beoordeeld, in hoever de ter beschikking der Afdeeling gestelde middelen zouden gedoogen aan dergelijk besluit zóó rassche uitvoering te geven, als waarop de schrijver der verhandeling

terecht prijs zou stellen. Mocht dus dusdanig finantieel bezwaar bestaan, zoo zoude het, naar het oordeel der Cie. het meest gepast wezen onzen hooggeachten secretaris op te dragen, om, aan den geleerden auteur, onder dankbetuiging namens de Afdeeling voor de gewaardeerde aanbieding, van het financieel bezwaar mededeeling te doen, zoodat, indien hij zich het uitstel der uitgave niet zou kunnen getroosten, de verhandeling weder te zijner vrije beschikking kon worden gesteld.

Het gezag van de Akademie behoeft dit werk van den schrijver evenmin als zoomenig ander reeds vroeger door hem uitgegeven.

J. KAPPEIJNE VAN DE COPPELLO.

R. VAN BONEVAL FAURE.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10^{den} NOVEMBER 1890.

Tegenwoordig de heeren: KUENEN, voorzitter, BEETS, NABER, HOEKSTRA, KERN, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, LAND, DE HOOP SCHEFFER, ACQUOY, ASSEER, HABETS, PLEYTE, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER, MOLTZER, SYMONS, LOMAN, S. MULLER FZ., CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, SCHLEGEL, DE HARTOG, VAN RIEMSDIJK, P. L. MULLER, SPEIJER, HAMAKER, VAN LEEUWEN, VALETON, BOOT, secretaris. en de Correspondent DE GROOT.

Door de heeren Leemans en A. Pierson is bericht gezonden, dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

De Secretaris bericht de ontvangst van een gedicht voor den wedstrijd, getiteld *Maria Virgo in monte Calvariae sepulto Domino* met de woorden: *Ad vesperum demorabitur fletus et ad matutinum laetitia* uit Psalm 29, 6, tot zinspreuk, en leest een brief van Dr. J. A. Worp te Groningen, in welke hij de ondersteuning der leden van de Akademie inroept voor eene volledige uitgaaf van de gedichten van Constantyn Huygens, volgens de handschriften der Akademie in chronologische orde gerangschikt, die bij den

uitgever J. B. Wolters het licht zal zien, wanneer een voldoende getal inteekenaren de onderneming wil steunen.

De heer Verdam vraagt het woord en stelt het belangrijke dezer uitgave voor de Nederlandsche letterkunde in het licht.

Het oudste lid der Akademie, Mr. L. A. J. W. Baron Sloet, heeft van zijn jongste geschrift: De planten in het Germaansch volksgeloof en volksgebruik, een exemplaar voor de boekerij ingezonden. Het wordt met dankzegging aangenomen.

De heer Tiele leest het door hem en den heer Speijer gestelde verslag over de door Dr. W. Caland aangeboden verhandeling. De vergadering vereenigt zich met het voorstel om haar in de Verhandelingen der afdeeling op te nemen.

Daarna handelt de heer Habets over twee voorhistorische begraafplaatsen, die in het vorig jaar in de buurt van Weert, op de heide bij Boschhoven en Eind, ontdekt zijn, en beschrijft de daar gevonden voorwerpen van aardewerk en brons.

Naar zijne meening waren althans de bewoners der heide bij Boschhoven Germanen, die voor de komst der Romeinen daar geleefd hebben. De Spreker biedt zijne bijdrage aan ter uitgave in de Verslagen en Mededeelingen.

Zij geeft aan de heeren Schlegel en Beets aanleiding tot een paar opmerkingen.

De heer De Groot, Correspondent der afdeeling, spreekt over het wetboek der Mahâyânakerk in China, en schetst zijn invloed op het kloosterwezen en de leekenwereld.

De heer Kern uit zijne meening, dat het Chineesche *Brahma-jāla-sūtra* eene omwerking is van het gelijknamige geschrift uit den canon der Zuidelijke Buddhisten. Hij laat in het midden of ook onder de kanonieke boeken der Noordelijke Buddhisten een dergelijk geschrift bestaan heeft. Vermoedelijk wel, doch al was dat niet zoo, zou het toch niet onverklaarbaar zijn dat een geschrift der Zuidelijke Buddhisten in China bekend is geworden.

De heer Chantepie de la Saussaye geeft zijne verwondering te kennen, dat de spreker de liefde en de barmhartigheid in het Buddhisme veel grooter genoemd heeft, dan die deugden in het Kristendom leven. De spreker antwoordt dat hij bedoeld heeft dat die deugden, zich in China verder uitstrekken, dan bij de Kristenen. Volgens de voorstelling van den heer de Groot wordt de Buddhistische kerk in China geheel door de Sutra van Brahma's Net beheerscht, is het kloosterleven daardoor geworden wat het is, en is het noodig, dat dit in Europa bekend worde. Daarom leverde hij deze bijdrage, die hij afstaat voor de Verslagen, en biedt tevens eene verhandeling aan, waarin dit onderwerp uitvoeriger behandeld wordt.

Deze wordt door den Voorzitter in handen gesteld van de heeren Kern en Schlegel, met verzoek in de volgende vergadering daarover rapport te doen.

Door den heer Loman wordt eene beoordeeling van de jongste uitgave der *Agrapha*, en door den heer Moltzer eene aflevering der Bibliotheek van middel-Nederlandsche letterkunde, bevattende Frederik III en Karel de Stoute te Trier 1473, naar het Berlijnsche handschrift, voor de bibliotheek aangeboden.

Daarna wordt de vergadering gesloten.

TWEE VOORHISTORISCHE DOODENAKKERS
IN DE
NABIJHEID DER STAD WEERT, IN LIMBURG.

MEDEDEELING VAN

J. H A B E T S.

Als wij hier eene beschouwing mededeelen over twee voorhistorische doodenakkers, onlangs nabij de stad Weert ontdekt, dan zijn wij echter niet voornemens om daarvan eene uitvoerige beschrijving te leveren, en te treden in bijzonderheden over al de voorwerpen, die in de heide van Boschhoven en Eind gevonden en gedeeltelijk ook reeds beschreven zijn.

Onze vriend en stadgenoot de Heer C. Ubaghs heeft zich namelijk van deze taak gekweten in zijn bijdrage over: *De voor-Romeinsche begraafplaatsen tusschen Weert en Budel en Nederweert-Leveroy*¹⁾. Daar het onderzoek dezer twee begraafplaatsen evenwel alles behalve wetenschappelijk is geschied, er vele voorwerpen zijn verspreid of verloren geraakt en ook tengevolge daarvan het een en ander aan voornoemden schrijver is ontsnapt, zoo kan het niet anders dan nuttig zijn, ook datgene wat den Heer Ubaghs onbekend is gebleven en ons ter oore kwam, zoowel aangaande de opgraving zelve en het terrein, waar deze geschiedde, als aangaande de zoo even vermelde voorwerpen, op te teekenen en tot voorwerp van ons onderzoek te maken. Wij zullen de opdelving zelve in breede trekken schetsen en daarbij

¹⁾ Amsterdam, C. L. van Langenhuysen 1890. 56 blad. in 8°. met VI platen, overgedrukt uit: *De wetenschappelijke Nederlander*, jaargang 1890.

onze eigen vondsten — die niet groot zijn — in het kort vermeldende, eenige aanmerkingen aan het door anderen reeds medegedeelde toevoegen.

In het voorjaar van 1889 ging bijna geen dag voorbij of men zag lieden uit Weert of uit den omtrek naar de heide van Boschhoven en van Eind trekken, gewapend met houweel en spade, om grafheuvels te zoeken en urnen te ontgraven en ze dan aan liefhebbers, tegen goeden prijs, te verkoopen. Deze doodenakkers waren door wijlen den heer P. M. Peters, onderwijzer te Tungelroy, ontdekt, die met een paar werklieden er een onderzoek verrichtte, toen op eens de nieuwsbladen zich met de zaak gingen inlaten en den omtrek in rep en roer brachten.

Het was bijzonder op warme heldere Zondagen, in den achtermiddag, dat het »pottenzoeken" met ijver werd gedreven. Honderde lieden, mannen, vrouwen en kinderen, zag men dan in die heide rondzwerven en zich vergasten aan de nieuwigheid der onderneming, terwijl mannen en vrouwen, met spaden gewapend, den grond omwoelden. Geen heuveltje, hoe klein, hoe nietig ook, werd gespaard, want elke pot, die gaaf en ongeschonden uit den grond te voorschijn kwam, bracht minstens vijftig centen, ja tot een gulden op. Maar 't was ook daar niet altijd goud wat blonk; verreweg de meeste potten zaten verbrijzeld in den grond en in de meeste heuvelen vond men niets dan scherven en fragmenten van dorre doodsbeenderen met asch vermengd, die dan meestal door de pottenzoekers op de plaats werden achtergelaten en door den wind verspreid.

Eene soort potten evenwel werd meer gezocht en duurder betaald dan de gewone. Het waren die, welke hetzij een afwijkenden vorm vertoonden, hetzij met vingerindrukken waren voorzien of met lijnen of ruitvormige insnijdingen versierd.

Ook vond men naast of in de potten vele voorwerpen, als vingerringen, armbanden, haarnaalden, »fibulae" enz. die tot sierraad van den persoon, wiens asch in de urn was verzameld, man of vrouw, hadden gediend, of lanspunten, stukjes draad met insnijdingen als versiering enz., voorwerpen in één woord, die als huisraad of wapentuig waren gebruikt. Deze waren alle van brons, en werden nog beter betaald dan de lijkurnen.

Dit gaf, zooals men licht kan bevroeden, aanleiding tot misbruik; pogingen werden aangewend ter vervalsching der graftomben en der voorwerpen, die er in werden gevonden, want de „auri sacra fames” is tot veel in staat. Op deze vervalschingen — die den oudheidkenner allicht verwarring konden veroorzaken — moet hier allereerst gewezen worden.

In de dagbladen werden meer dan eens de Weerter opdelvingen besproken en men heeft bericht dat te Boschhoven eene urn werd ontdekt, waarin een stalen dolk met bronzen heft werd gevonden, dat er koppen van ijzeren nagels aanwezig waren enz.

Wij hebben dezen veelbesproken dolk zelf gezien en in handen gehad, wij hebben werklieden ondervraagd, die de urn hebben gezien, waar de dolk van boven was ingeplant, maar niemand heeft ons kunnen zeggen, of de dolk in de urn zat toen deze werd opgegraven. Wel hebben wij van een geloofwaardig persoon, die bij de ontdekking dier urn aanwezig was, vernomen, dat de dolk elders was gevonden, namelijk bij sluis 16 onder Weert, maar dat hij hier dienst moest doen om den prijs der ontdekking te verhoogen. Het heft van dien dolk kwam ons voor tot een onbepaald tijdperk te behooren, het lemmer was bijna niet geroest en zóó scherp dat men een stuk hout er mee kon snijden. Dit ijzeren wapentuig moeten wij als een ondergeschoven, of indien men wil, als een twijfelachtig voorwerp uit onze begraafplaatsen verwijderen (Zie Plaat IV, fig. 6).

In het algemeen moet men voorzichtig te werk gaan bij het beoordeelen van oude voorwerpen, die in handen van een zeker soort liefhebbers vallen. Zij worden dikwijls op de zonderlingste wijze, ter mystificatie, opgeknapt en hersteld.

Wij zagen eenigen tijd geleden, een paar urnen uit de heide van Boschhoven met blijkbaar valsche sierraden voorzien. De fragmenten van zachte, in de zon of op het vuur gedroogde, potten leenen zich uitstekend tot zulke verfraaiingen der moderne nijverheid en de eigenaar geniet hierdoor het voordeel dat zijn waar met meer succes aan den man gebracht en beter betaald zal worden, indien ze onder zijn vernuftig snijmes of door een zachtsnijdend zaagje of vijltje eene lichte

verandering hebben ondergaan. Een flink modderbad geeft na de operatie aan deze voorwerpen hun oud, eerbiedwaardig aanschijn terug.

Toen eindelijk de pottenmarkt te Weert den gewilden aftrek niet meer had, omdat de liefhebbers meer dan overvloedig voorzien waren, kwam een vernuftige geest, geheel naar den aard der negentiende eeuwse reclame-manie, op een echt nieuw denkbeeld; men las nu weldra in de kranten de volgende advertentie: »Na ontvangst van een postwissel van een gulden, zend ik franco vier planten zonnedauw (*Drosera*, een vleeschetend gewas) en eene Germaansche urne plus minus 2000 jaren oud, gedolven uit de Germaansche begraafplaats te Boschhoven, als bloempot.”

Of die reclame aan haar doel heeft beantwoord, weten wij niet. In ieder geval vormt zij de laatste periode der ontdekkingsgeschiedenis van de twee voorhistorische begraafplaatsen bij Weert, waarover wij een woord wenschen te zeggen.

DE DOODENAKKER ONDER NEDERWEERT BIJ EIND.

Wanneer men den grindweg volgt welke van Leveroy naar Nederweert leidt, dan treft men bij de eerste huizen van het Nederweertse gehucht Eind, ter linkerhand langs den weg, eene zacht aanlopende hoogte in de heide aan, die omzoomd wordt door de Peel, die zich van Stramproy naar Ospel uitstrekt.

Op deze hoogte ter lengte van ongeveer 1000 passen en ter breedte van ongeveer 300, hadden de lieden uit den omtrek een groot kerkhof uit het voorhistorisch tijdperk omgewoeld. Toen wij den 9 December van het vorig jaar het terrein bezochten, waren wel een honderd vijftigtal graven geopend. Volgens het zeggen van een werkmans uit de buurt, die ons tot nader onderzoek en behulp, vergezelde en die ook vroeger aan de opgravingen had deelgenomen, was in den regel in elk graf ééne urn ontdekt; waar er meer gevonden waren, was de eene urn in de andere geborgen,

Deze urnen waren begraven onder ronde heuvels, twee of drie voeten hoog en twintig tot vijftig voeten in doorsnede. Talrijke potscherven lagen verspreid op den grond, op enkele plaatsen was de grond wit van de gebleekte doodsheenderen, die in kleine stukjes door elkander lagen. In de graven zelf zag men hier en daar houtskool afkomstig van den brandstapel. De overblijfsels van houtskool die wij onderzochten, schenen meestal afkomstig te zijn van eiken-, beuken-, of dennenhout en de fragmenten van urnen, hier door ons gevonden waren zoo broos, dat er geen enkele ongeschonden is bewaard gebleven, waaruit blijkt dat zij niet op het rad, maar uit de vrije hand bewerkt en in de zon of op het vuur gedroogd waren. Verschillende fragmenten droegen de sporen van den vuurgloed waaraan zij waren blootgesteld geweest, en hoogst waarschijnlijk hebben de meeste gediend om spijzen te koken, tot dat hun de eer te beurt viel om de overblijfsels van hunnen, aan 's levens maaltijd verzadigden, meester te ontvangen.

Uit de fragmenten die ik ter hand heb genomen kan men opmaken, dat de meeste buik- of bolvormig waren en een staanden halsrand. zooals de Germaansche potten in het algemeen, tot mondstuk hadden; dit mondstuk was in den regel zeer wijd.

De urnen waren uit slecht deeg gekneed, men vond er keisteentjes in en zij waren in het algemeen — gelijk wij zeiden — zoo broos, dat ze bij de geringste aanraking uit elkander vielen; echter kan ook de grondgesteldheid dezer begraafplaats wel mede oorzaak geweest zijn, dat de bewaring niet zoo volkomen was als elders. Het heidezand is hier gemengd met turfgrond en tengevolge van het naburig moeras, nat en vochtig, zoodat de urnen met water verzadigd, tot ontbinding zijn overgegaan. Daarbij komt dat de worteltjes der heideplanten door de barsten der urnen zijn gedrongen en die hebben doen splijten.

Op verscheidene plaatsen was de begraafplaats door een soort van landwal omgeven, wat wij ook op een Germaansch kerkhof in de heide van Heerlen en in die van Boschhoven hebben opgemerkt.

Geen enkel stukje metaal kwam — zooals ons een der opdelvers bevestigde — uit de graftomben van Eind te voorschijn, wel een teeken dunkt ons, dat zij van oudere dagteekening zijn, dan die van Boschhoven en zulks meenen wij ook op te maken uit de ruwheid van stof en vorm der fragmenten van aardewerk, die wij er aantreffen. Wel lezen wij in de verhandeling van den Heer Ubaghs over dit onderwerp, dat in een der urnen een voorwerp van ijzer is ontdekt, zoodanig door roest verteerd, dat het onkennelijk is geworden; het had 4 à 5 cent. lengte en geleek op een nagel, ofschoon dit niet kon zijn, omdat zich twee cirkelvormige lappen boven op den kop van het voorwerp bevonden. Of de heer Ubaghs zelf dit voorwerp gevonden heeft, dan of het hem door een der bovengenoemde »industrieelen” is verkocht, weet ik niet, maar in allen geval is dit het eenig aldaar gevonden stukje ijzer, dat hij in zijne beschrijving verklaart te hebben aangetroffen.

De lijkbussen, die hij gaaf uit dezen doodenakker heeft gered, zijn vier in getal en ze hebben den gewonen vorm der meeste Germaansche urnen, die elders worden aangetroffen. »Zij verschillen niet” — zegt hij — »van die welke tusschen Weert en Budel (te Boschhoven) zijn gevonden”. Zij dragen sporen van sierraden, die met de nagels der hand in de versche potaarde zijn gekrabt. Eene heeft nagelindrukken in den rand en twee anderen hebben diepe lijnen van de helft van den buik tot aan den voet.

Deze vreemde versieringen, dat ruwe en onbewerkte der stof, gevoegd bij de afwezigheid van metalen doet ons denken, dat deze begraafplaats zeer oud kan zijn. Maar bij gebrek aan nadere bescheiden onthouden wij ons van eene verdere beoordeeling.

BOSCHHOVEN.

Eene tweede vondst van grafurnen had in 1889 ten westen der stad Weert plaats.

Onder het gehucht Boschhoven, naar den kant van Budel, ten zuiden van den spoorweg van Roermond naar Antwer-

pen, tusschen de wachthuisjes 43 en 44, bevindt zich een stuk heidegrond tamelijk hoog gelegen, waarop zich eene menigte ongelijk verspreide heuvelen of verhevenheden bevinden, die niets anders zijn dan grafheuvelen. Wij telden er 246 op dit terrein, ongeveer 400 meter lang en ongeveer 180 breed; maar later bleek, dat er veel meer aanwezig waren; wij hadden namelijk enkel die welke in het oog vielen in rekening gebracht. Elk dezer grafheuvelen, zeer onregelmatig gelegen, is van 5 tot 20 passen in doorsnede.

Daarnaast, ten zuiden, ligt een bosch met kreupelhout en dennen beplant, waar wij nog een groot getal heuvels vonden, die evenwel door den eigenaar voor opgraving zijn gevrijwaard. Deze had voor zes of zeven jaren in dit bosch een twintigtal urnen opgegraven, die nog heden te Weert aanwezig zijn.

Het terrein van dit voorhistorisch kerkhof is, gelijk de geheele omtrek, effen en zanderig en met heidekruid bewassen; het behoort aan Mejufvrouw de Weduwe Glau-demans te Weert, die zich tegen de opdelvingen in massa niet verzet heeft. Door de begraafplaats loopen drie opgeworpen heuvelruggen of wallen, ongeveer 12 passen breed, die het terrein in drie deelen snijden, terwijl men in het naastgelegen bosch, nog vier zulke wallen aantreft. Het schijnen met opzet gemaakte afdeelingen van het kerkhof te zijn, gelijk aan die welke wij te Eind, te Heerlen en elders aantreffen.

De ongelijk verspreide grafheuvels vormen eene kleine hoogte, waaronder zich eene laag asch en houtskool bevindt, waarin de lijkurnen rusten. In enkele fragmenten van de houtskolen die wij ter hand namen, erkenden wij eikenhout en berkenhout.

Dit alles was afkomstig van den brandstapel waarop het lijk van den overledene tot asch werd verbrand. Wij hebben opgemerkt dat in meerdere gevallen het »ustrinum" zich niet bevond op de plaats zelve der begraving, maar er naast, en dat die plaats ongeschonden was gebleven. De grootte van zulk een brandstapel hebben wij uit de sporen, die hij heeft achtergelaten, kunnen opmaken. Zij hadden of eene

vierkante of eene ronde gedaante, naar het schijnt vijf tot zes meter in doorsnede. Andere overblijfsels, waaruit men de gedaante der brandstapels kon opmaken, werden niet gevonden en wij gelooven niet dat zij met dezelfde zorg werden aangelegd, als de Romeinen daaraan besteedden. Deze, trouwens, trokken hunne stapels hoog in de lucht op, wakkerden het vuur aan door olie en hars in de vlammen te gieten, legden onder den houtstapel kleine oventjes aan, om met een blaasbalg lucht in het vuur te kunnen brengen; ook bouwden zij hunne stapels tusschen vier zware stijlen of palen van hout, die met elkander verbonden werden door dwarshouten. Aan elken paal werd het dwarshout gehecht door eenen zwaren, langen nagel, met dikken kop, welke nagels regelmatig, vier in getal, bij de opgravingen worden teruggevonden en daar zij aan de punt zijn omgebogen, leeren zij ons ook de dikte der palen en dwarshouten kennen.

Niets van dat alles vindt men echter in de »ustrina" der Weertsche heide. Geen enkel voorwerp, geen enkel teeken, dat op voorzichtig overleg wijst, is daar ontdekt, want het volk, dat hier zijne dooden begroef, was nog verwijderd van al die aandacht, die de verfijnde beschaving der Romeinen aan het begraven hunner dooden besteedde. Alleen het verbranden der lijken en het bewaren der assche in urnen had dit minder beschaafd volk met de Romeinen gemeen.

Het gebruik om op de asch der dooden grafheuvels op te werpen is zoo oud, dat men deze reeds in den steentijd kan aanwijzen. Het heeft bestaan tijdens de Romeinsche overheersching en werd overgenomen door de Christenen, ja, bestaat nog heden op de dorpskerkhoven bij ons in Limburg en ook elders, waar elk lijk dat begraven wordt, door een heuvel in den vorm eener doodkist, wordt aangeduid.

»De Germanen," zegt Tacitus, zochten met hunne uitvaarten geen eerbejag: »Funerum nulla ambitio." Dit alleen namen zij in acht, dat de lijken van beroemde mannen met bepaalde houtsoorten verbrand werden. Den brandstapel overlaadden zij met kleederen noch met reukwerk. Elkeen werden zijne wapenen en sommigen hun paard medegegeven. Uit zoden rees het graf. De zware en drukkende eer der grafmonu-

menten versmaadden zij, als lastig voor den overledene. Klachten en tranen legden zij spoedig, smart en droefheid maar spade af. Voor de vrouwen was het treuren betamelijk, den mannen het gedenken. „Feminis lugere honestum est, viris meminisse”. Zoover Tacitus. ¹⁾

De voornaamste inhoud der grafheuvelen van Boschhoven kan men wat de bewerkte stoffen aangaat in twee hoofdsorten indeelen, namenlijk in voorwerpen van gebakken aarde en in voorwerpen van metaal. Wij zullen over beide soorten een woord zeggen.

A A R D E W E R K.

Het aarden vaatwerk in de heide van Boschhoven gevonden verschilt niet zoo zeer door vorm als wel door samenstelling van wat te Eind wordt aangetroffen. Het deeg waaruit het gevormd werd is minder ruw, beter doorkneed en niet zoo erg met keisteentjes en kiezel vermengd en al zijn de wanden wel is waar niet op de draaischijf gepolijst, zoo zijn vele toch blinkend en glad en vrij goed gevormd. Men kan duidelijk opmerken dat ze van buiten met nat, fijn leem bestreken en glad gemaakt werden. Alle hebben een doffe, geele kleur en zijn ten deele zwart of roodachtig geworden door het vuur, waarop zij, misschien wel als keukengereedschap, gestaan hebben. Dat zij vrij uit de hand gevormd zijn, bewijzen de streken der hand, die op de wanden, zoowel van buiten als van binnen, zijn achtergebleven.

Indien wij onze potten uit een aesthetisch oogpunt beschouwen, dan zien wij, dat zij nog ver van de edele vormen, die het Romeinsche aardewerk kenmerken, verwijderd zijn. Men vindt er niet dat fijn gekozen deeg van pijpaaarde, of van Samosche zegelaarde, men vindt er niet die liefelijke kleine drinkbekertjes, die fijne zalfvaasjes, die elegante bakjes, schoteltjes en kommetjes, die met zorg gevormde en gebakken urnen, wier vormen en samenstel een kunstenaar in het vak

¹⁾ CORN. TACITUS, *de moribus Germ.* XXVII, Uitgaaf van SCHRANT, p. 200.

verraden. Neen, de pottbakkers te Boschhoven waren geene kunstenaars in den zin, waarin wij dat woord gewoon zijn te gebruiken; maar hunne voorwerpen waren toch niet geheel van kunstzin ontbloot en de aardvormers werkten naar vaste modellen, die alom verspreid waren, en die ook elders worden gevonden.

Wij bemerken verder dat zij, wat den vorm betreft, twee richtingen volgden, die overal in onze streken, bij urnen van Germaansche oorsprong, gedurig voorkomen.

De eerste vorm van dit vaatwerk is bolvormig, terwijl de buik van de tweede soort niet boogsgewijze is gevormd, maar een uitspringenden hoek maakt.

Indien wij niet beter wisten, zouden wij haast zeggen dat zij deze twee richtingen aan de twee volkeren, die na hen onzen bodem veroverden, namelijk de Romeinen en de Franken, hadden overgeleverd. Aan de Romeinen viel de rond-boog en aan de Franken de half gothieke hoekvorm, ten deel.

Al deze urnen, hetzij bol- of hoekvormig, hebben een staanden hals of mondstuk, een bizonder kenmerk dat wij nòch bij het Romeinsche, nòch bij het Frankische aardewerk terug vinden.

Wat de grootte der urnen van Boschhoven betreft, deze is zeer verschillend; wij bezitten eene urne die 41 centim. hoog is, terwijl evenwel de meeste kleiner en lager zijn.

Er is zelfs een soort potten gevonden, die maar drie of vier centimeter hoog waren. Deze kleine potjes en bolvormige vaasjes met wijde opening, waren wellicht drinkschaaltjes, die de personen uit het gevolg van den lijkstoet dan gebruikt hebben om hunne offers te plengen. Zij werden in den regel òf naast de lijkurnen gevonden òf daar binnen tusschen talrijke beenderen en assche van mannen, vrouwen en kinderen ontdekt. Wellicht zijn ze met deze in de urnen geraakt.

De kleine potjes hebben eenen geheelen anderen vorm dan de groote vazen en urnen, men vindt ze zelden versierd en ze vertoonen nu eens den vorm van een klein schaalte of kelkje (Plaat I, 3 en 4), dan weder die van een buikvormig kruikje. Enkele hebben zeer oorspronkelijke oortjes ter

aanvatting of ter doorlating van een riem (Plaats II, 7, Plaats III, 3). Er zijn er zonder voetje, die van onder spits bijloopen, gelijk de Romeinsche »dolia» en niet kunnen staan of men moet ze in den grond plaatsen of op een driehoetje zetten (Plaats II, 2, 8, 13, Plaats III, 1, 3, 5). Andere zijn plat en hebben den vorm van schoteltjes (Plaats I, 5 en Pl. II, 1), of kommetjes, bekertjes en bakjes. (Plaats II, 1, Plaats III, 4, 5, 7). Wij hebben zelfs een kommetje gezien met vier pooten gelijk aan die onzer moderne keteltjes (Plaats III, 6) en de Heer Ubaghs is in het bezit van een potje in den vorm van een waterremmertje met twee ooren.

Nog hebben wij twee urnen gezien, die toegedekt waren met dekseltjes, wat evenwel niets nieuws is, aangezien Janssen in 1832 reeds zulke gedekte urnen vond in een Germaansch kerkhof te Kalbeek bij Kleef.¹⁾ (Plaats I, 6 en II, 12.)

Wat nu de ingekrabde versieringen aangaat, deze komen zelden voor en het zijn nu eens vinger- en nagelindrukken in het natte deeg, waardoor men gelijk op plaat I, 5 den rand van een urne versierde, dan weder met een stokje, een beentje of een ander spits voorwerp gekrabde puntjes, drie- of vierhoekjes en dunne lijnen rondom den pot of van boven naar beneden aangebracht²⁾. Sierraden en *relief* of met verf er op zijn hier niet gevonden en komen ook elders zelden of nooit voor. Al het vaatwerk is nog primitief, maar wijst toch op eenig aesthetisch gevoel bij den maker. Een onzer potten heeft zelfs een ingekrabd teeken, veel gelijkende op de grafitti welke men op Romeinsch vaatwerk aantreft. Er staat *Vlk*,

B R O N S.

Meer kunstwaarde en smaak treft men aan in de voorwerpen van brons, die uit de urnen en graven der Boschovensche heide te voorschijn kwamen. Wij denken dan

¹⁾ JANSSEN, *Gedenksteenen der Germanen en Romeinen*, p. 12.

²⁾ Zie enkele potten met ingekrabde sieraden bij UBAGHS plaat III, 12, 13, 14.

ook dat deze bronzen instrumenten niet op de plaats of in de buurt werden vervaardigd, zooals dit met de potten en grafurnen kan hebben plaats gehad, maar dat zij onzen heidebewoners door ruilhandel zijn verstrekt geworden. Deze ruilhandel was volgens Tacitus nog ten tijde van de overheersching der Romeinen in zwang.¹⁾

Ziehier de beschrijving van enkele voorwerpen die gevonden werden en door ons zijn gezien, en waarvan ons eene teekening werd verstrekt. Op plaat IV, fig. 3 en 4 zijn twee bronzen ringen, gedeeltelijk open, met ingekrabde versiersels en zwaar met kopergroen bezet, voorgesteld. Van den eenen is de punt afgebroken, de andere is gaaf. In den regel beschouwt men deze voorwerpen als armbanden en wij gelooven, dat in werkelijkheid dit zoo is, maar de onze schenen daarvoor te stijf, te zwaar en te onbuigzaam. Wij dachten dat het veeleer handvatsels van een kist waren geweest, die bij de begrafenis hadden dienst gedaan. Plaat III, fig. 11 en 12 verbeelden fragmenten van zulke ringen. De heer Ubaghs vond op de begraafplaats te Boschhoven ook zulke armbanden, waarvan er een paar met de onze overeenkomen.²⁾

Het bezwaar aan de buigzaamheid dezer armbanden ontleend, verliest evenwel zijn bewijskracht, wanneer wij die voorwerpen van naderbij beschouwen. Dan zien wij dat de zware armbanden met den hamer zijn bearbeid geworden en buigzaam gemaakt; sporen van hamerslagen treft men aan op verscheiden plaatsen, bizonder aan de uiteinden. Tot datzelfde doel werken misschien mede de diepe insnijdingen die men op de oppervlakte aantreft. Onze armbanden schijnen in een vorm te zijn gegoten en later door een bronswerker te zijn afgewerkt.

Wat nu de ringen betreft, die als sieraad dienden, deze zijn overigens in Germaansche graven niet zeldzaam.³⁾ Tacitus verhaalt nog van een ander soort ringen bij de Germanen in gebruik. »De dappersten onder hen,» zegt hij,

¹⁾ TACITUS, *De moribus Germanorum* V.

²⁾ UBAGHS l. c. p. 26—27.

³⁾ JANSSEN, *Gedenksteenen der Germanen en Romeinen* p. 27.

»droegen een ijzeren ring als boei, iets wat voor den volke smadelijk was, totdat zij zich door het verslaan van een vijand, daarvan vrijmaakten.» ¹⁾

2. Een ringetje van saamgewonden bronzen draden, hoogstwaarschijnlijk een vingerring; het is door het koper-groen zeer verdorven en dreigt te vergaan. Dit voorwerp is te klein voor een mansvinger, maar kan aan die eener vrouw zeer goed passen. (Plaat IV, fig. 5.) De heer Ubaghs vond ook zulk een ring, tegelijk met verscheidene fragmenten.

3. Een prachtige en goed bewaarde lanspunt met eene blinkende korst van kopergroen overdekt. Zij heeft eenen hollen schacht die tot boven in het platte lemmer loopt. In dezen schacht bevindt zich eene opening, om dezelve in den steel vast te hechten (Plaat IV fig. 2). Wij zagen dit voorwerp bij een werkman te Weert, die het niet wilde verkoopen. De heer Ubaghs vond een lanspunt van gelijken vorm. In ons Limburgsch Museum zijn twee dergelijke maar spitser toeloopende lanspunten, een afkomstig uit Berg-Terblijt en de andere uit St. Joost bij Echt, ten toon gesteld.

4. Bronzen draad, schijfvormig opgerold, afkomstig van eene »fibula» of van een ander lijfsieraad. Zij bestaat uit acht spiraalwendingen en eindigt met een rechtstaand gedeelte (Plaat IV fig. 1).

5. Twee fragmenten van kleine spiraalsgewijze gedraaide ringetjes van getrokken draad. (Plaat III fig. 12).

6. Eene bronzen naald met oog (Plaat III fig. 13). Zulke naalden van brons komen ook in het Romeinsch tijdperk voor, alhoewel toen ijzer en staal overvloedig in den handel waren. Maar dewijl het brons buigzaam is en niet breekt of roest, gaven ook de Romeinen in vele gevallen den voorkeur aan bronzen naalden, spelden en stiften, boven die van ijzer.

7. Eindelijk noemen wij nog een bronzen knopje of »fibula» zeer kunstig bewerkt en van binnen voorzien van een doorn, waar men een riempje door kan steken ²⁾.

¹⁾ TACITUS, *De moribus Germanorum* XXXI.

²⁾ Verscheidene dezer voorwerpen zijn in bezit van den Heer van der Straten, hoofd der school te Weert, die ook de goedheid heeft gehad de

Deze zijn de voornaamste gereedschappen in brons, die ons uit de begraafplaats van Boschhoven zijn bekend geworden. De Heer Ubaghs verklaart dat hij daar meer dan 100 stukjes brons heeft ontdekt. Dit is voorzeker eene rijke vondst, aangezien deze voorwerpen in den regel niet talrijk voorkomen. Onder de voorwerpen uit de steenperiode, als dusdanig goed gekenschetst, is mij alleen bekend het vuursteentje op plaat IV, fig. 7.

De Heer Ubaghs geeft in zijn opstel de bestanddeelen op van een bronzen armband in een der lijkbussen te Boschhoven gevonden. Deze bestond uit:

koper	86.037
tin	9 432
lood.	4.108
zink.	0.415
verlies	0.008
<hr/>	
Te zamen	100.000

De kleine hoeveelheid zink — voegt hij er bij — is toe te schrijven aan andere metalen, die bijna nooit chemisch zuiver zijn, maar altijd min of meer met andere stoffen bezwangerd. Het lood is mogelijk wel in die verhouding bij de bronsalliage gevoegd, maar kan ook, door het tinerts, hetwelk dikwijls in vereeniging met looderts voorkomt, in die verhouding in de bronsalliage gekomen zijn ¹⁾,

De analyse van bronzen voorwerpen, elders in Limburg gevonden, geven cijfers die niet veel van deze verschillen. Een bronzen beitel met gesloten schacht, gevonden te Pietersheim (Lanaken) gaf 80.50 percent koper, 10.41 tin en 8.19 lood; een ander met open schacht gaf 80.20 koper, 14.94 tin en 3.70 lood; een beitel met open schacht gevonden te Berg-Terblijt gaf 89.90 koper en 10.13 tin. Deze verhoudingen zijn verschillend van de latere brons-

meeste platen te teekenen, die wij hier bijvoegen. Wij zeggen dezen vriendelijken en voorkomenden man hier gaarne onzen openlijken dank voor de verleende hulp.

¹⁾ Ubaghs, *De voor-Romeinsche begraafplaatsen* p. 32.

alliages. Een bronzen voorwerp uit de opgraving van een Romeinsche villa van de 3de eeuw onzer tijdrekening, te Houthem, bij Valkenburg, gaf:

koper.	71.60
lood	20.60
tin.	7.80
te zamen . . .	100.00 ¹⁾

Er bestaat dus een werkelijk onderscheid tusschen het brons der Romeinen en dat uit den tijd der bronsperiode en meer bepaald uit den tijd, dat het kerkhof te Boschhoven, werd aangelegd. In het Romeinsch brons uit Houthem is het lood in eene groote hoeveelheid vertegenwoordigd.

Hierboven hebben wij bemerkt dat de kunstbeschaving, die wij in de bewerking der lijkurnen en potten aantreffen, ons niet op gelijke hoogte scheen te staan als die van de voorwerpen uit brons vervaardigd. Dit onderscheid treft men bijna overal elders in ons vaderland aan en wij hebben dit toegeschreven aan de omstandigheid, dat de bronzen voorwerpen niet hier zijn vervaardigd, maar door zwervende kooplieden uit andere, meer beschaafde, streken aan onze voorouders te koop werden aangeboden. En inderdaad, tot hertoe heeft men geene matrijzen of vormen of andere werktuigen ter afgieting gevonden, die ons op eene inlandsche industrie konden wijzen. Wel heeft men voorwerpen in menigte in den grond bijeen gevonden, maar deze kunnen van een verborgen schat of van koopwaren afkomstig zijn, die in den grond werden begraven uit angst voor diefstal. Zulk een verborgen voorraad hebben wij zelf ontdekt en opgegraven te Berg-Terblijt bij Valkenburg ²⁾. Maar zij leveren ons geen bewijs voor het bestaan eener industrie van bronsgieters in ons vaderland.

De kunstenaars die het brons der Boschhovensche heide bearbeidden, waren menschen van vernuft, zeer vaardig in

¹⁾ Jos. HABETS, *Découvertes d'antiquités dans le duché de Limbourg*, t. II p. 20, 21.

²⁾ Zie *Publ. etc. du Limb.* II p. 207.

de kunst van gieten en het maken van vormen uit leem, potaarde of sjeen, zij kenden het gebruik der beitels, hamers, zagen, vijlen en andere gereedschappen. Ook het middel om staven brons tot dunne draden te trekken of door zware cylinders te pletten was hun niet onbekend, terwijl zij daarna de versieringen meestal met hamer, beitel of vijl, ook wel met naald of boor aanbrachten ¹⁾).

Te midden dezer beschouwing dringt zich wellicht de vraag op, in hoever wij hier te doen hebben met de rustplaats van eene bevolking, die uitsluitend in de bronsperiode geleefd heeft en geen ander metaal kende.

Om hierop te antwoorden moeten wij de zaak hooger opvatten.

De voorhistorische onderzoekingen, die sedert tal van jaren hebben plaats gehad, leeren ons twee groote beschavingsperioden kennen, welke hier en in bijna alle bekende deelen der wereld elkander opgevolgd zijn. Deze zijn bekend onder de namen van steenperiode en metaalperiode. Beide worden in onderperioden verdeeld.

De eerste bewoners van bijna alle onderzochte wereldstreken kenden geen metaal en moesten om hunne wapenen en werktuigen te vervaardigen hun toevlucht nemen tot steen en tot beenderen, bijzonder tot den vuursteen. Deze werd bewerkt tot bijlen, beitels, lanssen, messen, krabbers, zagen, hamers enz. Hun bijl was in den regel amandelvormig gekapt en liep aan de punt plat en scherp bij, terwijl het einde in hout, hoorn of been kon gestoken worden, om als stoot- of slagwapen te dienen. Al deze wapenen waren in den aanvang ruw gekapt. Uit den inhoud der holen, waarin deze oermensch vertoefde kan men opmaken, dat hij ook in ons land oorspronkelijk geleefd heeft met den mammoth, den beer en de hyaena der holen, die toen deze streken bevolkten. Zijne ruwbewerkte wapenen van steen vindt men naast de overblijfsels van bovengemelde dieren.

¹⁾ Zie VON TRÖTSCH, *Die älteste Bronze-Industrie in Schwaben*, in de *Württembergische Vierteljahrhefte*, 1889 I en II p. 82.

De oudere steenperiode gaat langzamerhand in de jongere, de neolithische periode, over; een scherpe overgang bestaat er niet. Aan deze periode schrijft men de verbetering en verfraaiing der vuursteen-wapenen toe, die nu niet meer uitsluitend ruw gebruikt, maar ook glad op een anderen steen geschuurd of geslepen werden. Het lijdt geen twijfel of ook in dit tijdperk bleven de gekapte vuursteen voortbestaan naast die met zorg gepolijst waren, want niet ieder zal de lust, den tijd of de gelegenheid hebben gehad, om zijne steenen werktuigen te verfraaien en op te knappen. In dit tweede tijdperk zien wij de huisdieren verschijnen.

Op het einde van de neolithische periode verschijnt het brons, in onze streken van elders ingevoerd, dat eene groote vooruitgang in de beschaving brengt. Men ruilt vellen, vee en amber tegen bronzen beitels, zwaarden, lanspunten, lijfsierraden. Elkeen haakte naar metaal en de vroeger hooggeschatte vuursteen verloor zijne waarde. Men moet evenwel niet denken dat het brons in eens den vuursteen verdrong en buiten gebruik zette; neen, de duurte en de schaarschheid van het metaal was de oorzaak dat de steen bij den gemeenen man en de armere bevolking nog langen tijd in gebruik bleef en wij overdrijven niet, indien we beweren, dat de vuursteen, gedurende het bronstijdperk nooit uit de samenleving verdwenen is. Door het bewerkt ijzer, een metaal dat bijna overal in groote hoeveelheden gevonden wordt, werden allengskens en de bronzen en de steenen werktuigen afgeschaft.

Ziedaar in korte trekken de gang van zaken in het gebruik van steen en brons, zooals dat zich door vele en nogmaals vele eeuwen bij onze voorvaders ontwikkelde heeft.

Indien wij nu de bovengemelde indeelingen in het oog houden en wij ons afvragen tot welk dezer tijdperken ons kerkhof van Boschhoven behoort heeft, dan is er geen twijfel of wij moeten antwoorden dat het werd aangelegd in de bronsp periode.

Wij hebben geene bewijsgronden kunnen vinden om anders te oordeelen. Maar de heer Ubaghs spreekt ook — al is

het maar sporadisch, van gevonden steen, koper en ijzer. ¹⁾ Is dit zoo — en wij hebben geene reden om er aan te twijfelen — dan kan ons gevoelen nog nader bepaald worden. Wij brengen dan ons kerkhof tot den laatsten tijd dier periode. Daarop wijzen trouwens ook de schoone vormen van het brons en de zuivere lijnen van het aardewerk, die evenwel essentieel verschillen van de klassieke vormen der voortbrengsels van de Grieken en Romeinen en geheel op zich zelve staan.

Voor aleer deze beschrijving te eindigen zullen wij een blik werpen op het leven der Germanen door Tacitus met zooveel liefde en zorg beschreven en daaruit eenige gevolgtrekkingen afleiden. Wij zullen dan zien dat de bevolking der Boschhovensche heide, met de Germanen van Tacitus zooveel overeenkomst heeft, dat wij er niet aan kunnen twijfelen of beiden behoorden tot denzelfden stam, alhoewel niet tot denzelfden tijd.

Tacitus verhaalt dat de Germanen uitgestrekte gronden in bezit namen en onderling verdeelden en dan akkers aanlegden, die ze om het andere jaar lieten braak liggen. Zij bewoonden geene steden, duldden niet dan verstrooide woningen en woonden afgezonderd en van elkander gescheiden bij eene bron, bij een akker of bij een bosch. Zij gebruikten bij het bouwen hunner huizen nòch metselsteen en nòch daktegels, maar ruwe stoffen zonder bevalligen vorm. Ook pleegden zij onderaardsche holen te graven, als toevluchtsoord tegen de koude voor de menschen en tot bergplaats der levensmiddelen. ²⁾

Tacitus leert ons verder dat ten zijnen tijde, door de Germanen van het binnenland nog ruilhandel werd gedreven: »permutatione mercium utuntur» en dat bij deze lieden ook geen groote voorraad van bewerkt ijzer bestond: »ne ferrum quidem superest» ³⁾ Op den laagsten trap der

¹⁾ Wij zelve hebben op plaat IV, fig. 7 een gekapt vuursteentje geteekend, hetwelk op het kerkhof te Boschhoven werd gevonden.

²⁾ TACITUS, *De moribus Germanorum*. XVI.

³⁾ Id. V, VI.

beschaving stonden toen de Finnen, die wel is waar geene Germanen waren, maar in hunne buurt woonden en bij deze gelegenheid een getuigenis kunnen bijbrengen. »Deze zijn, zegt voormelde schrijver, ongemeen woest en arm, zonder wapenen, zonder paarden, zonder woningen. Zij voeden zich met kruiden, kleeden zich met vellen en slapen op den grond. Hun eenige toeverlaat is de pijl van hun boog, die zij bij gebrek aan ijzer met scherpe beenderen spits maken.” Wat Tacitus over de begrafenisplechtigheden der Germanen verhaalt hebben wij hiervoor reeds vermeld.¹⁾

Indien deze mededeelingen van den Romeinschen schrijver ons een denkbeeld geven van den Germaan der Romeinsche overheersching dan zien wij uit de vondsten in de heide van Boschhoven gedaan, dat toen de toestand, waarop deze voorwerpen wijzen, nog niet geheel was veranderd. De bewoners van die heide kenden uitsluitend of bijna uitsluitend het brons. Zij begroeven, gelijk de Germanen, hunne dooden niet, maar verbrandden hen tot asch en verborgen die asch in urnen, tegelijk met hun lijfsierraden en met hun wapentuig. Hunne woningen moeten leemen hutten of hollen in den grond geweest zijn, aangezien er naast die honderde begraafplaatsen, geene overblijfsels van zijn gevonden.

Voorts gelijken hunne grafurnen veel op die der Germanen uit het ijzertijdperk en op die uit den tijd dat er naast de Germaansche voorwerpen ook Romeinsche »fibulae”, munten en potten in de grafheuvels met het lijk begraven werden.

Aan de bewoners van Boschhoven was wellicht in de verdeling der akkers een wild- en boschrijke streek aangewezen, om te leven van de jacht en niet van den akker. Vandaar dat men hunne begraafplaatsen in het midden der woeste heide in eene magere dorre landstreek aantreft. Maar het is ook mogelijk dat zij uit de vruchtbare akkers door oorlog, partijzucht of vijandschap verbannen waren. Immers zoo iets zien wij ook plaats grijpen bij de latere Germanen, die door de

¹⁾ Id. XLVL

Romeinen naar de heide gedreven werden, terwijl de overwinnaars het vette gedeelte der aarde voor zich hielden. Talrijke opdelvingen van villa's en grafheuvels in Limburg en elders hebben dit gevoelen bevestigd.

Uit dit alles kunnen wij besluiten, en hiermede eindigen wij onze beschouwing, dat wij in de bewoners der heide te Boschhoven Germanen aantreffen, die op het einde van de bronsperiode, maar vòòr de komst der Romeinen hier hebben gewoond en geleefd. Over de begraafplaats van Eind is ons te weinig bekend om een bepaald gevoelen er over te vormen en uit te spreken. Ik verklaar dan ook liever dat ik er niets belangrijks over weet mede te deelen, dan dat ik deze vergadering met bloote gissingen zou ophouden, die wellicht later zouden blijken ongegrond te zijn.

V E R S L A G

OVER DE

VERHANDELING VAN Dr. W. CALAND,

ZUR SYNTAX DES AVESTA.

M. H.

De verhandeling van Dr. W. Caland, onder den titel: *Zur Syntax des Avesta*, door hem voor de werken der Akademie aangeboden en door U in onze handen gesteld, ten einde daarover verslag uit te brengen, bespreekt een zeer belangrijk vraagstuk, te weten de Syntaxis der pronomina in het Avesta. Deskundigen zijn het daarover eens, dat, bij den tegenwoordigen stand van de vergelijkende syntaxis der indo-europeesche of arische talen, dergelijke onderzoekingen op beperkt gebied ingesteld, wanneer zij rekening houden met alle beschikbare gegevens, van groot nut zijn. En de Heer Caland heeft de gegevens die in het Avesta te vinden zijn, met verstand bijeengezocht en met oordeel samengevoegd en verwerkt. Ook zijn methode van werken verdient allen lof; hij wantrouwt al wat door zuivere bespiegeling of voorbarige inductie wordt vooropgesteld, en bestrijdt daarom 'o. a. de theorie van Delbrück over den oorsprong van het relativum (§ 23); hij leidt integendeel algemeene wetten en gebruiksregelen alleen af van de concrete feiten, waarvan hij uitgaat. Zeer voorzichtig vermijdt hij datgene wat hij nog niet verstaat, zooals bijv. het Ahu-navairya-gebed, voor zijn grammatische onderzoekingen aan

te wenden. Maar hij verzuimt niet, waar 't noodig is, te vergelijken en zijn meening door voorbeelden uit den Rgveda en het Grieksch op te helderen en te staven.

Hier en daar zouden wij wel eenigszins nauwkeuriger bepaling wenschen, zooals in §§ 19, 45, 60, 66 en 110. Een onzer is van oordeel, dat wel Vend. 4, 48 maar niet Vend. 8, 31 sq. mag dienen tot bewijs dat *ho-hau* in den zin van *ô ôé* — *ô μév* gebezigd wordt; hij acht het ook niet waarschijnlijk dat Yt. 10, 120 *yām* »ein misslungener Versuch" is, om een eensylbigen gen. plur. te vormen, vindt de verklaring van Skrt. *Kim*, pag. 67. wel wat gewaagd, omdat de *m* daar juist zoo moeilijk te verklaren is en meent dat voor het gebruik van Skrt. *yaçca* in den zin van »wie ook" Pancatantra I, 28, ed Cale, een stilliger bewijs oplevert, dan de aangehaalde plaats. De ander zou willen vragen of *cā* in *yascā* y. 51, 6 wel »verbindungsglied" met de vorige strofe kan zijn, zooals § 81, p. 66 beweerd wordt, en meent dat op p. 63 de babylonische vertaling van *Beh.* IV, 37 wel met recht, maar te onrechte die van IV, 70 ter verklaring wordt ingeroepen; deze laatste plaats is toch zeer geschonden en bevat nog alleen de woorden: *Ki' narū Suatu tamari*, »cum tabulam hancce videbis" welke dus niets bewijzen.

Eenige wijziging in de Indeeeling zou misschien wensche-lijk zijn. Hoofdstuk V, over het artikel, zou kunnen vervallen en het daarin behandelde ingedeeld kunnen worden bij Hoofdst. I en II. Bij de tegenwoordige rangschikking wordt tweemaal hetzelfde gezegd: § 110 is vrij wel één met de §§ 24 en vlg. en over de in § 109 behandelde constructiën is in het voorafgaande reeds meer dan eens gesproken. Het systeem van verdeeling der stof, door dr. Caland terecht gevolgd, is daarenboven in strijd met het opstellen eener rubriek, die alleen logisch, niet grammatisch reden van bestaan heeft. Voorts wordt § 14 duidelijker, wanneer *β* en *δ* op *α* en *γ* volgen.

Eindelijk zouden wij den schrijver in overweging willen geven den titel van zijn verhandeling, die nu zeer algemeen luidt, meer in overeenstemming met den inhoud te verande-

ren in »Zur (of Die) Syntax der Pronomina im Avesta'', of iets dergelijks.

Andere opmerkingen zijn meer geschikt om persoonlijk aan den auteur te worden medegedeeld en betreffen meer den vorm dan de zaak.

Intusschen al het gezegde verhindert ons niet een gunstig advies uit te brengen. Wij hebben met het degelijk en verdienstelijk werk van dr. Caland niet zonder hooge ingenomenheid kennis gemaakt en stellen u dus zonder aarzelen voor de aangeboden verhandeling in de Werken onzer Akademie op te nemen, wat zij ten volle waardig is.

Leiden, Groningen,
November 1890.

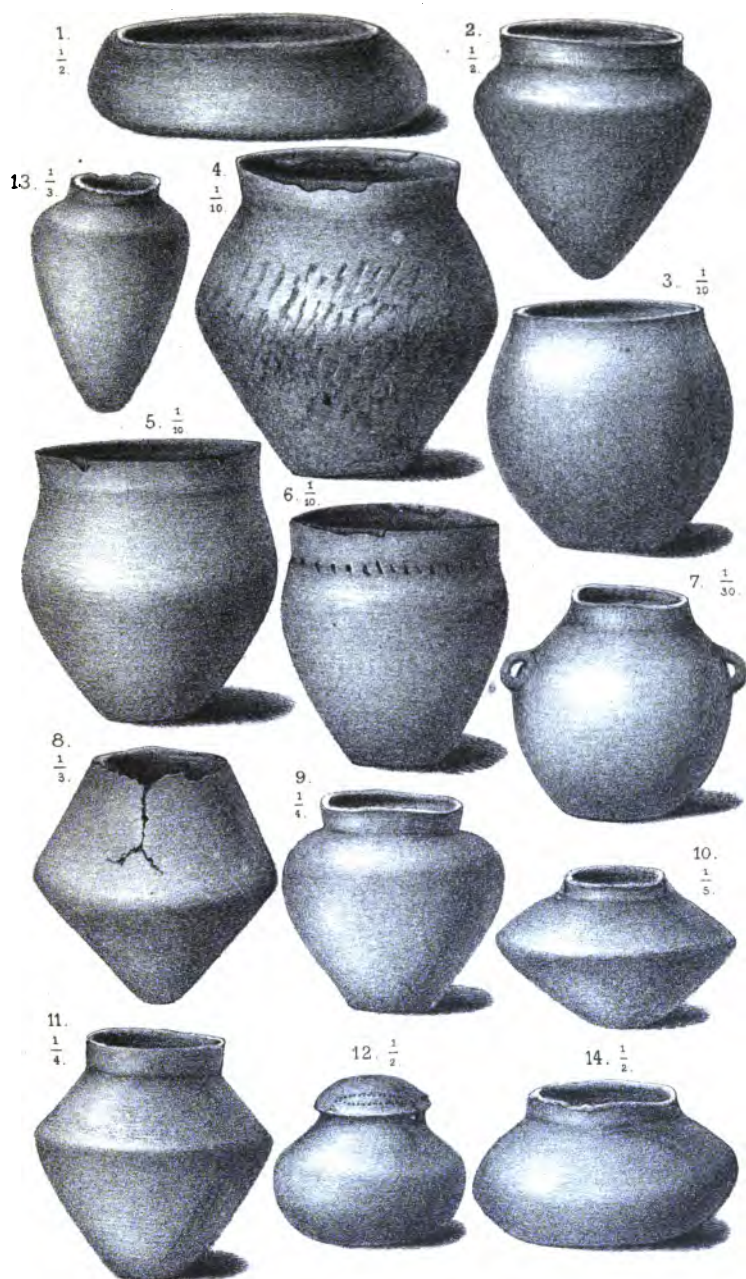
C. P. TIELE,
J. S. SPEIJER.

J. Habets del.

P. W. M. Trap impr.

A. J. Wendel lith.

J. Habets del.

P. W. M. Trap impr

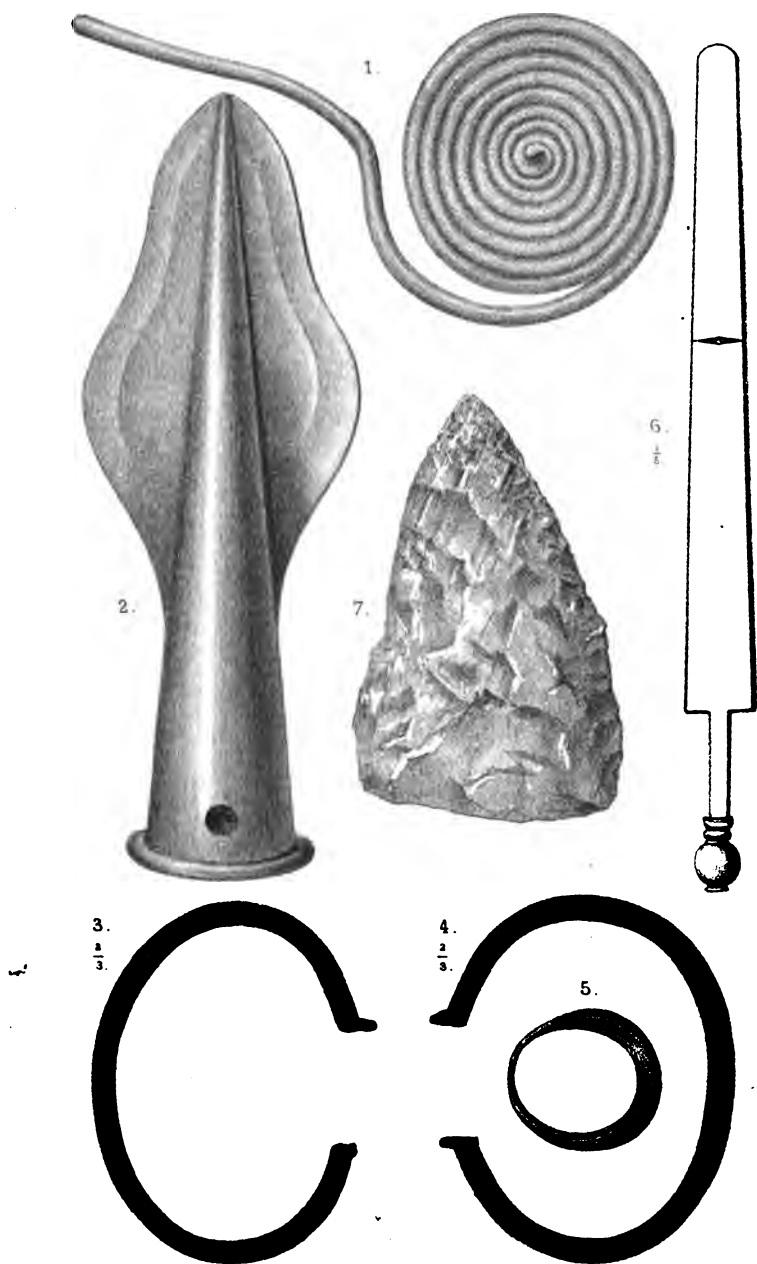
A. J. Wendel lith

J. Habets del.

P. W. M. Trap impr.

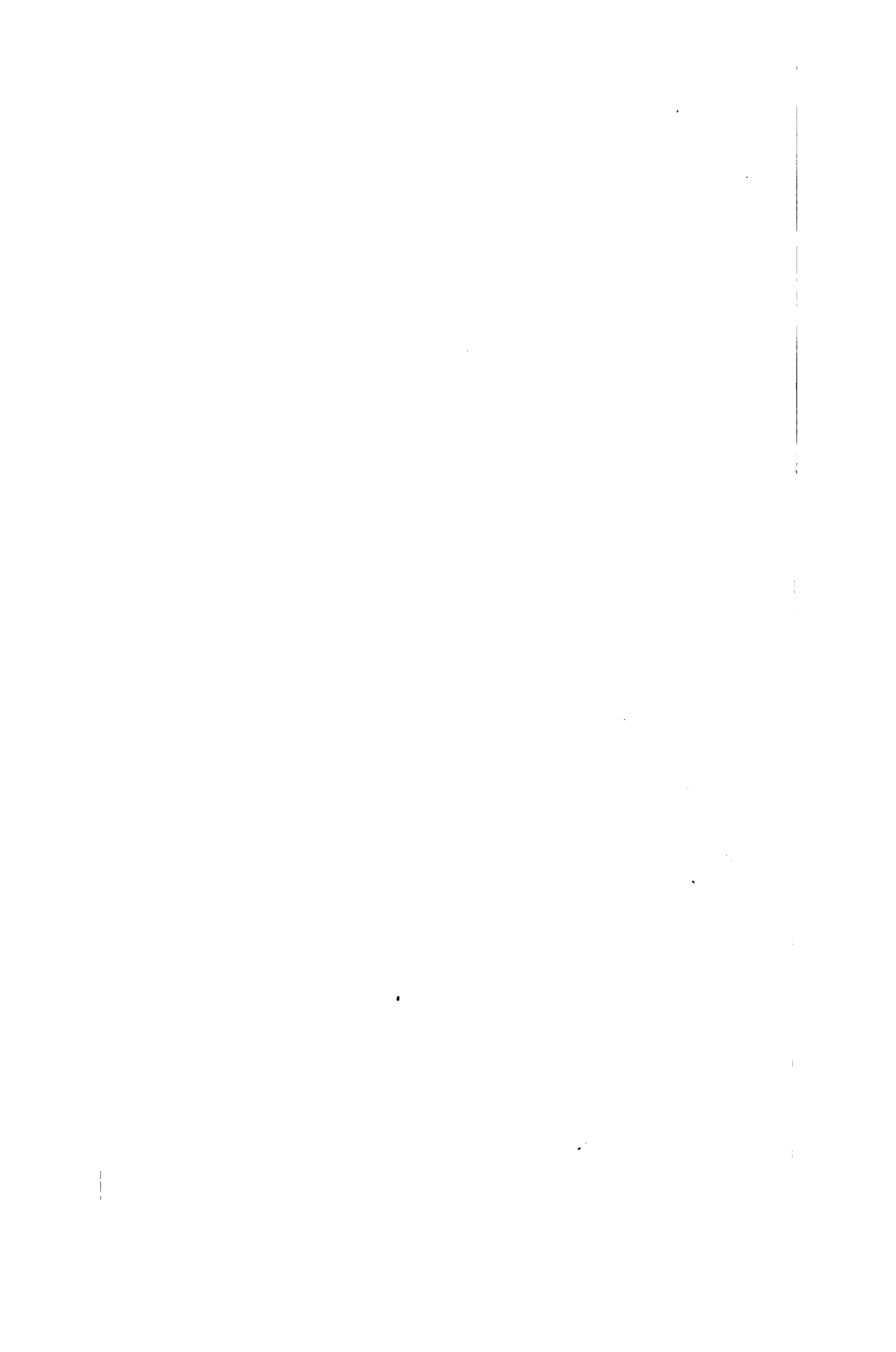
A. J. Wendel lith.

J Habets del.

P W M. Trap impr

A. J. Wendel lith

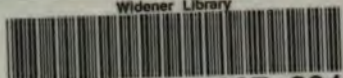

APR 23 1898
JUN 7 1898

Widener Library

3 2044 092 697 804

